

HRVATSKE ZEMLJE

DR
1535
M3
1973
VOL. 1
COPY 1

SABRANA DJELA DR. O. DOMINIKA MANDIĆA

Svezak 1

HRVATSKE ZEMLJE
U
PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Urednik

Vinko D. Lasić

Z I R A L

ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD

Izvanredna izdanja

Dr. DOMINIK MANDIĆ

HRVATSKE ZEMLJE

U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

2. izdanje

Chicago-Rim 1973

Z I R A L

ZAJEDNICA IZDANJA RANJENI LABUD

Ova knjiga, 2. izdanje, pod naslovom: Mandić, Dominik, *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti* (Croatian Lands Past and Present), unesena je u: Library of Congress Catalog Card Number: 73-90750. Washington, D. C. 20541, U.S.A.

Glavni urednik: Vinko D. Lasić, Rim

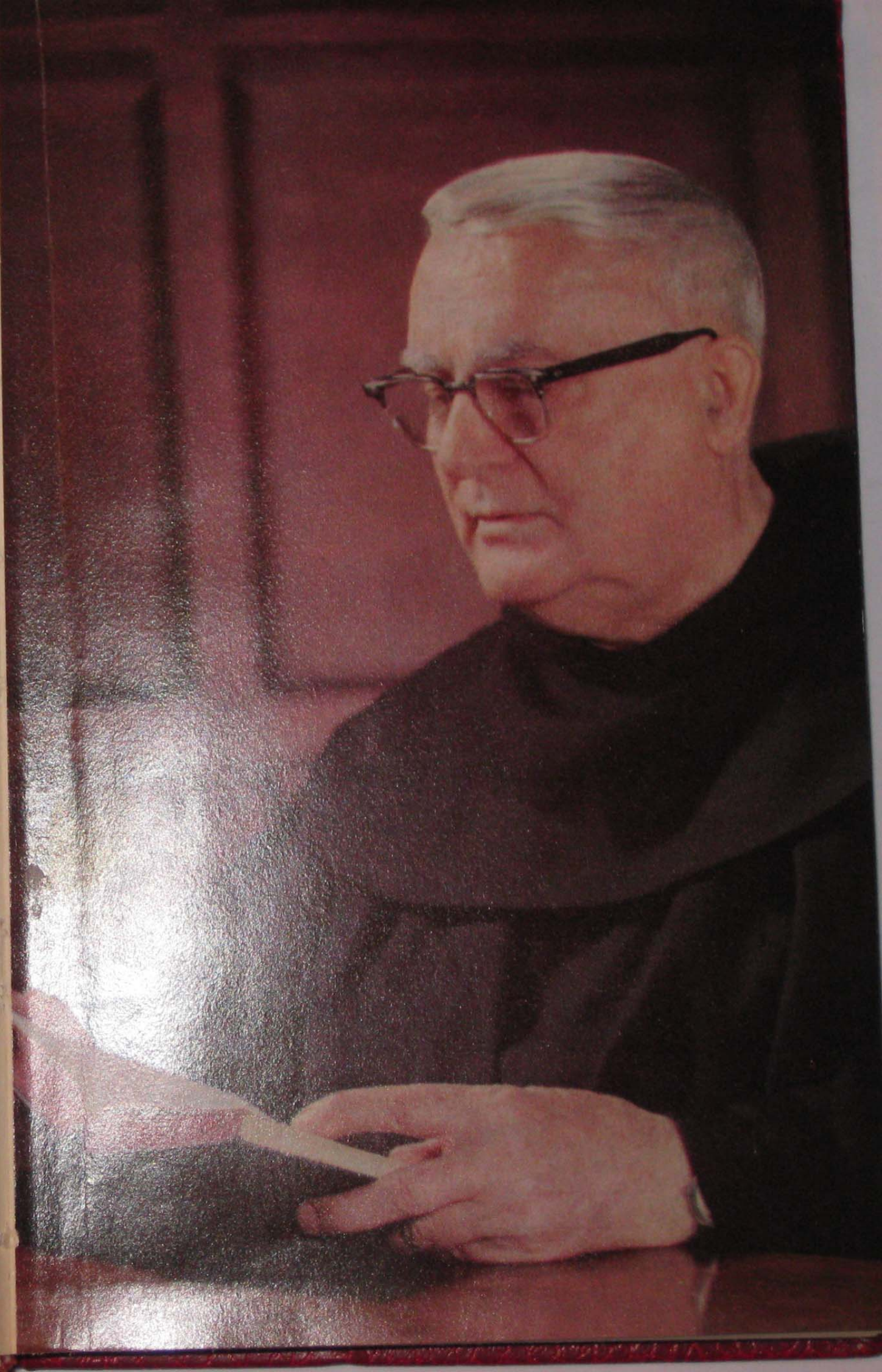
Zemljovidne karte priredio: Lujo Hodak, Chicago

Kazalo imena priredio: D. Lasić, Rim.

Fotografija u bojama na suprotnoj strani: Moffett, Chicago; i autograf Pisca.

Mandić ohr

(2. prosinca 1889 - 23. kolovoza 1973)

SADRŽAJ

9 PREDGOVOR

I

GRANICE HRVATA I HRVATSKE TIJEKOM STOLJEĆA

- 13 I. - Hrvatska od Istre do Himare u Albaniji (g. 626-806)
- 21 II. - Samoupravna država jadranskih Hrvata pod franačkim suverenitetom (g. 803-879)
- 23 III. - Hrvatska suverena država narodnih vladara (g. 879-1102)
- 30 IV. - Hrvatska i susjedi osvajači (g. 1102-1526)
- 30 1. - Hrvatska i Ugarska
- 31 2. - Hrvatska i Venecija
- 32 3. - Hrvatska i Turska
- 32 1) Turska osvajanja
- 34 2) Turska i vjerski rascjep Hrvata
- 36 3) Hrvatsko roblje
- 39 V. - Hrvatska i Austro-Ugarska (g. 1526-1918)
- 39 1. - Agonija hrvatske državnosti (g. 1526-1683)
- 40 1) Hrvatski izbor Habsburgovaca
- 42 2) « Ostaci ostataka »
- 43 3) Vojna krajina
- 47 2. - Oslobođanje Hrvatske i pogubno otuđenje Hrvata kršćanske i muslimanske vjere (g. 1683-1878)
- 48 1) Iseljenje Hrvata iz Bosne i Hercegovine
- 50 2) Međusobno otuđenje Hrvata muslimana i kršćana
- 52 3) Hrvatska « Pragmatička sankcija », g. 1712

53	4) Hrvatska u borbi s Mađarima (1848-1869)
55	5) « Nagodba » ugarsko-hrvatska, g. 1868
57	3. - Jačanje hrvatske svijesti u Bosni i Hercegovini (g. 1878-1918)
57	1) Hrvatski preporod
59	2) Franjevci i Habsburgovci
60	VI. - Hrvatska u borbi za državni i narodni opstanak (g. 1918-1972)
60	1. - Karađorđevićka « Jugoslavija » (g. 1918-1941)
60	1) « Napredna omladina »
63	2) « Hrvatsko-srpska koalicija »
64	3) « Jugoslavenski odbor » u Londonu
66	4) Svibanjska deklaracija g. 1917 « Jugoslaven- skog odbora » u Beču
67	5) Stvaranje « Države Slovenaca, Hrvata i Srba »
68	6) Nezakonito ujedinjenje hrvatskih zemalja s kraljevinom Srbijom
69	7) Srpska nadvlada u karađorđevićkoj « Jugo- slaviji »
70	8) Borba Stjepana Radića i njegovo umorstvo
70	9) Diktatura kralja Aleksandra i njegovo sma- knuće
71	10) Mačekova « Hrvatska banovina » i raspad « Jugoslavije »
74	2. - Današnja komunistička « Jugoslavija » i Hrvati (g. 1945-1972)
78	VII. - Opći pregled i zaključne misli

II

HERCEG-BOSNA I HRVATSKA

85	I. - Bosna i Hercegovina geopolitički su bitno povezane s Hrvatskom
85	1. - Povezanost s Hrvatskom
89	2. - Odijeljenost od Srbije

92	II. - Bosna i Hercegovina u povijesti Hrvata
93	1. - Dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje u današnjoj Bosni i Hercegovini
100	2. - Pokrštenje Hrvata u Bosni i Hercegovini
103	3. - Bogomilstvo u Bosni
106	4. - Rad franjevaca na obraćenju bogomila na katoličku vjeru
109	5. - Narodno i vjersko stanje u brojkama uoči pada Bosne
111	6. - Pad Bosne g. 1463 i njegove kobne posljedice za Hrvatsku
114	III. - Hrvatsko porijeklo bosansko-hercegovačkih musli- mana
114	1. - Udio bogomila u islamizaciji Bosne i Herce- govine
116	2. - U doba vjerske slobode katolici nijesu prelazili na islam
120	3. - Prvi veliki progon b.-h. Hrvata katolika i njihov prijelaz na islam
125	4. - Daljni progoni i prijelaz Hrvata katolika na islam do konca 16. stoljeća
128	5. - Veliki progoni katolika od g. 1606-1640 i g. 1648-1669 i konačni prijelaz Hrvata katolika na islam
136	6. - Poturi, bosansko-hercegovački muslimani selja- ci, početno potajni katolici
139	7. - Udio Hrvata katolika iz okolnih krajeva u isla- mizaciji Bosne i Hercegovine
140	1) Hrvatsko roblje
142	2) Hrvatski pribjezi
142	3) Preseljenje Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih zemalja za vrijeme bečkoga rata g. 1683-1699

144	4) Protjerani Hrvati muslimani iz Crne Gore
147	8. - Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine
150	9. - Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji
154	IV. - Bosna i Hercegovina u sastavu buduće države Hrvatske
154	1. - Herceg-Bosna je neotuđivi dio Hrvatske
156	2. - « Neopredijeljenost » današnjih b.-h. muslimana
157	3. - Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi

III

BOSNA JE HRVATSKA

168	I. - Hrvati su naselili Bosnu i Hercegovinu u 7. stoljeću i od tada tu trajno vladaju i žive
168	1. - Stvarni dokazi
171	2. - Pisani izvori
174	II. - Hrvatska svijest katolika i muslimana u BiH
178	III. - Vlasi i Srbi su strani doseljenici u BiH
179	Zaključna riječ

IV

KAKO SE DANAS IMAJU NAZIVATI HRVATSKE ZEMLJE?

183	1. - Hrvatska « jadranska »
188	2. - Hrvatska « zagorska »
189	3. - Hrvatska « panonska »
191	KAZALO IMENA

ZEMLJOVIDNE KARTE HRVATSKE

14	Istočna i sjeverna pradomovina Hrvata
17	Rimsko-bizantske pokrajine prije dolaska Hrvata
19	Hrvatske zemlje za vrijeme Duvanjskog sabora, g. 753
25	Hrvatska za kralja Tomislava, g. 910-929
27	Hrvatska za kralja Petra Krešimira IV, g. 1056-1073
28	Dvije hrvatske države koncem 11. stoljeća
34	Hrvatska uoči izbora Habsburgovaca, 1. siječnja 1527
42	Hrvatska - « Ostaci ostataka »
44	Vojna krajina
49	Hrvatska za oslobodilačkih ratova, g. 1683-1878
55	Hrvatska za bana Jelačića, g. 1848
58	Hrvatska u sastavu Austro-Ugarske do g. 1918
72	Hrvatska - « banovina » u prvoj « Jugoslaviji », g. 1939-1941
73	Hrvatska tokom II. svjetskog rata, g. 1941-1943
74	Nezavisna Država Hrvatska, g. 1943-1945
76	Hrvatska u komunističkoj « Jugoslaviji », od g. 1945 i dalje
77	« Jugoslavija » i etničke centrifugalne sile
81	Krajevi oduzeti Hrvatskoj u komunističkoj Jugoslaviji, g. 1945 i dalje
86	Bosna od 12. do 15. stoljeća
90	Herceg-Bosna nakon g. 1878
182	Etničke granice Hrvatske
187	Nazivi glavnih dijelova Hrvatske, određenih prema geofizičkoj i povijesnoj razdiobi

PREDGOVOR

Prvo izdanje ove knjige, izašlo u ožujku 1973., posvetili smo svećeničkom jubileju oca dr. Dominika Mandića. Ovo drugo posvećujemo njegovoj dragoj posmrtnoj uspomeni.

On se, tako reći, s perom u ruci — osvjetljujući samobitnost i slobodu svoje zemaljske domovine Hrvatske — preselio iz ovog prolaznoga svijeta u vječnu domovinu, preminuvši blago u Gospodinu 23. kolovoza 1973. u Chicagu.

Smrt je oca Mandića zatekla upravo dok je pisao zadnji sažetak svojih istraživanja, posvećen sustavnom izlaganju cijele hrvatske povijesti. Nije mogao završiti ovo panoramično djelo. To će učiniti mlađi hrvatski povjesničari, koji će u duhu kritičnog preispitivanja, koje je o. Mandić započeo, poći stopama ovoga silnog radnika na njivi hrvatske povijesti.

Ocjenu Mandićeva znanstvenog povijesnog istraživanja i pisanja neki će stručnjaci i nestručnjaci izvršiti prema svojim političkim naziranjima i časovitim okolnostima, kao što su to djelomično već učinili. No nepristrana znanstvena rasudba, učinjena izvan pritiska časovite okolnosti i u duhu slobodnog i besprijekornog traženja povijesne istine, naći će,

uvjereni smo, u Mandićevu djelu mnoge nove povijesne činjenice, temeljito dokazane i utvrđene; priznat će ozbiljnost njegova istraživanja, nepristranost tumačenja postojećih isprava, smireno i nestrastveno izlaganje usmjereno na slobodno i znanstveno gledanje cjelokupne hrvatske narodne i crkvene povijesti, koja je nerijetko bila zamračena i rastrgana pod uplivom jače vanjske sile, kojoj se hrvatski narod već stoljećima odupire.

Djelo *Hrvatske zemlje u prošlosti i sadašnjosti* nije bilo namijenjeno da sustavno prikaže svu hrvatsku povijest. Ono je nastalo više prigodno i treba ga kao takvo shvatiti. Ipak su u njemu zacrtani glavni događaji hrvatske povijesti na jednostavan i vrlo sažet način, što se hrvatskoj čitateljskoj javnosti svidjelo tako da je sva naklada prvog izdanja rasprodana u svega šest mjeseci.

Odgovarajući na učestalu potražnju naših čitatelja predajemo im ovo drugo izdanje kao 1. svezak *Sabranih djela O. Dominika Mandića*, o čemu je on još za života stvorio odluku i sklopio ugovor s upravom ZIRAL-a. I niz: « Djela na hrvatskom jeziku » obuhvatit će 15 svezaka, u veličini koju ima i ovaj 1. svezak, kojega je tekst ponovno pregledan, a bilješke su stavljene ispod samog teksta.

Rim, 23. rujna 1973.

Z I R A L

PREDGOVOR

prvomu izdanju

Hrvatski povjesničari govore o « hrvatskim zemljama ». Mnogima možda ne će biti jasan ovaj pojam. Dvosmislenost može nastati osobito, ako istu stvar izrazimo u ovom obliku: Hrvatske zemlje i Hrvatska.

Ovdje se ne radi o « kolonijalnom » pojmu hrvatskih zemalja. « Kolonijalni » pojam nekakvih « zemalja » uključuje zemlju « maticu », koja je osvojila tuđe zemlje — « kolonije ». Takav pojam « zemalja » bio se udomaćio od 18. do 20. stoljeća kod svih europskih « kolonijalnih država », kao što su Engleska, Španjolska, Portugal, Francuska, Belgija, Nizozemska, Rusija, Italija i dijelom Njemačka. Od njega nisu izuzete ni Sjedinjene Američke Države, koje su od bivše kolonije postale « matica » drugim kolonijama.

Naslov ove knjige izražava više povijesni i činjenični pojam.

Povijesni pojam, ukoliko izražava čitav razvoj života jednog naroda od feudalne pocjepkanosti do pune svijesti narodnog jedinstva. Naime feudalni društveni i politički sustav temeljio se bitno na samovladarskom pojmu uprave, prema kojem je « zemlja » bila više manje svojina jedne obitelji: kneza, vojvode, kralja (age, bega, sultana). U tom sustavu jedan narod bio je obično razdijeljen u više pokrajina-država. Jedna « zemlja »-pokrajina dolazila je često, prema

obiteljskim potrebama pojedinih vladarskih kuća, kao udadbenička prćija koje vladarske kćeri, ili prema drugim ugovorima, u posjed druge vladarske obitelji, pa čak i obitelji posve druge narodnosti i jezika. Tih primjera puna je srednjovjekovna povijest Europe pa i našeg naroda. Stoga u titulima srednjovjekovnih kraljeva i knezova nalazimo često dugi niz « zemalja », kojima su oni ili stvarno upravljali, ili samo po imenu (nominalno) imali na njih neko obiteljsko pravo i osobne pretenzije. Zbog toga su se često vodili krvavi ratovi, pa čak između rođene braće, između oca i sina i druge bližnje rodbine.

U ovakvu feudalnom sustavu « narod » kao neka narodna jedinstvenost tek je supostojao (koegzistirao), imao je tek podsvjesni osjećaj narodne jedinstvenosti, a ne punu svijest narodnog jedinstva, do koje su veći europski narodi došli postepeno nakon francuske revolucije i tek u najnovije doba stvorili jedinstvene države.

Stvarni pojam naslova ove knjige jest, da « Hrvatske zemlje » jesu isto, što i *Hrvatska*, kao što će po-tanje razjasniti četvrto i zadnje poglavlje ove knjige.

Nadodajemo još jednu misao.

Kao što je dom, u kojem živi obitelj, omeđen zidovima, tako i svaka domovina, u kojoj živi jedan narod, ima i mora imati određene međe ili granice.

Kao što svaki čovjek želi biti miran i slobodan u svom domu, tako i svaki narod (ukoliko se ravna po naravnom zakonu pravde i nije omamljen zanešenjačkim idejama imperijalizma) želi unutar granica svoje domovine razvijati puninu slobode i duhovnoga, kulturnoga i gospodarskog razvoja.

Povijest nije bila naklona Hrvatskome Narodu, pa je kroz stoljeća hrvatski čovjek ostavljao očinski dom i selio po svijetu, a Hrvatskoj osvajači i nasilnici krojili su i prekrajali granice. Tako danas stojimo pred dvjema žalosnim činjenicama, to jest, da jedna trećina Hrvatâ ima dom (ako ga uopće ima) u tuđoj domovini, a njihova domovina Hrvatska nema svojih povijesnih ni etničkih granica. Zar svi ovi hrvatski sinovi ne bi mogli u očaju bugariti s Pjesnikom rodoljubom, ali pesimistom: « Ja domovinu imam, tek u srcu je nosim »?

Jedno je ipak danas zajedničko svim Hrvatima u Domovini i u svijetu, naime nepobitna svijest biološkoga, kulturnoga i duhovnog zajedništva te odlučna volja za političkim i gospodarskim jedinstvom. Da se i ovo zadnje mora ostvariti, jamac je već budna svijest biološko-duhovnog jedinstva i njegovi sveopće usvojeni hrvatski simboli. Kao izraziti simboli narodnoga jedinstva jesu zajednička hrvatska zastava crveno-bijelo-plava, hrvatski nacionalni grb s 25 crveno-bijelih šahovskih polja i hrvatska himna *Lijepa naša Domovino*. Uza sva suprotna strujanja i nesklonost stranih režima, od turskih i austro-ugarskih do jugoslavenskih, uspjelo je sačuvati te simbole i učiniti ih neuništivim i neotuđivim. U isto vrijeme još danas traje neprekidna borba za očuvanje čistoće i slobodne izražajne snage hrvatskog jezika, toga životnog soka svakoga nacionalnog bića.

Uvijek, kad je tuđinska tiranija uspjela unijeti zabunu ili skućiti slobodu u očitovanju nacionalnih simbola jedinstva i povijesnog kontinuiteta, javljale su se hrvatske kulturne ustanove i stručnjaci, koji su

svojim radom prisiljavali režime da tim simbolima vrate slobodu izražajnosti i priznaju vrijednost njihova unutarnjega sadržaja.

Jedno od najosjetljivijih povijesno-praktičnih pitanja hrvatskog jedinstva i samostalnosti, koje je ostalo još neriješeno, jesu granice Hrvatske. U mnogim listovima i časopisima, posebno izvan Domovine, često se mogu naći otisnute i zemljovidne karte Hrvatske, na kojima su izražene želje i zahtjevi obzirom na granice. Ti nastupi i izrazi nisu jedinstveni i nije jasno, ukoliko odgovaraju stvarnosti. Da bi se i u ovome postigla na stvarnosti utemeljena i obrazložena jedinstvenost, obratili smo se poznatom stručnjaku dru fra Dominiku Mandiću s molbom, da unese povijesnu jasnoću u to pomučeno pitanje.

Dr. fra Dominik Mandić je ponovno pregledao i upotpunio svoje prvošnje radove, koji se odnose na spomenuta pitanja, i dopustio da ih ovdje tiskamo. To su radovi: *Bosna je hrvatska*, u *Hrvatska misao* 16 (Buenos Aires 1969), br. 41, i *Herceg-Bosna i Hrvatska*, u *Hrvatska revija* 13 (Buenos Aires 1963) 423-62. Da stvar bude još zaokruženija i svestranije obrađena prema gornjoj zamisli, auktor je dodao dva nova poglavlja, prvo i zadnje u ovoj knjizi.

Auktorova i naša nakana je bila, da ova studija može poslužiti Hrvatima kao znanstveni temelj za što jasnije i dosljednije jedinstvo u njihovim nastojanjima i u javnim nastupima.

Predajući u ruke hrvatskoj i svjetskoj javnosti ovu knjigu, srdačno zahvaljujemo auktoru i velikom jubilarcu dru fra Dominiku Mandiću.

ZIRAL

I

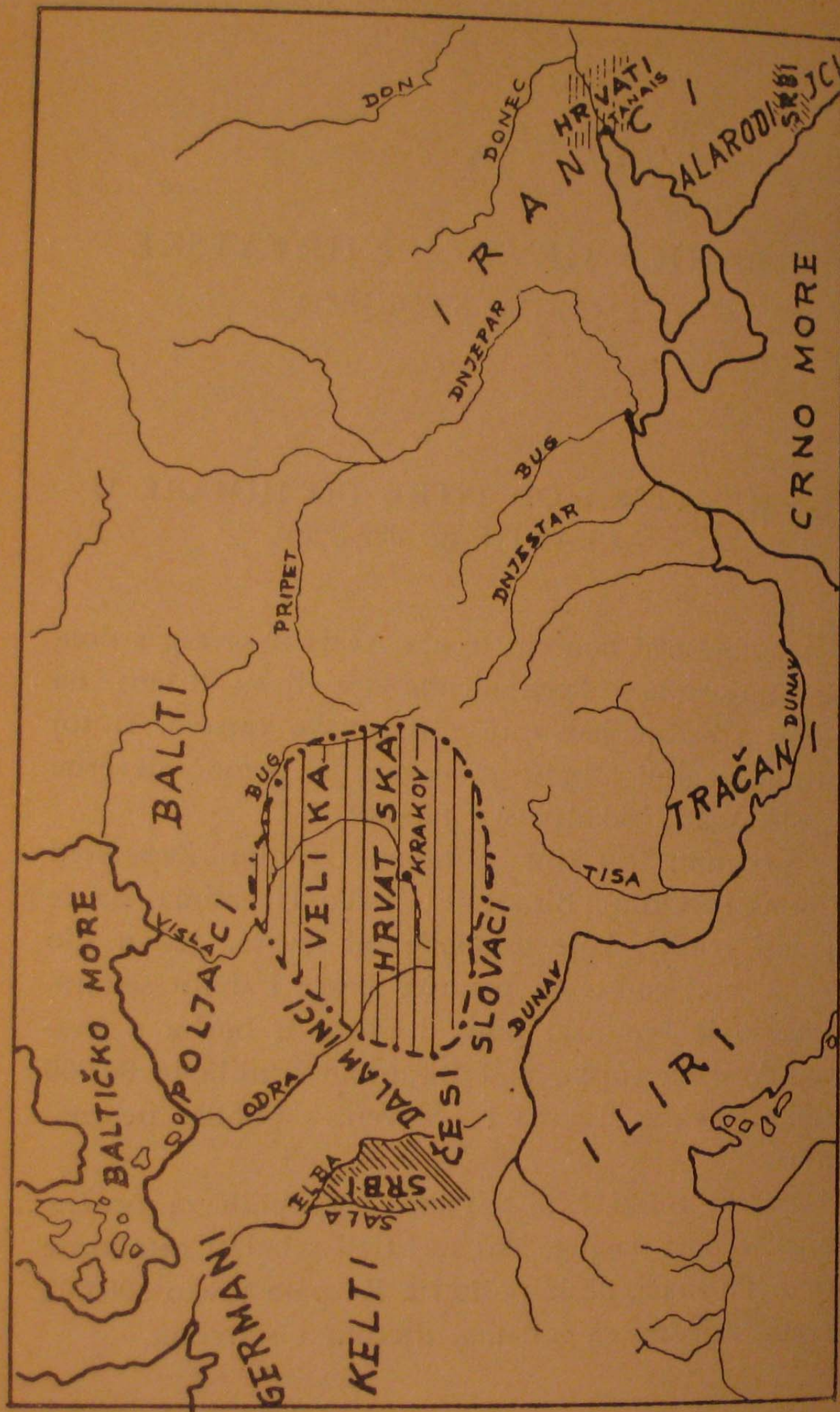
GRANICE HRVATA I HRVATSKE TIJEKOM STOLJEĆA

I. - HRVATSKA OD ISTRE DO HIMARE U ALBANIJI (g. 626-806)

Godinê 626 koncem lipnja Avari u savezu s donskim Bugarima i Perzijancima opsjeli su Bizant, da njegovim osvojenjem unište Bizantsko carstvo. U toj smrtnoj pogibli Bizant je pozvao u pomoć sjeverne susjede Avara, zakarpatske Hrvate.

Svečanim carskim pismom, zvanim *Zapovijed* (Prostaksis, Ordo), Bizant je obećao Hrvatima, da će im dati zemlje, koje oslobode od Avara. Jedan dio Hrvatâ, pod vodstvom petorice braće i dviju sestara, prihvatio je bizantski poziv i pošao u borbu s Avarima. Avarska vojska pod Bizantom brojila je 80.000 ratnika: Avara, Bugara i « Slavena » pobliže neoznačenih.

Barem toliki broj Hrvata, sposobnih za oružje, morao je poći na jug, ako su htjeli svladati ratoborne Avare. To znači, da je pošlo iza Karpata preko 300.000 Hrvatâ, zajedno sa ženama, djecom i starcima.

Istočna i sjeverna pradomovina Hrvata.

U srpnju g. 626, dok su Avari podsjedali Bizant, Hrvati su kroz avarske zemlje, starim rimskim cestama prodrli do Jadrana.

U desetgodišnjim borbama Hrvati su — uz pomoć ravenatskoga egzarha Izacija, pobunjenih Slavena ikavaca prve selidbe i na koncu grčkih naseljenika u Srijemu — svladali Avare i protjerali ih sjeverno od Dunava i Tise. U tim borbama Hrvati su zauzeli sve zemlje na istočnoj strani Jadrana u neprekidnom prostoru od Istre do Himare planine niže grada Valone.

Manje skupine hrvatskih obitelji prodrle su preko razvodnih planina u jugoistočni Balkan sve do Egejskoga Mora. Oslobodili su od Avara tamošnja njihova uporišta (tvrđave) i u njima se nastanili. Od tih Hrvata potječu srednjovjekovni Hrvati u današnjoj Makedoniji i Grčkoj, poimence oni oko Tebe, Atene i na Peloponezu. Oni pripadaju hrvatskom etnikumu, ali nigda nijesu bili dio hrvatske države. To je rana hrvatska diaspora u jugoistočnom Balkanu ⁽¹⁾.

Na osnovu spomenute carske *Zapovijedi* sve zauzete zemlje Hrvati su smatrali svojim i njima su sami upravljali po svom običajnom pravu. Novim carskim pismom, zvanim *Naredba* (Keleusis, Iussio), car Heraklije I izvršio je obećanje dano u carskoj *Zapovijedi* (Prostaksis) i predao Hrvatima sve zemlje, koje su

⁽¹⁾ F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* (Zagreb 1925) 203-236; D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Chicago 1957) 191-198; Isti, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963) 51-76; Isti, *Hrvati i Srbi* (München-Barcelona 1971) 35-42; F. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626, u Byzantion* 24 (1954) 371-395.

oslobodili od Avara. To car Konstantin Porfirogenet ovako opisuje:

« Hrvati, koji sada stanuju u krajevima Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih "Bijeli", koji stanuju s onu stranu Turske [Madžarske]... Ti su Hrvati po *Zapovijedi* cara Heraklija započeli borbu, istjerali su iz tih krajeva Avare i naselili su se po *Naredbi* cara Heraklija u zemlje Avara, gdje danas stanuju... » ⁽²⁾.

A od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom. I ovi imaćahu [svaki svoga] samostalnoga vladaoca, koji je vladaru Hrvatske slao darove samo zbog prijateljstva... » ⁽³⁾.

U neposrednoj bizantskoj upravi ostali su jadranski otoci, zatim Zadar i Trogir, koje Avari nijesu bili osvojili, te novi gradovi: Split, Dubrovnik-Ragusa, Kotor i Bar, koje su gradove Bizantinci osnovali nakon pobjede Hrvata nad Avarima ⁽⁴⁾.

Da se hrvatski etnikum i hrvatska država od g. 626 do g. 806 protezala od Istre do Himare planine niže grada Valone, imamo ove potvrde u izvorima:

1. - Konstantin Porfirogenet u navedenim mjestima tvrdi, da su Hrvati kod svoga dolaska g. 626

⁽²⁾ C. Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, cap. 31 (izd. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949) 146, red 3-21.

⁽³⁾ Porphy., *De adm. imp.*, cap. 30 (142, r. 75-77).

⁽⁴⁾ Porphy., *De adm. imp.*, cap. 29 (124, red 49-53).

Rimsko-bizantske pokrajine prije dolaska Hrvata.

zauzeli Dalmaciju, Panoniju (Savsku i Drugu Panoniju) te Ilirik. Savska Panonija i Druga Panonija protezale su se od Mure, Drave i Dunava do bosanskih gora. Tadašnja Dalmacija protezala se od bosanske Posavine do Jadrana te od rijeke Raše u Istri do Drine

i Budve u Boki Kotorskoj. Ilirik je sezao od Budve do gorja Himare niže Valone ⁽⁵⁾.

2. - Izidor Seviljski g. 627 zabilježio je u drugom izdanju svoje *Velike kronike* (*Chronica maior*), da su Slaveni (= Hrvati) oduzeli Rimljanima (Istočnom rimskom carstvu, Bizantu) Grčku, koje je Dalmacija bila prva pokrajina, zatim Epir, Helada itd. ⁽⁶⁾.

3. - U staroj *Hrvatskoj kronici*, koja je nastala prije konca 8. stoljeća, o prostiranju početne hrvatske države zabilježeno je:

« Utom Stroil, brat njegov, s vojskom svojom vase kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja, ča jest s ovu stranu Valdemije deri do Polonije... Sviolad, sin Stroilov... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valdemin deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo » ⁽⁷⁾.

Pop Dukljanin je to ovako stilizirao:

« Bile su granice njegova kraljevstva od Vinodola do Polonije, obuhvaćajući kako primorske tako i zagorske krajeve » ⁽⁸⁾.

⁽⁵⁾ Vidi D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 68-73; Isti, *Hrvati i Srbi* 37-40.

⁽⁶⁾ Isidorus Hispalensis, *Chronica Maior*, MGH, *Auctores antiquissimi*, XI, 479; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 73 sl.; Isti, *Hrvati i Srbi* 34 sl.

⁽⁷⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 2 i 3 izd. F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina* (Beograd-Zagreb 1928) 386-88.

⁽⁸⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 3 (296); D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 68-76, 400-405.

Hrvatske zemlje za vrijeme Duvanjskog sabora, g. 753.

Navedeni, dakle, stari hrvatski izvori svjedoče, da se negdašnja hrvatska država protezala od Vinodola kod Rijeke do bivšega rimskoga grada Apolonije, nedaleko od današnje Valone, koja je ležala južno od Porfirogenetova Ilirika.

4. - U prastarom hrvatskom djelu *Methodos* piše, da je hrvatski « kral » Budimir na Duvanjskom saboru g. 753 razdijelio:

« Primorje u dvije oblasti: od mjesta Dalme (= Duvno)... do Vinodola nazva Bijelom Hrvatskom, koja se naziva i Donjom Dalmacijom... Od istoga mjesta Dalme do grada Bambalone... nazva Crvenom Hrvatskom, što se zove i Gornjom Dalmacijom » ⁽⁹⁾.

U djelu *Kraljevstvo Hrvata* to je ovako izraženo:

« Od Dalme do Valdemina (= Val-de-vino, Vinodol) prozva Hrvate Bile, što su Dalmatini Nižnji. I još od mista Dalme do Bandalona grada, ča se sada zove Drač, dotla prozva Gornju Dalmaciju » ⁽¹⁰⁾.

« Ba (m)balona » i « Ba (n)dalona » su iskrivljeni nazivi grada Valone s romanskim članom « la »: La Valona ⁽¹¹⁾.

5. - Carigradski patrijarh Nikola svjedoči, da Bizant do g. 807 nije vladao na zapadu dalje od Soluna. Tada su, dakle, hrvatske zemlje od Valone do Istre bile potpuno slobodne ⁽¹²⁾.

⁽⁹⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 9 (306).

⁽¹⁰⁾ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina* 399.

⁽¹¹⁾ P. Skok, *Zum Balkanlatein*, *Zeitschrift f. roman. Philologie*, LIV, 176; F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Komentar, str. 424.

⁽¹²⁾ Nicolaus III Grammaticus, *Epistola synodalis*, Migne, *Patr. Gr.* 119, 877-880.

6. - Od Heraklija I (610-641) do Konstantina V (741-775) ne nalaze se bizantski novčani nalazi u hrvatskim zemljama ⁽¹³⁾.

7. - Jezikoslovci su utvrdili, da u albanskom jeziku ima nesumnjivih čakavskih riječi i naglasaka. To je moglo nastati samo tako, što su Hrvati čakavci dugo vremena živjeli na području današnje Albanije, u jadranskom području ⁽¹⁴⁾.

II. - SAMOUPRAVNA DRŽAVA JADRANSKIH HRVATA POD FRANAČKIM SUVERENITETOM (g. 803-879)

Na Božić g. 800 papa Leo III obnovio je Zapadno rimsko carstvo okrunivši za cara Karla Velikoga (774-814). To je potaklo hrvatskoga vladara Bornu (o. 802-821) da je g. 803 priznao vrhovništvo Karla Velikoga. Tada se hrvatska država još protezala do Valone u Albaniji. Međutim, novi bizantski car Nikefor I (802-811) zahvatom jake mornarice g. 806 uspostavio je bizantsku suverenost u Veneciji, u Kvarnerskom primorju i u bivšim bizantskim gradovima na istočnoj obali Jadrana. Kopnenim zahvatom putem Egnacijeve ceste Nikefor I g. 807 podvrgao je bizantskoj vlasti sve zemlje južno od rijeke Mata (Mathis) u današnjoj

⁽¹³⁾ Lj. Karaman, *Historijski zbornik* V 58.

⁽¹⁴⁾ M. Šufflay, *Srbi i Arbanasi* (Beograd 1925) 110 sl.; S.M. Štedimlija, *Crvena Hrvatska* (Zagreb 1937); Isti, *Tragom Popa Dukljanina* (Zagreb 1941); Isti, *Prilozi za... povijest Crnogoraca I* (Zagreb 1969).

Albaniji. Tim su Hrvati izgubili južni dio t. zv. Bizant-skoga Ilirika ⁽¹⁵⁾.

To je prisililo Hrvate, da su se još jače oslonili na Franačku, koja je poštivala njihovu narodnu samoupravu i nije se miješala u hrvatske unutarnje poslove.

U međunarodnim ugovorima g. 810, 812, i 817 između Zapadnoga i Istočnoga carstva, Bizant se odrekao suverenosti nad zemljama Jadranske Hrvatske i priznao joj granicu na rijeci Matu, dokle je šizala Dalmacija u staro rimsko doba prije Dioklecijanove razdiobe g. 297 po Kristu ⁽¹⁶⁾.

Uslijed unutarnjih neprilika i dinastičkih borba franačka je država iza smrti Karla Velikoga (814) brzo oslabila, pa su hrvatski vladari Vladislav, Mislav i Trpimir I gotovo samostalno upravljali Hrvatskom. U darovnici splitskoj metropoliji, 4. ožujka 852, Trpimir I (o. 845-863) prvi put u domaćim izvorima spominje ime hrvatskoga naroda i države:

« Trpimir, vojvoda Hrvata... po svoj državi Hrvata » ⁽¹⁷⁾.

U navedenoj darovnici Trpimir I tvrdi, da je hrvatska država tada bila prostranija nego splitska

metropolija, koja se protezala od Raše u Istri do Drave i Dunava na sjeveru te rijeke Drine i Budve na istoku i jugu ⁽¹⁸⁾.

U dinastičkim borbama između Trpimirovih sinova i Trpimirova rođaka Domagoja, g. 878, Hrvat-skom je zavladao Zdeslav, drugi sin Trpimira I. Ovaj je prekinuo veze s franačkom državom i držao se Bizanta. Slijedeće godine (879) njega je ubio Branimir (879-892), sin Domagojev. Branimir je prekinuo svaku vezu s Bizantom, ali nije stupio u državnu vezu sa Zapadnim carstvom. I tako je g. 879 Hrvatska postala *potpuno samostalna i nezavisna država od svake strane vlasti* ⁽¹⁹⁾.

Branimir je prisilio dalmatinsko-bizantske gradove, da su g. 879 Hrvatima počeli plaćati godišnji danak od 710 dukata u novcu i znatna podavanja u naravi ⁽²⁰⁾. Tih godina Neretvani su prisilili Mlečane, da su im počeli plaćati godišnji danak za slobodnu plovidbu Jadranom ⁽²¹⁾.

III. - HRVATSKA SUVERENA DRŽAVA NARODNIH VLADARA (g. 879-1102)

Branimira je naslijedio Trpimirov sin Mutimir (o. 892-910), a Mutimira sin mu Tomislav (o. 910-929).

⁽¹⁵⁾ i ⁽¹⁶⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 164-66, 251-54; Isti, *Hrvati i Srbi* 62-64.

⁽¹⁷⁾ « Ego... Trpimirus, dux Chroatorum... sanctae saloni-tanae ecclesiae... quae est metropolis usque ripam Danubii et pene per totum regnum Chroatorum », F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia* (Zagreb 1877) 3 sl.; F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije* I/1 (Zagreb 1914) 193.

⁽¹⁸⁾ i ⁽¹⁹⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 77-144, 351-58; Isti, *Hrvati i Srbi* 64-68.

⁽²⁰⁾ C. Porphyry, *De adm. imp.*, cap. 30 (146, red 120-138); D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 64-68.

⁽²¹⁾ Johannes Diaconus, *Chronicon Venetum*, izd. G. Monticolo, 149, 153, 159; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 67 sl.

Prvih godina svoje vladavine Tomislav je više puta potukao Madžare i učvrstio hrvatsku granicu na Dravi i Dunavu ⁽²²⁾. Godinê 923 bizantski car Roman Lakapenus odlikovao je Tomislava *kraljevskim znakovima* i povjerio mu upravu dalmatinskoga vojnoga okruga (temata) kao carskom prokonzulu. Tim je Hrvatska međunarodno bila priznata kao potpuno samostalna, suverena država ⁽²³⁾.

To je g. 924 istakao i priznao i papa Ivan X u pismu: «dragomu sinu Tomislavu, kralju Hrvata» ⁽²⁴⁾.

Pobjedom nad bugarskim carem Simeonom Velikom, 27. V. 927, Hrvatska je postala najmoćnijom državom u cijeloj jugoistočnoj Europi ⁽²⁵⁾.

Vojna snaga Hrvatske za Krešimira I (o. 935-944) bila je 100.000 pješaka, 60.000 konjanika, 80 velikih i preko 100 manjih lađa ⁽²⁶⁾.

U dinastičkim borbama između sinova Krešimira I nezadovoljnici su pozvali «u pomoć» srpskog velikoga župana Časlava, pa im je on i «pomogao»,

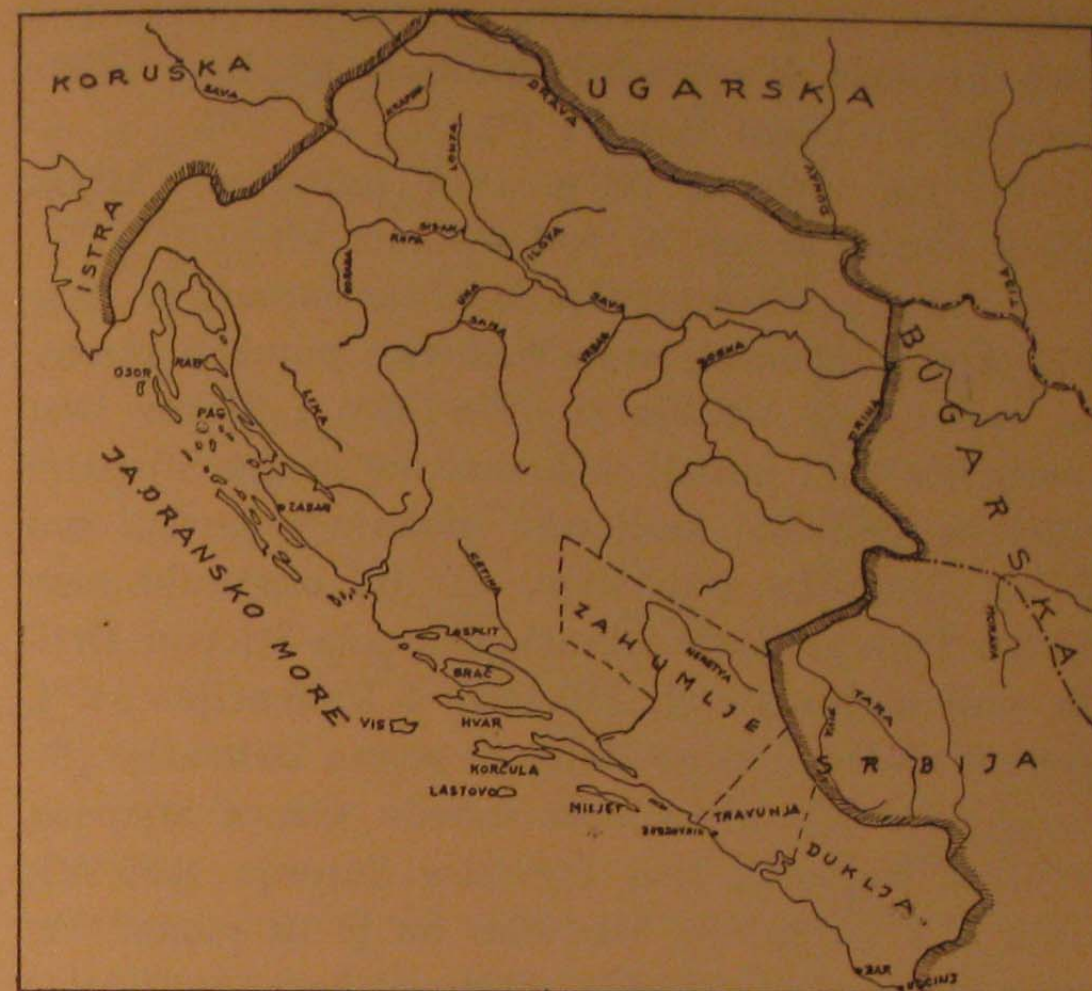
⁽²²⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 12 (Šišić 309); D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 201-209.

⁽²³⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 201-209, 214-225, 346-67; Isti, *Hrvati i Srbi* 68-74.

⁽²⁴⁾ «Joannes episcopus... dilecto filio Tamisclao, regi Crovatorum, et Michaeli, excellentissimo duci Chulmorum... et omnibus zupanis, cunctisque sacerdotibus et universo populo per Sclavoniam et Dalmatiam commorantibus, dilectissimis filiis nostris», Papa Ivan X. g. 924, N. Klaić, *Historia Salonitana Maior* (Beograd 1967) 96; M. Kostrenčić, *Cod. dipl. regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I* (Zagreb 1967) 34.

⁽²⁵⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 214-225. Isti, *Hrvati i Srbi* 68-74.

⁽²⁶⁾ Vidi C. Porphyrr. *De adm. imp.*, cap. 31 (150, red 71-74).

Hrvatska za kralja Tomislava, g. 910-929.

zauzevši i sebi prisvojivši g. 948 hrvatske pokrajine Travunju, Zahumlje, Neretvu, Bosnu i tri sjeveroistočne župe Bijele Hrvatske. Taj žalosni ishod nesloge ovjekovječio je Konstantin Porfirogenet u poglavlju 32. svoga djela *O upravi carstvom* pišući o «zemljici Bosni» ⁽²⁷⁾.

Međutim, g. 960 Predimir, vojvoda hrvatske sredovječne Duklje, oslobodio je od Srba «cijelu Crvenu

⁽²⁷⁾ Porphyrr., *De adm. imp.*, cap. 32 (160, r. 151).

Hrvatsku », to jest Travunju, Zahumlje i Neretvu, a kralj Krešimir II (948-969) oslobodi tri župe Bijele Hrvatske i « cijelu Bosnu » ⁽²⁸⁾.

Od tog vremena do g. 1918 *Bosna nije nigda bila u srpskoj državi ni pod srpskom vlašću* ⁽²⁹⁾.

Kada je g. 986 bugarsko-vlaški car Samuel II (976-1014) kod Trajanovih vrata hametice potukao bizantsku vojsku, car Vasilije II (976-1025) i njegov brat Konstantin VIII poslali su hrvatskom kralju Stjepanu Držislavu (969-995) kraljevske znakove i predali mu u vlast Bizantsku Dalmaciju, da tim osiguraju neutralnost i prijateljstvo Hrvatâ. Od tada Stjepan Držislav nosi naslov « kralj Hrvatske i Dalmacije », t. j. suvereni vladar ne samo Hrvatske nego i Dalmacije ⁽³⁰⁾.

U dinastičkim borbama između sinova Stjepana Držislava, najstariji brat Svetoslav Suronja (995-997) skinut je s prijestolja. Međutim on je uz pomoć Venecije i Ugarske *otcijepio od hrvatskoga kraljevstva Panonsku Hrvatsku* (Slovinje) i tu osnovao hrvatsku sporednu lozu Trpimirovića ⁽³¹⁾.

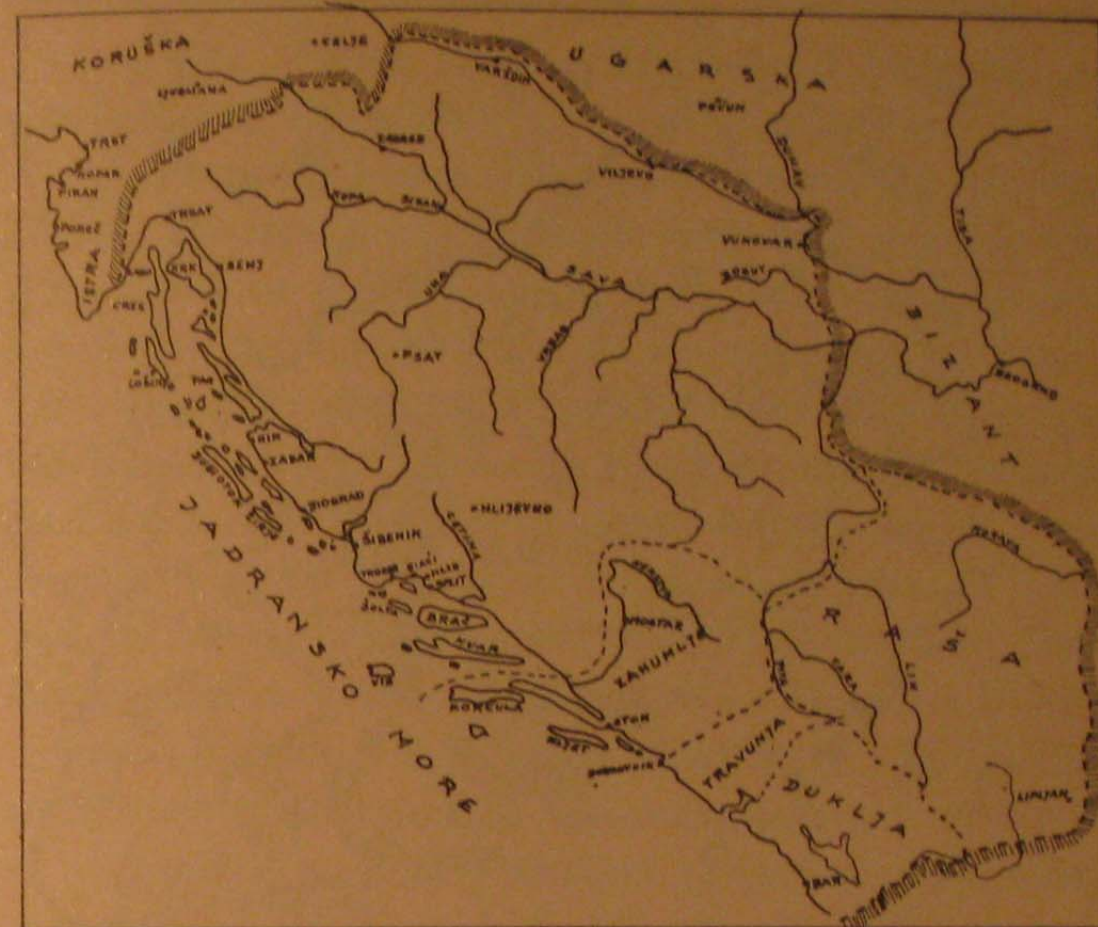
Ali pošto je hrvatski kralj Petar Krešimir IV (o. 1056-1073) g. 1067 uzeo Zvonimira Svetoslavića, samo-

⁽²⁸⁾ « Predimirus autem... cepit totam Croatiam Rubeam... Cresimirus autem praedaverunt Uscople et Luca et Pleva... Deinde Cresimirus cepit totam Bosnam », Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 28 sl. (Šišić, 323 sl.).

⁽²⁹⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* (Chicago 1960) 65 sl., 185 sl.; Isti, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963) 237-39, 376-89.

⁽³⁰⁾ Vidi Thomas Arch., *Historia Salonitana*, cap. 13 (izd. F. Rački, Zagreb 1894) 39.

⁽³¹⁾ M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XI stoljeća*, u *Vjesnik za arh. hist. dalm.* 30 (1928-29), 157-199; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 75-77.

Hrvatska za kralja Petra Krešimira IV, g. 1056-1073.

stalnoga bana Panonske Hrvatske, za svoga pomoćnika i nasljednika, Zvonimir je svoju banovinu priklopio matici Hrvatskoj ⁽³²⁾. U darovnici samostanu sv. Krševana u Zadru g. 1069 Petar Krešimir IV sa zadovoljstvom ističe, da mu je « svemogući Bog proširio kraljevstvo na suhoj zemlji i na moru », a Jadran zove « svojim Dalmatinskim Morem » ⁽³³⁾.

⁽³²⁾ Rački, *Documenta* 80, 85, 95 sl., 103-105; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* 185-88; Isti, *Rasprave i prilozi* 302-17, 362-66.

⁽³³⁾ « Ego Cresimirus... Chroatie atque Dalmatie iura gubernans... quia Deus omnipotens terra marique nostrum prolongavit regnum, decreuimus... nostram propriam insulam in no-

Dvije hrvatske države koncem 11. stoljeća.

Koncem g. 1073 ili početkom g. 1074 hrvatski je sabor nakon smrti Petra Krešimira IV izabrao za hrvatskoga kralja Slavca, vojvodu Neretve. Dukljanski

stio Dalmatino mari sitam, que vocatur Maumi... (donare) ut eam habeat et possideat in eternum», Rački, *Documenta* 72 sl.; M. Kostrenčić, *Codex diplomaticus* I 113.

vojvoda Mihajlo, nezadovoljan tim izborom, otrgao je od hrvatske države Crvenu Hrvatsku i proglasio se samostalnim vladarom ⁽³⁴⁾.

S izborom Slavca bili su nezadovoljni također Hrvati sjevernoga dijela Bijele Hrvatske i oni u Slovenju. Ovi su pozvali «u pomoć» mletačkoga dužda Dominika Selvo. On je početkom veljače g. 1076 zauzeo Hrvatsku Kvarnersku krajinu, bivšu Bizantsku Dalmaciju i Bijelu Hrvatsku do rijeke Zrmanje i podložio pod mletačku vlast. Međutim, kada su legati pape Grgura VII, opat Gebizon i biskup Fulko, 9. listopada 1076, svečano okrunili hrvatskoga vojvodu Dmitra Zvonimira (1076-1089) za kralja «Hrvata i Dalmatinaca», Grgur VII prisilio je Mlečane, da mirnim načinom vrate Hrvatskoj Kvarnerske otoke i sve krajeve i gradove, koje su početkom veljače te godine bili zaposjeli na istočnoj obali Jadrana ⁽³⁵⁾.

Zadnjih godina kralja Zvonimira, Bodin, kralj Crvene Hrvatske, oteo je Zvonimiru Bosnu. To nije prvi put, kako smo gore vidjeli, da Hrvatsku njezini velikaši razdiru i oslabljuju. No Bosna se g. 1138 svojevrijedno otcijepila od Crvene Hrvatske i pridružila se kraljevstvu ugarsko-hrvatskomu ⁽³⁶⁾.

Nakon smrti kralja Zvonimira i kratke vlade bolesnoga Stjepana II (1089-1090) nastala je među hrvat-

⁽³⁴⁾ D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Chicago 1957) 30-38; Isti, *Bosna i Hercegovina* I 188-90, 287-90.

⁽³⁵⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 283-323, 338-66; Isti, *Hrvati i Srbi* 77-82.

⁽³⁶⁾ F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića* (1102-1301) I (Zagreb 1944) 33-60; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 188-91, 214-16.

skim velikašima, koji su vodili državne poslove, velika nesloga, strančarstvo i častoljubno natjecanje, da se dokopaju vodstva u hrvatskoj državi i kraljevske krunice. Potcjenjujući svoje ljude, a precjenjujući strance, većina tadašnjih nesvijesnih i nesavjesnih hrvatskih velikaša odlučila je, da hrvatskim kraljem imenuju kralja ugarskoga Kolomana I (1095-1116).

No stranka protivna tome, koja je bila u manjini, za kralja si izabere domaćeg čovjeka Petra. Na sjevernom podnožju Gvozda hrvatski kralj Petar, g. 1097, dočeka Kolomana sa slabim snagama manjine Hrvata.

U toj bitci na « Petrovoj Gori » poginuo je zadnji kralj narodne krvi u Jadranskoj Hrvatskoj, u kojoj su hrvatski narodni vladari vladali punih 470 godina ⁽³⁷⁾.

IV. - HRVATSKA I SUSJEDI OSVAJAČI (g. 1102-1526)

1. - Hrvatska i Ugarska

Nesložni Hrvati kraljevstva « Hrvatske i Dalmacije » — u koji se pojam uključivalo i Panonsku Hrvatsku (Slovinje) — jedno su ipak dobro narodno djelo učinili: oni su g. 1102 s kraljem Kolomanom napravili pismenu *Nagodbu* (Pacta conventa), koja je imala međunarodnu vrijednost. U toj *Nagodbi* kralj se Koloman obvezao, da ne će ujedi-

⁽³⁷⁾ i ⁽³⁸⁾ O tome potanje D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 81-92.

njivati hrvatsko kraljevstvo s Ugarskom; da će se posebno kruniti hrvatskom krunom i da će u Hrvatskoj vladati po hrvatskom državnom i običajnom pravu držeći se odluka hrvatskoga narodnog sabora. Hrvati će zadržati svoju « hrvatsku vojsku »; na baštinske zemlje ne će plaćati kralju poreza; imat će financijsku samostalnost i potrebe hrvatske države podmirivat će prema dosadašnjim hrvatskim zakonima. Po učinjenoj *Nagodbi* « kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije » obuhvata jadranske otoke i sve zemlje od Jadrana do Drave i Dunava ⁽³⁸⁾.

Od sada će hrvatski sabori biti nosioci i čuvari hrvatske državnosti i suverenosti ⁽³⁹⁾.

2. - Hrvatska i Venecija

Iza nemoći pred hrvatskom silom na Jadranu (g. 750-996) Mlečani su g. 998 otpočeli zauzimati romanske gradove i hrvatske zemlje na istočnom Jadranu, redovito krivnjom i neslogom pojedinih skupina među samim Hrvatima.

Međutim slobodoljubivi Hrvati obnavljali su borbe za više stoljeća i od Mlečana zaposjednute zemlje povraćali hrvatskom kraljevstvu ⁽⁴⁰⁾.

Veliko i opasno cijepanje hrvatskih zemalja otpočinje g. 1409. Kada su naime Hrvati i stalni broj ugarskih velikaša g. 1403 u Zadru okrunili za kralja

⁽³⁹⁾ D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 89-97, 163-165.

⁽⁴⁰⁾ i ⁽⁴¹⁾ D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 92-94, 153 sl., 171-175.

Ladislava Anžuvina, taj, mjesto da junački krene prema Budimu i osvoji ugarsko kraljevstvo, g. 1409 ostavi Hrvate i nevjerno proda Mlečanima grad Zadar, Vranu i otok Pag kao i «svoja prava» na Dalmaciju za 100.000 dukata ⁽⁴¹⁾. Tim se Mletačka republika nakon četiristogodišnjih borba konačno stalno ugnijezdi u zemljama Jadranske Hrvatske, od koje će komad po komad cijepati, dok joj se g. 1480 ne preda i zadnji hrvatski otok Krk ⁽⁴²⁾.

Kroz duga stoljeća mletačke su se palače dizale na dalmatinskoj i hercegovačkoj hrastovini, a Venecija se razvila u velesilu mišićima hrvatskih mornara i snagom hrvatskih vojnika.

3. - Hrvatska i Turska

1) Turska osvajanja

Svojim osvajanjima, ratnim postupcima i vjerskom podjelom Hrvata, Turska je postala najsudbonosniji čimbenik u svoj daljnoj povijesti Hrvatskoga naroda za njegov bitak i državnost.

Turci potječu iz zapadnoga Turkestana. Pod pritiskom Mongola, jedan skup Turaka (400 šatora, obitelji) naselio je emir Osman (odatle naziv: Osmanlije) početkom 14. stoljeća oko današnje Ankare u Maloj Aziji. God. 1326 Turci su osvojili Brusu i učinili je svojom prijestolnicom. God. 1354 osvojili

su Galipolje na Bosporu i tim zakoračili u Europu ⁽⁴³⁾. Nakon kosovske bitke g. 1389 u Skoplju su osnovali sandžakat, koji će postati glavno uporište za daljnje osvajanje srpskih zemalja i prodiranje u srednju Europu ⁽⁴⁴⁾.

God. 1435 Turci su dobili u svoje ruke Vrhbosnu (današnje Sarajevo) i tvrdi grad Hodidid ⁽⁴⁵⁾. U proljeće g. 1463 turski sultan Mehmed II Osvajač zauzeo je Bosnu do Jajca i pod tim gradom pogubio Stjepana Tomaševića, zadnjega kralja hrvatske krvi. God. 1482 pali su zadnji ostaci Hercegovine, a g. 1498-9 primorski krajevi do Cetine. Između g. 1512 i 1516 Turci su osvojili cijelu Srebreničku banovinu. God. 1521 pao je istočni Srijem. Do g. 1526 Hrvati su izgubili sve zemlje Jadranske Hrvatske do Obrovca na Zrmanji. Uslijed navedenih gubitaka hrvatsko plemstvo i slobodni ljudi povlačili su se prema sjeveru, pa su ime Hrvatska dali zapadnom dijelu Slovinja (Pavonska Hrvatska). Tvrđava Bihać postala je prijestolnica kraljevine Hrvatske i Dalmacije ⁽⁴⁶⁾.

⁽⁴³⁾ J.v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I (Pest 1834) 33-88; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I (Gotha 1908) 10-30; Omer L. Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisations dans l'Empire Ottoman*, u *Revue de la Facul. des sciences écon. de l'Université d'Istanbul* 11 (Istanbul 1949-50) 67-131; Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I (Beograd 1922) 300; G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State* (New Brunswick 1957) 473-491; *Istorija naroda Jugoslavije* I (Zagreb 1953) 343-51.

⁽⁴⁴⁾ Jireček-Radonić, *Istorija Srba* II (Beograd 1923) 97 sl.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 134 sl.

⁽⁴⁵⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 135-39; Vl. Ćorović, *Istorija Bosne* (Beograd 1940) 410-467.

⁽⁴⁶⁾ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* II/1 (Zagreb 1900) 337-44; II/2 (Zagreb 1901) 52-66, 89-96; II/3 (Zagreb 1904) 111-120.

⁽⁴²⁾ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* II/3 (Zagreb 1904) 111-120; F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (Zagreb 1962) 234.

Hrvatska uoči izbora Habsburgovaca, 1. siječnja 1527.

2) Turska i vjerski rascjep Hrvata

Pojedini Hrvati, osobito prebjezi, počeli su prelaziti na islam već prvih desetljeća 14. stoljeća ⁽⁴⁷⁾. U znatnijem broju islamizacija Hrvata počela je g. 1386, kada su Turci opustošili sjeveroistočne krajeve današnje Hercegovine do Neretve i odveli u ropstvo veći broj stanovnika i preveli ih na islam ⁽⁴⁸⁾.

265-348; F. Šišić, *Pregled povijesti* 221, 236-41; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Sarajevo 1959) 38-47, 55-59. F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit* (München 1953).

⁽⁴⁷⁾ D. Mandić, *Etnička povijest BiH* (Rim 1967) 150-217, 251-53.

⁽⁴⁸⁾ Dubrovački arhiv, *Lib. Ref.* 384; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* 134; Vl. Čorović, *Historija Bosne* 318 sl.

Prigodom pada Bosne g. 1463 od starih domaćih bosanskih žitelja katoličkoj vjeri pripadalo je 88-90%, a bogomilima 10-12%. I ti bi bili prešli na katolicizam za koju godinu franjevačkim misionarskim radom, da nije bilo turskoga osvajanja Bosne ⁽⁴⁹⁾.

Na svom povratku iz Jajca, Mehmed II na Milodražu kod Brestovskoga dao je bosansko-hercegovačkim franjevcima svečanu carsku povelju međunarodnoga značenja, zvanu *Ahd-nama*, kojom je s najvećim zakletvama franjevcima i njihovim katoličkim vjernicima svečano zajamčio slobodu života, imetka i vjere ⁽⁵⁰⁾. I tako su Hrvati katolici u Bosni i Hercegovini prvih 50 godina mirno živjeli i rijetko je koji prelazio na islam.

Međutim bogomilski sljedbenici već su prvih desetljeća iza pada Bosne gotovo listom prešli na islam ⁽⁵¹⁾. Kako su bila teška podavanja kršćana državi i vlasnicima zemlje, zvane džizija i ispendže, to je većina b.-h. seljaka katolika vanjskim načinom prigrlila islam: svaki je uzeo tursko ime, djecu bi obrezovao; ali nijesu klanjali, niti islamske postove postili; pili su vino i ženske nijesu pokrivali. U početku svaki je potajno zadržao svoje kršćansko ime, djecu bi krstili

⁽⁴⁹⁾ Vidi D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962) 166-80, 391-423; Isti, *Etnička povijest* 146-49, 281.

⁽⁵⁰⁾ J. Matasović, *Fojnička regesta* (Beograd 1930) 89-95; (H. Šabanović), *Turski dokumenti u Bosni iz druge polovine XV stoljeća, Ist. - prav. zbornik II* (Sarajevo 1949) 177-208; D. Mandić, *Autentičnost Ahd-name Mehmeda II. b.h. franjevcima, Radovi HPI*, sv. III-IV (Rim 1971) 61-90 (i posebni otisak).

⁽⁵¹⁾ Katona, *Hist. crit.* XIV 491-94; A. Solovjev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u *Godišnjak I* 51 sl.; D. Mandić, *Etnička povijest* 137-149.

i u kući su živjeli prema kršćanskim katoličkim propisima i kućnim navikama. Zvali su ih *poturima*, tj. po(lu) tur(c)i. Do Bečkih ratova (1683-1699) potura je bilo oko dvije trećine svih muslimana Bosne i Hercegovine ⁽⁵²⁾.

3) Hrvatsko roblje

Osvojenjem većega dijela Bosne i Hercegovine Mehmed II stvorio je u hrvatskim zemljama g. 1463 razmeđe, borbenu liniju između islamskoga Istoka (Turske) i kršćanskoga Zapada. U tim borbama najveće žrtve pridonijeli su jednokrvna braća *Hrvati muslimani*, koji su nastojali oko Bosne okupiti sve hrvatske zemlje, i *Hrvati kršćani* kraljevstva Hrvatske i Slavonije, koji su branili zadnje ostatke svoje domovine. Borbena crta pomicala se je od tvrđave Jajca do Bihaća, dok se nije početkom 17. stoljeća ustalila na Kupi i Glini ⁽⁵³⁾.

Za navedenih borba između Istoka i Zapada poginulo je Hrvata muslimana i kršćana preko milijun duša.

Ali za Hrvate je postala još dalekosežnija i tražnija činjenica, što su Turci donijeli u Europu okrutne mongolske navike, da vode u ropstvo sve pučanstvo, koje bi dopalo u njihove ruke u zemljama, u koje bi prodirali ili u njima ratovali. Tako je velik broj Hrvata katolika odveden u ropstvo g. 1415, kada su

⁽⁵²⁾ D. Mandić, *Etnička povijest* 218-41.

⁽⁵³⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 134-49; Isti, *Etnička povijest* 137-149; Isti, *Hrvati i Srbi* 95-97, 153 sl.

Turci, u službi hercega Hrvoja opljačkali hrvatske zemlje sve do Zagreba ⁽⁵⁴⁾. Iz sjeverne Bosne velik broj zarobljenika odveden je g. 1426-28 ⁽⁵⁵⁾.

Jan Dlugosz, poljski ljetopisac, zabilježio je, da je sultan Mehmed II, kada je g. 1463 zauzeo Bosnu: « do sto tisuća osoba obojega spola odveo u ropstvo, od kojih je trideset tisuća snažnih mladića uvrstio u janjičare » ⁽⁵⁶⁾.

Krivnjom neiskusnoga bana Derenčina bosanski sandžak Jakub-paša pobijedio je g. 1493 hrvatsku vojsku na Krbavskom polju, gdje je poginuo cvijet hrvatskoga plemstva ⁽⁵⁷⁾. Nakon Mohačke bitke g. 1526 Sulejman II odveo je u Tursku preko 200.000 zarobljenika iz Ugarske i Posavske Hrvatske (Slavonije) ⁽⁵⁸⁾. Suvremeni mletački ljetopisac Marin Sanuto zabilježio je, da su Turci do konca treće vojne Sulejmana II (g. 1532) odveli u ropstvo iz hrvatskih zemalja preko 600.000 duša ⁽⁵⁹⁾. Za daljnjih vojna Sulejmana II (1541, 1543, 1566) te za čestih provala bosanskih vezira od g. 1575 do Karlovačkoga mira g. 1699, odvedeno je u ropstvo preko milijun i po Hrvata katolika ⁽⁶⁰⁾.

⁽⁵⁴⁾ i ⁽⁵⁵⁾ Vj. Klaić, *Povijest Bosne* (Zagreb 1882) 251 sl., 269; Vl. Ćorović, *Historija Bosne* 416 sl., 434-37.

⁽⁵⁶⁾ J. Dlugosz, *Historiae Polonicae libri XII* (Cracovia 1878) Lib. XII, 378.

⁽⁵⁷⁾ I. Tomašić, *Chronicon breve Regni Croatiae*, u I. Kukuljević, *Arhiv* IX 23 sl.; A. Olesnicki, *Bošnjak Hadum Jakub, pobjednik na Krbavskom polju g. 1493*, u *Rad JA* 264 (Zagreb 1938) 152 sl.; Vj. Klaić, *Povijest Hrvata* II/3, 191-93.

⁽⁵⁸⁾ Vj. Klaić, *n.dj.*, 457. Opis Mohačke bitke vidi posebno u I. Tomašić, *n.dj.* 26-29.

⁽⁵⁹⁾ L. Katić, *Pregled povijesti Hrvata* (Zagreb 1938) 160.

⁽⁶⁰⁾ i ⁽⁶¹⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest* 250 sl.

Glavna tržišta za to roblje bila su u Sarajevu i Skoplju, odakle su se prodajom raspršavali po svim tadašnjim turskim zemljama oko Sredozemnoga Mora do Indije ⁽⁶¹⁾.

Ropstvo je otvorena pogubna arterija, kojom se razlijeva krv hrvatskoga narodnog bića od prvih stoljeća hrvatskoga boravka na Jadranu do današnjih dana.

Neretvani su sve do konca 9. stoljeća ostali pogani i nijesu bili zaštićeni tadašnjim kršćanskim zakonima, pa su ih arapski gusari i mletački trgovci ločili i prodavali u roblje po svem tadašnjem poznatom svijetu ⁽⁶²⁾. U tim vremenima hrvatski robovi na dvoru seviljskih i bagdadskih sultana došli su do stalnoga utjecaja na arapske države u navedenim zemljama ⁽⁶³⁾.

Od 11. do 16. stoljeća u Bosni i drugim hrvatskim zemljama živjeli su *bogomili*, koje njihovi savremenici nijesu smatrali kršćanima, pa su ih mletački i drugi trgovci prodavali kao robove po kršćanskim i islamskim zemljama ⁽⁶⁴⁾.

Od početka 19. stoljeća do danas državne vlasti, koje su vladale u hrvatskim zemljama, silile su Hrvate, da traže u inozemstvu mogućnost životnoga izdržavanja, svoga i svojih obitelji. To je iseljenje pospješivao

⁽⁶²⁾ C. Porphyx., *De adm. imp.*, cap. 29 (124, red 56-84); D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo 1961) 9-14.

⁽⁶³⁾ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata I* (Zagreb 1899) 32.

⁽⁶⁴⁾ A. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, u *GZM, NS I* (Sarajevo 1946) 139-146; V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, u *Anal. Hist. Instituta JA II* (Dubrovnik 1953) 125-47; D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962) 13-117, 391-432.

zapadni kapitalizam — da u iseljenim Hrvatima nađe dobru i jeftinu radnu snagu — udružen s vladajućim režimima, koji žedaju za zdravom valutom, koju iseljeni hrvatski radnik šalje u svoj rodni kraj.

Prostor, koji su Hrvati naselili kod svoga dolaska na Jadran i njime prvih stoljeća vladali, bio je veći nego je današnja Engleska. I žiteljstvo u Hrvatskoj bilo je tada brojnije nego u tadašnjoj Engleskoj. Zbog izlijeva krvi iz hrvatskoga narodnog bića putem sredovjekovnoga i modernog ropstva, Hrvati u rodnoj domovini i u iseljeništvu prekoračuju jedva 6 milijuna duša, dok u Engleskoj danas živi preko 50 milijuna duša ⁽⁶⁵⁾.

V. - HRVATSKA I AUSTRO-UGARSKA (g. 1526-1918)

1. - *Agonija hrvatske državnosti* (g. 1526-1683)

U obrani hrvatskih zemalja od turske najezde najviše zasluga stekle su stare i moćne hrvatske porodice Frankopanâ i Šubića Zrinskih. Oni su u planinskom pojasu između Une i Kupe organizirali otpor, na kojemu se konačno zaustavio prodor Turaka pre-

⁽⁶⁵⁾ Ml. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939) 221-232; V. Holjevac, *Hrvati izvan Domovine* (Zagreb 1967) 20-62; J. Šidak i drugovi, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* (Zagreb 1968) 3-12.

ma zapadu. Kao naknadu za potrošeni obiteljski novac u obrani od Turaka Ferdinand I, austrijski vojvoda, g. 1546 dao je Nikoli Zrinskomu, hrvatskom banu, cijelo Međumurje ⁽⁶⁶⁾.

1) Hrvatski izbor Habsburgovaca

Mudro uviđajući, da je bolje braniti svoje zemlje u tuđoj kući, početkom 16. stoljeća kranjski, štajerski i donjoaustrijski staleži pomagali su Hrvate u obrani od Turaka. Tako i habsburški vojvoda Ferdinand I, koji je god. 1521 ugovorom sa svojim bratom Karlom V, njemačkim carem i kraljem napuljskim i španjolskim, dobio u baštinu habsburške nasljedne zemlje: Austriju, Tirol i Štajersku.

Ferdinand I uzeo je za ženu Anu, sestru Ludovika II, kralja Ugarske, Hrvatske i Češke. Iza pogibije Ludovikove na Mohaču, 29. VIII. 1526, Česi su izabrali Ferdinanda I svojim kraljem, 25. listopada iste godine.

Mađarsko plemstvo, 11. XI. 1526, izabralo je i u Stolnom Biogradu okrunilo za kralja Ivana Zapoljskoga, iz stare hrvatske pomadžarene obitelji iz Slavonije ⁽⁶⁷⁾.

Uviđajući, da će se Hrvatska moći oduprijeti turskoj sili samo uz pomoć kršćanskoga Zapada i susjednih habsburških zemalja, tadašnje hrvatsko plemstvo, neovisno i u suprotnosti s Mađžarima, 31. XII. 1526, u franjevačkom samostanu u Cetinu izabralo je Ferdinanda I Habsburgovca i njegove zakonite nasljednike za kraljeve Hrvatske, sklopivši s Ferdinandom svečani ugovor s konkretnim i veoma probitačnim uvjetima za obranu hrvatskih zemalja od Turaka ⁽⁶⁸⁾.

Zbog nemara Ferdinanda I i neispunjavanja sklopljenoga ugovora, bosanski sandžak Husrev-beg zauzeo je g. 1527 Obrovac na Zrmanji, a slijedeće godine tvrđavu Jajce, Banju Luku i Ključ na Sani te cijelu Liku i Krbavu ⁽⁶⁹⁾.

Poduzetni sultan Sulejman II (1520-1566) vodio je šest vojna, da zavlada srednjom Europom. Drugi pohod na Beč g. 1532 zaustavio je pod Kisegom hrvatski junak Nikola Jurišić ⁽⁷⁰⁾. Godine 1537 Turci su zauzeli Požegu i cijelu srednju Slavoniju ⁽⁷¹⁾. Za četvrte vojne Sulejman II pretvorio je Ugarsku u turski pašaluk, sa sjelom u Budimu ⁽⁷²⁾. U petoj vojni g. 1543 Hrvatska je izgubila Valpovo, Orahovicu i Pakrac ⁽⁷³⁾. Na šestom pohodu u srednju Europu

⁽⁶⁸⁾ « Ferdinandum in verum, legitimum, indubitatum et naturalem nostrum et tocius huius incltyti regni Croatiae regem et dominum... felici omine elegimus... », F. Šišić, *Hrvatski saborski spisi I* (Zagreb 1912) 51.

⁽⁶⁹⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 55-59; F. Šišić, *Pregled povijesti* 236-40; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 153 sl., 157.

⁽⁷⁰⁾ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata III/1*, 105-108; Šišić, *Pregled povijesti* 274.

⁽⁷¹⁾ Vj. Klaić, *n.dj.* 113-121; H. Šabanović, *n.dj.* 58 sl.

⁽⁷²⁾ i ⁽⁷³⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 276; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 158.

⁽⁶⁶⁾ E. Laszowski, *Habsburški spomenici III* 254; Vj. Klaić, *Povjest Hrvata III/1*, 168-72; F. Šišić, *Pregled povijesti* 276 sl.

⁽⁶⁷⁾ F.B. Bucholz, *Geschichte der Regierung Ferdinands I I-IX* (Wien 1831-38); Vj. Klaić, *Povjest Hrvata II/3*, 348-58; III/1, 55-62, 68-98, 105-121, 156-208, 259-62; F. Šišić, *Pregled povijesti* 268-77; I. Omrčanin, *Geschichte Kroatiens* (Neckargemünd 1968) 148-63.

Hrvatska - « Ostaci ostataka ».

g. 1566 Sulejmana II zaustavio je pod Sigetom bivši hrvatski ban Nikola Zrinjski sa izabranom četom hrvatskih junaka i tu junački poginuo kao « novi Leonida » ⁽⁷⁴⁾. God. 1577-78 bosanski sandžak osvojio je Gornju i Donju Kladušu, Ostrožac, Zrin i Gvozdansko ⁽⁷⁵⁾.

2) « Ostaci ostataka »

Kada je g. 1592 bosanski vezir Hasan-paša Predojević zauzeo Bihać, Hrvatska je spala na prostor

⁽⁷⁴⁾ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* III/1, 156-208, 259-62; F. Šišić, *Pregled povijesti* 277 sl.

⁽⁷⁵⁾ D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 160.

od 16.800 km², koji se protezao uskim pojasom uz Jadransko More od ušća Zrmanje do Bakra, a u nutarnosti: od slovenske granice do crte povučene od Karlobaga preko Velebita na Sisak i odatle na Čazmu i Pitomaču u Podravini. Taj prostor Hrvati su tugljivo nazivali: « Ostaci ostataka negda slavnoga kraljevstva hrvatskoga » (*Reliquiae reliquiarum quondam incliti regni Croatiae*) ⁽⁷⁶⁾.

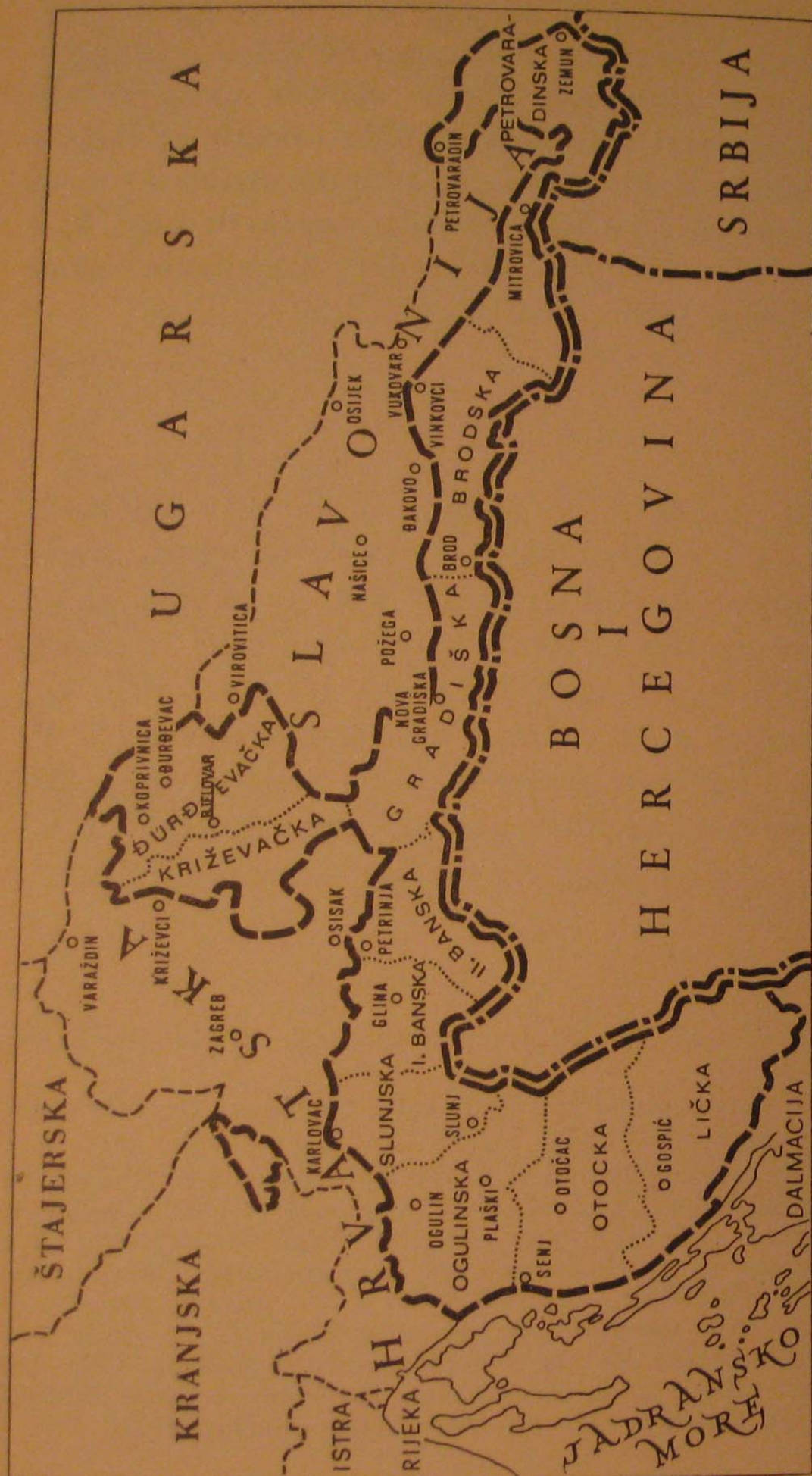
3) Vojna krajina

Mjesto da točno ispunja obveze dane od Ferdinanda I i izdašno pomaže hrvatske staleže u obrani od Turaka, Rudolf II, 25. II. 1578, sve je vojne snage, carskih zemalja i Hrvatske, predao u ruke svoga strica Karla Štajerskoga ⁽⁷⁷⁾. Tim su udareni temelji Vojnoj krajini u hrvatskim i ugarskim zemljama ⁽⁷⁸⁾. Da stvori uporište za svoj rad, Karlo Štajerski je g. 1579 osnovao jako utvrđeni grad na utoku Korane i Mrežnice u Kupu, koji se prozvao Karlovac (*Carlost-*

⁽⁷⁶⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 242, 284; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 161 sl.

⁽⁷⁷⁾ Carsko pismo kod R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine* I (Zagreb 1884) 56-60, br. 34.

⁽⁷⁸⁾ O Vojnoj krajini u Hrvatskoj vidi potanje: R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine* I-III (Zagreb 1884-1889); P. Boppe, *La Croatie militaire* (Paris 1900); M. Turković, *Geschichte der ehemaligen Croatisch-Slavonischen Militär-Grenze* (Šušak 1936); B. Šučević, *Razvitak « Vlaških prava » u Varaždinskom generalitetu*, u *Hist. zbornik* 6 (Zagreb 1953) 33-70; D. Lj. Kašić, *Prilozi za historiju Statuta Valachorum*, u *Spomenik SAN* 106 (Beograd 1956); G.E. Rothenberg, *Die österreichische Militär-grenze in Kroatien 1522 bis 1881* (Wien-München 1971).

Vojna krajina.

dium) ⁽⁷⁹⁾. Na te obranbene priprave Turci su odgovorili osnutkom Bosanskoga pašaluka g. 1580, u koji su okupili sedam sandžakata, što su ih bili osnovali u hrvatskim zemljama ⁽⁸⁰⁾.

Stvaranjem Vojne krajine Habsburgovci su, istina, pomogli Hrvatima obraniti ostatke svoga narodnoga i državnoga prostora. Ali osnutkom Vojne krajine i svojim postupcima u toj, Habsburgovci su stvorili dvije kobne činjenice, od kojih hrvatsko narodno biće i danas teško pati.

Prvo, Habsburgovci su protiv jasne volje hrvatskoga naroda i u protivnosti sa svojim krunskim zakletvama i obvezama: protupravno, svojom kraljevskom samovoljom, zemlje Vojne krajine iznimili ispod redovite vlasti hrvatske države i hrvatskih sabora ⁽⁸¹⁾.

Drugo, od « Vlaha » ⁽⁸²⁾ u Vojnoj krajini Habsburgovci su stvorili u hrvatskom narodnom tijelu tuđu kost, koja će trajno ubitačno djelovati na hrvatsko narodno biće i smetati hrvatskoj narodnoj konsolidaciji i državnoj samobitnosti.

Pogrješka je bila hrvatskih sabora g. 1604-1613, da su tražili od doseljenih Vlaha da plaćaju crkvene desetine i devetinu (*nona*) prihoda bivšim vlasnicima

⁽⁷⁹⁾ R. Lopašić, *Spomenici Hrvatske krajine* I 73 sl., br. 40; Isti, *Karlovac. Poviest i mjestopis grada i okolice* (Zagreb 1879).

⁽⁸⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 77-81; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 161.

⁽⁸¹⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 284-89; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 160-62, 165-68.

⁽⁸²⁾ Vlasi, kada su se u 16. i 17. stoljeću doseljavali u hrvatske zemlje, bili su svjesni svoga vlašškoga podrijetla i nijesu se priznavali Srbima. I tadašnji službeni izvori dobro razlikuju « Vlahe » od « Rašana » ili Srba.

zemalja, na kojima su se naselili ⁽⁸³⁾. Međutim, g. 1629 hrvatski se sabor odrekao tih tražnja i Vlahe proglasio slobodnim, punopravnim državljanima Hrvatske, izjednačivši ih s nižim hrvatskim plemstvom ⁽⁸⁴⁾.

Mjesto skladnoga suživljenja i suradnje s hrvatskim narodom, koji ih je primao u svoju sredinu kao slobodne i punopravne državljane, Vlasi su, nagovoreni od austrijskih graničarskih zapovjednika, odabrali služiti tuđincima na stvarnu i trajnu štetu svoju i hrvatskoga naroda. Od sada će Vojna krajina i doseljeni Vlasi postati teška briga hrvatskih sabora i najveća zapreka ujedinjenju hrvatskih zemalja, ojačanju hrvatske države i postignuća njezine pune suverenosti ⁽⁸⁵⁾.

Protiv habsburškoga krnjenja hrvatskih državnih prava i iznimljenja Vlaha ispod državne banske vlasti Hrvati su se trajno opirali ⁽⁸⁶⁾. Kada su Habsburgovci, nakon sjajne kršćanske pobjede kod Sv. Gottharda na Rabi, na brzu ruku u Vašvaru s Turcima sklopili 20-godišnji mir, mjesto da nastave rat i oslobode hrvatske i ugarske zemlje, Nikola Zrinski, unuk Sigetskoga junaka, s ugarskim prvacima odlučio je da Hrvati i Ugri razvlaste Habsburgovce i nađu drugu kraljevsku kuću, koja će im pomoći osloboditi se od Turaka. Kod toga su se oslanjali

⁽⁸³⁾ I. Kukuljević, *Jura regni* III 52, 56 sl., 62-64; F. Šišić, *Hrv. sabor. spisi* IV 450, V 461 sl.

⁽⁸⁴⁾ F. Šišić, *Hrv. sabor. spisi* V 461 sl.

⁽⁸⁵⁾ i ⁽⁸⁶⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 290-97; D. Mandić, *Etnička povijest* 97-128, 503-507; Isti, *Hrvati i Srbi* 165-68.

na Zlatnu bulu Andrije II iz g. 1222, koju su Habsburgovci tada priznavali.

No Habsburgovci su to iskoristili, da unište dvije glavne hrvatske obitelji Zrinskih i Frankopana ⁽⁸⁷⁾.

2. - *Oslobađanje Hrvatske i pogubno otuđenje Hrvata kršćanske i muslimanske vjere* (g. 1683-1878)

Na 12. rujna 1683 Ivan Sobieski, poljski kralj, u zajednici s habsburškom carskom vojskom hame-tice je potukao tursku vojsku pod Bečom. Tim je otpočeo rat za oslobođenje ugarskih i hrvatskih zemalja od Turaka.

Kršćanskim saveznicima g. 1686 pridružila se i Venecija (Sveta Liga).

Nikola Erdedi, hrvatski ban (1680-1693), očistio je od Turaka Pokuplje i sjeverni dio zapadnoga Pounja. Zauzevši Kostajnicu, Erdedi je provalio u današnju Bosnu, ali nije mogao zauzeti tvrđi Bihać.

Sada se vidjelo, koliku je štetu Hrvatskom narodu nanio Bečki dvor, kada je g. 1671 uništio dvije moćne hrvatske obitelji Zrinskih i Frankopana. Da su snage tih porodica do Bečkih ratova ostale netaknute, nema sumnje: hrvatski bi uspjesi g. 1683-1699 bili dalekosežniji, a veoma je vjerojatno, da bi Hrvati tada bili oslobodili barem « tursku Hrvatsku », kako

⁽⁸⁷⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 183-85, 297-307; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 168-170.

se tada nazivalo bivše krajeve kraljevstva hrvatskoga između Une i Vrbasa ⁽⁸⁸⁾. Tim bi se sav daljni narodni i državni život Hrvata razvijao povoljnije.

1) Iselj enje Hrvata iz Bosne i Hercegovine

Nesretna je bila misao, da je Eugen Savojski u jeseni g. 1697 provalio u Bosnu do Sarajeva. Bez dovoljnih snaga, da osvojene krajeve održi u svojim rukama, Eugen se početkom studenoga morao povući preko Save.

S njim i neposredno iza njegove provale, iz poriječja Bosne, od Sarajeva i Visokoga do Dervente i Bosanskoga Broda, iselilo se oko 40.000 Hrvata katolika ⁽⁸⁹⁾. Još veći broj Hrvata katolika iselio se iz današnje sjeverozapadne Bosne. Kada se vidjelo, da kršćanske sile ne će moći osloboditi Bosnu, nastao je velik pokret među kršćanima u « turskoj Hrvatskoj » između Une i Vrbasa, da se iseljuju u oslobođene zemlje preko Save. Na to su ih mamili i Habsburgovci, da bi dobili radnu snagu i naselili zemlje, koje su djelomično ostale puste iselj enjem kršćana za turskih vremena, djelomično povlačenjem Hrvata muslimana iz oslobođenih krajeva.

Bogati i ugledni mostarski trgovci, braća Petar i Mate Šoić-Mirilović, za Bečkih ratova preveli su iz

Hrvatska za oslobodilačkih ratova, g. 1683-1878.

okolice Mostara i zapadne Hercegovine u Dalmaciju oko 6.000 Hrvata katolika ⁽⁹⁰⁾. Ramski franjevci g. 1706 pisali su mletačkom duždu, da su g. 1688 iz Rame, Kupresa, Duvna, Hlivna i okolnih mjesta izveli u Dalmaciju 5.000 porodica (oko 40.000 duša) ⁽⁹¹⁾. Kada se g. 1715 vidjelo, da kršćanska vojska ne može zauzeti Imotski, franjevci iz samostana na Prološkom jezeru iselili su se u Dalmaciju s hrvatskim

⁽⁸⁸⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* (Chicago 1960) 152-162.

⁽⁸⁹⁾ M. Batinić, *Djelovanje franjevac u Bosni i Hercegovini II* (Zagreb 1883) 177-82; M. Prelog, *Povijest Bosne I* 112-114; I.F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, 2. izd. (Sarajevo 1954) 289-91.

⁽⁹⁰⁾ D. Mandić, *Acta franciscana Hercegovinae I* (Mostar 1934) 262-67.

⁽⁹¹⁾ M. Batinić, *n.dj.*, 165 sl.; Stj. Zlatović, *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji* (Zagreb 1888) 152-56.

katoličkim narodom iz okolice Imotskoga i današnjih općina Drinovaca i Gruda ⁽⁹²⁾.

Ovim i drugim iseljavanjima od početka Bečkih ratova (1683) do g. 1739 iselilo se je preko 200.000 Hrvata katolika iz Bosne i Hercegovine ⁽⁹³⁾, koja je današnje političke granice dobila mirovnim ugovorima u Karlovcima (g. 1699), Požarevcu (1718) i Beogradu (1739) ⁽⁹⁴⁾. God. 1723 Kongregacija de Propaganda pametno je opomenula provincijala i kustoda Bosanske franjevačke provincije, da ne rade o iseljenu katolika iz Bosne ⁽⁹⁵⁾, ali to je bilo kasno.

Nakon svih iseljenja u današnjoj Bosni i Hercegovini ostalo je 28 svećenika (26 franjevac i 2 svjetovna u trebinjskoj biskupiji) s nekih 25.000 katolika ⁽⁹⁶⁾.

2) Međusobno otuđenje Hrvata muslimana i kršćana

Do Bečkih ratova (1683-99) Hrvati muslimani i katolici bili su svjesni svoje narodne istovjetnosti. U istom mjestu i od istoga roda jedne su obitelji bile katoličke, a druge muslimanske; u nekim obiteljima roditelji su bili katolici, a sinovi muslimani, ili muž

⁽⁹²⁾ Stj. Zlatović, *n.dj.* 191-94.

⁽⁹³⁾ Vidi bilj. 89-92 te Ph. Philalethes, *Politika b.h. franjevac* I (Mostar 1904) 44 i 48.

⁽⁹⁴⁾ F. Šišić, *Pregled povijesti* 313-22; D. Mandić, *Etnička povijest* 326 sl.

⁽⁹⁵⁾ Arhiv Kongr. de Propaganda u Rimu: *Acta S. Congr. de Prop. Fide, an. 1723, fol. 399r.*

⁽⁹⁶⁾ M. Batinić, *n.dj.* 172; J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci* I (Sarajevo 1912) 202-204; D. Mandić, *Etnička povijest* 326 sl., 405.

musliman, a žena katolikinja. I muslimani i katolici govorili su istim hrvatskim jezikom ikavskoga govora s jakim primjesama čakavštine; služili su se istim hrvatskim pismom, zvanim bosančica; držali su se starih hrvatskih običaja (pobratimstvo, šišano i vjenčano kumstvo, svadbene i stočarski običaji). I danas Hrvati katolici i muslimani čine posebnu zajednicu, jezičnu i biološku, različnu od doseljenih Srba ⁽⁹⁷⁾.

Od Bečkih ratova do g. 1878 Bosnu brane od kršćanskih osvajanja domaći muslimani smatrajući je jamstvom svoje muslimanske vjere. I negdašnji poturi, koji za više pokoljenja nijesu smjeli općiti s katoličkim svećenicima, postali su čvrsti muslimani. I oni Hrvati, koji su prešli na islam u Dalmaciji, Lici, Slavoniji i južnoj Ugarskoj, kada su te zemlje došle u kršćanske ruke, povukli su se u Bosnu i Hercegovinu. Bilo ih je preko 100.000 duša.

Budući da su i Hrvati katolici sudjelovali u borbama zapadnih sila protiv Turaka, b.h. muslimani zatvaraju se u se i mjesto narodnosti naglasuju bošnjaštvo. I Hrvati katolici u B. i H. zatvaraju se u se, da očuvaju svoju vjeru. Budući da je hrvatsko ime moglo kod turskih vlasti probuđivati sumnju o vezama sa slobodnim Hrvatima, to b.h. katolici sebe nazivlju « Kršćanima », pravoslavne « Hrišćanima », a muslimane « Turcima » ⁽⁹⁸⁾. Uza sve to, i u ovim vremenima (1683-1878) imamo divnih primjera međusobne lju-

⁽⁹⁷⁾ D. Mandić, *Etnička povijest* 360-65; Isti, *Hrvati i Srbi* 114.

⁽⁹⁸⁾ D. Mandić, *Etnička povijest* 154 sl., 241 sl., 275-287, 360-65.

bavi i suradnje Hrvata muslimana i katolika u Bosni i Hercegovini ⁽⁹⁹⁾.

3) Hrvatska « Pragmatička sankcija », g. 1712

Oslobođenjem širokih hrvatskih zemalja za Bečkih ratova ojačalo je povjerenje i ljubav Hrvata katolika prema Habsburgovcima. Usto su se Hrvati nadali, da će uz pomoć ove moćne dinastije u bližoj budućnosti osloboditi i druge hrvatske zemlje, napose Bosnu i Hercegovinu.

Kako tada austrijski Habsburgovci nijesu imali muškoga potomka, koji bi mogao naslijediti cara Karla III (1711-1740), hrvatski je sabor g. 1712, u suprotnosti i neovisno od Ugarske, donio *Hrvatsku Pragmatičku sankciju*, da će hrvatsku krunu povjeriti ženskoj lozi Habsburgovaca. To je utjecalo i na Mađžare, da su i oni g. 1722 donijeli sličnu Pragmatičku sankciju ⁽¹⁰⁰⁾.

Marija Terezija (1740-1780), koja je na osnovu navedenih Pragmatičkih sankcija došla na prijestolje, bila je zahvalna Hrvatima. Naredbom od 1. travnja 1745 Marija Terezija uključila je u kraljevstvo Hrvatske: slavonske župe Viroviticu, Požegu i Srijem uključivo sa Zemunom kod Beograda ⁽¹⁰¹⁾; svojim vlastoručnim pismom 9. VIII. 1776 Marija Terezija nare-

⁽⁹⁹⁾ D. Mandić, *n.dj.* 372-81.

⁽¹⁰⁰⁾ J. Kukuljević, *Jura Regni* II 120; Vj. Klaić, *Hrv. pragmatička sankcija*, u *Rad JA* 206 (Zagreb 1915) 61-135; F. Šišić, *Pregled povijesti* 318-22; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 175 sl.

⁽¹⁰¹⁾ J. Kukuljević, *Jura Regni* I 402-28; F. Šišić, *Pregled povijesti* 324 sl.

dila je, da se Rijeka « ponovno utjelovi kraljevini Hrvatskoj » (immediate regno Croatiae reincorporetur), a pismom 5. IX. 1777 sjedinila je s Hrvatskom frankopanske gradove Bakar i Kraljevicu ⁽¹⁰²⁾.

4) Hrvatska u borbi s Mađžarima (1848-1869)

Kada je Josip II (1780-1790) patentom od 18. V. 1784 bio naredio, da se u Ugarskoj i Hrvatskoj provede centralizam i germanizacija brzim i nasilnim putem, Hrvati su se pridružili Mađžarima u borbi protiv tih mjera.

Međutim na saboru u Budimu g. 1790 Mađžari su htjeli, da mađžarski jezik uvedu u Hrvatskoj. Tada im je dobacio hrvatski ban Ivan Erdedi: « Regnum regno non praescribit leges - Jedno kraljevstvo ne propisuje zakone drugom kraljevstvu » ⁽¹⁰³⁾. Hrvati su i dalje upotrebljavali latinski jezik u ugarskom i hrvatskom saboru i u diplomatskim odnošajima s drugim narodima. Međutim pod utjecajem Hrvatskoga narodnog preporoda (1790-1832) i Gajeva Ilirskog pokreta (1835-1843) hrvatski je sabor u Zagrebu 23. X. 1847 donio odluku, da se *hrvatski jezik* u kraljevini Hrvatskoj uzvisi « na čast diplomatskoga jezika..., koju je do sada uživao latinski jezik » ⁽¹⁰⁴⁾.

⁽¹⁰²⁾ J. Kukuljević, *n.dj.* III 136 sl., 143; F. Šišić, *n.dj.* 329-31.

⁽¹⁰³⁾ F. Šišić, *n.dj.* 374-76; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 178 sl.

⁽¹⁰⁴⁾ J. Kukuljević, *n.dj.* II, 307; F. Fancev, *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790-1832)* (Zagreb 1933); F. Šišić, *O stogodišnjici Ilirskoga pokreta*, u *Ljetopis JA* 49 (1937) 99-130; I. Mamuzić, *Ilirizam i Srbi*, u *Rad JA* 247 (1933) 1-91; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske* (Zagreb 1936) 61-116.

Kada su Mađžari na Požunskom saboru 7. I. 1848 i u « Ožujskom zakonu » zaključili, da se samouprava u kraljevstvu Hrvatske svede gotovo na ništa, hrvatski je sabor 5. VI. 1848 prekinuo sve veze s Mađžarskom i naredio banu Josipu Jelačiću, da oružanom rukom osigura samostalnost kraljevine Hrvatske. Sa 40.000 Hrvata Jelačić je, 11. IX. 1848, prešao Dravu i nakon više uspješnih bitaka u zajednici s ruskim i austrijskim četama prisilio Mađžare da kod Vilagoša 13. VIII. 1849 polože oružje ⁽¹⁰⁵⁾.

Novi car i kralj Franjo Josip I (1848-1916), 2. XII. 1848, imenovao je bana Jelačića guvernerom Rijeke i Dalmacije. Tim su činom bile ujedinjene sve hrvatske zemlje osim Istre i Bosne i Hercegovine, koja je još bila u turskim rukama. Mladi Car « oktroiranim Ustavom » za sve Habsburške zemlje, kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju s Primorjem i gradom Rijekom proglasio je *potpuno neovisnim od Ugarske i njoj ravnopravnom*.

Veliki i zaslužni ban Jelačić izradio je kod Sv. Stolice, da Zagrebačku biskupiju podigne na čast metropolije i tim Hrvatsku i crkveno otrgne od Ugarske ⁽¹⁰⁶⁾. I tako su od g. 1848 do 1867 hrvatski banovi i sabori upravljali kraljevinom Hrvatskom potpuno samostalno bez ikakve državne veze s Ugarskom.

⁽¹⁰⁵⁾ i ⁽¹⁰⁶⁾ R. Kiszling, *Die Revolution im Kaisertum Österreich 1848-1849* (Wien 1948); L. Hauptmann, *Ban Josip Jelačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz*, u *Südost-Forsch.* 15 (1965) 372-402; S. Clissold, *A short history of Yugoslavia* (Cambridge 1968) 32-42; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 179-182.

Hrvatska za bana Jelačića, g. 1848.

5) « Nagodba » ugarsko-hrvatska, g. 1868

Austrijski Nijemci i Mađžari dogovorom o *Izjednačenju* (Ausgleich), 7. II. 1867, podijelili su zemlje Habsburške monarhije u *dvije ravnopravne države*, u Austriju i Mađžarsku, sa zajedničkim vladarom (Austro-Ugarski dualizam). Od hrvatskih zemalja Austrija je sebi pridržala Istru i Dalmaciju, a Ugarska se ima nagoditi s kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom.

I tako je g. 1868 došlo do Ugarsko-hrvatske *Nagodbe*, koja je bila dvostrani državni ugovor između Ugarske i Hrvatske međunarodnoga značaja i vrijed-

nosti. Po toj *Nagodbi* Hrvatska nije « dio Ugarske », nego posebna kraljevina, nacija za se, politički narod, koji će imati realne odnose s Ugarskom ⁽¹⁰⁷⁾.

Na taj način od svih naroda Habsburške monarhije: Čeha, Poljaka, Slovenaca i drugih, Hrvatska je jedina, uz Austriju i Ugarsku, do g. 1918 sačuvala hrvatsku državnopravnu posebnost i vlastiti državni bitak.

Na osnovu Ugarsko-hrvatske *Nagodbe* bila je g. 1881 Vojna krajina povraćena Hrvatskoj. Hrvati međutim nijesu nigda bili zadovoljni s *Nagodbom*. Bili su nezadovoljni s teškim finansijskim opterećenjem za zajedničke poslove (55% od svih državnih prihoda u Hrvatskoj), zatim s mađarskom finansijskom, trgovačkom i prometnom politikom, koja je sprečavala u Hrvatskoj, iz svojih interesa, izgradnju prometnih sredstava: cesta, željeznica, pomorske i riječne plovidbe; onemogućivala podizanje poljoprivrede na selima; obrta, trgovine i industrije u gradovima. A što je najglavnije, Hrvati su htjeli imati potpunu samostalnost Hrvatske ⁽¹⁰⁸⁾.

Ugarsko-hrvatsku nagodbu, koja se trajno održavala samo silom, Hrvatski je sabor ukinuo 29. listo-

⁽¹⁰⁷⁾ i ⁽¹⁰⁸⁾ I. Bojničić, *Zakoni o Ugarsko-hrvatskoj nagodbi* (Zagreb 1911); G. Horn, *Le compromis de 1868 entre la Hongrie et la Croatie et celui de 1867 entre l'Autriche et la Hongrie* (Paris 1907); F. Šišić, *Pregled povijesti* 448-69; J. Horvat, *n.dj.* 247-68; J. Šidak i drugovi, *Povijest hrvatskog naroda 1860-1914* (Zagreb 1968) 38-43; A.J. May, *The Habsburg Monarchy 1867-1914* (Cambridge 1936); R. Kiszling, *Die Kroaten* (Graz-Köln 1956).

pada 1918 i prekinuo svaku državnu vezu s Austro-Ugarskom ⁽¹⁰⁹⁾.

3. - Jačanje hrvatske svijesti u Bosni i Hercegovini (g. 1878-1918)

1) Hrvatski preporod

Renesansa hrvatske svijesti započinje među b.h. katolicima i muslimanima u prvoj polovici 19. stoljeća pod utjecajem Hrvatskoga narodnog preporoda i Gajeva Ilirskog pokreta. Nove narodne ideje i Gajeve novine prenosili su u Bosnu mladi franjevci, koji su se odgajali u austrijskim zemljama.

I bosanski trgovci muslimani, koji su trgovali sa susjednim hrvatskim zemljama prenosili su u Bosnu i Hercegovinu Gajev tisak i hrvatske preporodne misli ⁽¹¹⁰⁾.

Na sve je posebno jak utisak činio ban Jelačić svojom borbom protiv Mađara. God. 1850 Omer-paša Latas, vojnički i civilni zapovjednik Bosne i Hercegovine, poslao je u Zagreb Fazli-pašu i fra I.F. Jukića, da iskažu počast banu Jelačiću ⁽¹¹¹⁾. Ali-paša Stočević (1832-1851) vojevao je pod hrvatskom zastavom. I

⁽¹⁰⁹⁾ O. Jaszi, *The dissolution of the Habsburg Monarchy* (Cambridge Mass. 1936); F. Šišić, *Pregled povijesti* 455-69; J. Horvat, *n.dj.* 285-342; J. Šidak, *Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji*, u *Hist. Pregled*, 11 (1963) 101-121.

⁽¹¹⁰⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest* 282-88, 408-43; Isti, *Hrvati i Srbi* 116.

⁽¹¹¹⁾ Fra Grga Martić, *Zapamćenja* (Zagreb 1906) 25.

Hrvatska u sastavu Austro-Ugarske do g. 1918.

Kulenovići su iz tih vremena čuvali hrvatsku zastavu kao obiteljski amanet ⁽¹¹²⁾.

Na muslimane je posebno djelovao Ante Starčević, koji je naglašavao čistu hrvatsku misao i isticao, da su b.h. muslimanski begovi « pravi hrvatski plemići; najstarije i najčišće plemstvo Europe » ⁽¹¹³⁾.

U hrvatskom preporodnom radu u 19. stoljeću u Bosni se među katolicima posebno ističu: fra Ivan Franjo Jukić i fra Grga Martić; u Hercegovini: fra (don) Franjo Milićević, biskup fra Paško Buconjić i fra Radoslav Glavaš Stariji. Od b.h. muslimana go-

⁽¹¹²⁾ H. Bošnjanić, *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1940) 30.

⁽¹¹³⁾ A. Starčević, *Izabrani spisi*, priredio B. Jurišić (Zagreb 1943) 430.

bito su zaslužni za širenje hrvatstva: povjesničar Safvet-beg Bašagić (1870-1934), Adem-aga Mešić, Hamdija Kreševljaković, Džafer-beg Kulenović, pjesnik Musa Ćatić Ćazim te vrhovni poglavari b.h. muslimana H.M. Džemaludin Čaušević i ef. Fehim Spaho ⁽¹¹⁴⁾.

2) Franjevci i Habsburgovci

Od izbora Habsburgovaca za kraljeve Hrvatske u franjevačkom samostanu u Cetin-gradu g. 1526 hrvatski su franjevci u svim zemljama, pa i u Bosni i Hercegovini, Habsburgovce smatrali svojim zakonitim vladarima, njima se obraćali i od njih tražili zaštitu i pomoć. I zadnjih godina turske vladavine u Bosni i Hercegovini, za kršćanskoga ustanka (1875-1878), franjevci su radili, da Bosna i Hercegovina ne budu povjerene Srbiji i Crnoj Gori nego Habsburgovcima. Oni su znali, da Srbi tijesno vežu državu s pravoslavljem i prema tome, da katolici ne bi imali prave vjerske slobode u tim državama. Bila im je poznata i povijesna mržnja Srba na muslimane i njihova odluka, da ih istrijebe u Bosni i Hercegovini.

To franjevci nijesu mogli dopustiti. Zato su franjevci radili kod velesila i utjecali na Berlinski kongres g. 1878, da se Bosna i Hercegovina povjeri Habsburgovcima. U tom su se posebno isticali fra Grga Martić i fra Paško Buconjić, kustos pa zatim biskup. I tako je 25. zaključkom Berlinskoga kongresa uprava BiH povjerena g. 1878 Austro-Ugarskoj ⁽¹¹⁵⁾.

⁽¹¹⁴⁾ D. Mandić, *Etnička povijest*, 408-443.

⁽¹¹⁵⁾ M. Mandić, *Povijest okupacije BiH (1878)* (Zagreb

Radeći, da u Bosnu i Hercegovinu dođu Habsburgovci, franjevci nijesu radili za Austriju, nego za svoj hrvatski narod, za njegovu slobodu i ujedinjenje pod zakonitim vladarom hrvatskim, koji je ujedno bio nadvojvoda, pa car njemački i austrijski ⁽¹¹⁶⁾.

VI. - HRVATSKA U BORBI ZA DRŽAVNI I NARODNI OPSTANAK (g. 1918-1972)

1. - *Karađorđevićka « Jugoslavija »* (g. 1918-1941)

Do god. 1895 Hrvati su se borili s Habsburgovima i Madžarima za održanje hrvatske državnosti, za nezavisnost i samoupravu Banske Hrvatske, koja je, makar i u oslabljenom obliku, sačuvala hrvatsku narodnu i državnu samobitnost do 1918.

1) « *Napredna omladina* »

Kada je g. 1895 hrvatska omladina, predvođena sveučilištarcima, pred kraljem Franjom Josipom I i madžarskim predsjednikom Banffy-jem na Jelačićevu trgu spalila madžarsku zastavu, da prosvjeduje protiv slabljenja i uništavanja hrvatske državnosti sa strane na-

1910) 17-20; M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vlade* II (Sarajevo, bez god.) 134-37; D. Mandić, *Etnička povijest* 400-407.

⁽¹¹⁶⁾ Ph. Philalethes, *Politika b.h. franjevaca* I (Mostar 1904) 33-37.

metnutoga bana Khuen-Hederváry-ja (1883-1903), ovaj je kolovođe isključio sa sveučilišta u Zagrebu. Jedna skupina tih zanesenih hrvatskih sveučilištaraca, među njima Stjepan Radić, Ivan Lorković i Milivoj Dežman, pošli su u Prag. Tu su Česi pod vodstvom prof. T. Masaryka, liberalnoga filozofsko-političkoga teoretičara, vodili ogorčenu borbu protiv germanizacije.

Masaryk je učio, da svi Slaveni, koji žive na jednom ograničenom zajedničkom prostoru, etnički pripadaju jednom te istom slavenskom narodu, iako sada među njima postoje razlike, razni nazivi i pocijepanost. Te su razlike nastale uslijed vjerske podvojenosti, vladavine stranih država i zasebnoga povijesnoga života pokrajinâ. Za Slavene u južnom dijelu Austro-Ugarske, t.j. Slovence, Hrvate i Srbe, Masaryk je učio, da etnički čine jedan te isti slavenski narod.

Navedene ideje T. Masaryka prihvatili su spomenuti hrvatski sveučilištarci, koji su došli u Prag. Da svoje nove ideje mognu širiti, praški su studenti g. 1897 pokrenuli u Pragu mjesečnik *Hrvatska misao*. Sredinom te godine u Zagrebu je izišao almanah *Narodna misao*, koji je izdalo novoosnovano društvo « Ujedinjena hrvatska i srpska omladina ». Slijedeći u vjerskom i kulturnom pogledu liberalne i pozitivističke nazore svoga učitelja Masaryka, pristaše novih nazora o narodnom jedinstvu sebe su nazivali « *Napredna omladina* » ⁽¹¹⁷⁾.

⁽¹¹⁷⁾ V. Zaninović, *Mlada Hrvatska uoči I svjetskog rata*, u *Histor. zbornik* 11-12 (Zagreb 1958/59) 65-104; M. Gross, *Die Ideen der nationalistischen Jugend in Kroatien vor dem I. Weltkrieg*, u *Oesterreichische Osthefte* 2 (1968) 63-86; I. Mužić,

U hrvatskom narodnom i državnom pogledu « Napredna omladina » sa svojim idejama o etničkoj istovjetnosti Hrvata i Srba stvorila je dubok i sudbonosan preobrat, novi kurs. Mjesto da nastoji jačati hrvatsku državnost radeći za neovisnost kraljevine Hrvatske i Slavonije kao središnje snage okupljanja hrvatskih zemalja, « Naprednjaci » su nastojali oslabiti hrvatsku državnu misao, da Hrvate pripreme za ostvarenje zajedničke države Hrvata i Srba, ne uočavajući da će ta konačno morati postati država Srbâ.

U Banskoj Hrvatskoj već od g. 1897 jedan od istaknutih radnika na izgradnji i širenju novih ideja « Napredne omladine » bio je sposobni i lukavi političar Svetozar Pribićević (1875-1936) ⁽¹¹⁸⁾. On je u duši bio srpski nacionalist i htio je, da u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji Srbi i dalje uživaju povlašteni položaj, koji im je davao Khuen-Hederváry kao protuuslugu, što su ga u Hrvatskom saboru i drugdje pomagali u slabljenju hrvatske države. Pribićević je umovao ovako: Ako su Srbi u Hrvatskoj jedan narod s Hrvatima, to su isto i Srbi, živjeli oni ma gdje, u Srbiji, u Crnoj Gori i drugdje. Kako je Srba više nego Hrvata, usto Srbi imaju svoje samostalne države Srbiju i Crnu Goru, nove narodne ideje pridonijet će, da se sve hrvatske i srpske zemlje okupe u jednu državu, i to oko Srbije kao najjače srpsko-hrvatske državne jedinice.

Hrvatska politika i jugoslavenska ideja (Split 1969) 47-67; J. Šidak i drugi, *Povijest hrvatkog naroda 1860-1914* (Zagreb 1968) 152-59.

⁽¹¹⁸⁾ Vidi dolje bilj. 138. te Sv. Pribićević, *La Dictature du roi Alexandre* (Paris 1933).

Tim je Pribićević neizravno pomagao stare srpske državne težnje, od Nemanjića pa dalje, da izbiju na Jadransko More i da se prošire na zapad u hrvatske zemlje.

« Napredne » misli o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba prihvatili su u Dalmaciji: nadareni i agilni Dubrovčanin Frano Supilo (1870-1917) ⁽¹¹⁹⁾ i mladi splitski odvjetnik Ante Trumbić (1864-1938) ⁽¹²⁰⁾. Oni su se nadali, da će na osnovu narodnoga jedinstva i dalmatinski Srbi pomoći njihov rad na ujedinjenju Dalmacije s Hrvatskom.

2) « Hrvatsko-srpska koalicija »

Radom i nastojanjem Frane Supila zastupnici Banske Hrvatske i Dalmacije, 3.X.1905, potpisali su « Riječku rezoluciju » o suradnji s Madžarima, da se sjedine hrvatske zemlje. Na 17.X.1905 srpski zastupnici iz Hrvatske i Dalmacije izdali su « Zadarsku rezoluciju ». Na osnovu tih rezolucija u Banskoj Hrvatskoj stvorena je « Hrvatsko-srpska koalicija ». U izborima od g. 1906 do 1913 « Koalicija » je svaki put dobila većinu glasova, jer su se Hrvati nadali, da će tako ujediniti hrvatske zemlje ⁽¹²¹⁾.

⁽¹¹⁹⁾ F. Supilo, *Politika u Hrvatskoj* (Rijeka 1911); I. Meštrović, *Uspomene na Frana Supila*, u *Hrv. Revija* 7 (B. Aires 1957) 317-34; D. Šepić, *Supilo diplomat* (Zagreb 1961).

⁽¹²⁰⁾ A. Smith Pavelić, *Dr. Ante Trumbić* (München 1959); B. Radica, *Dr. Ante Trumbić (1864-1938)* u *Hrv. Revija* 18 (1968) 407-26.

⁽¹²¹⁾ A. Trumbić, *Suton A.-U. i Riječka rezolucija* (Zagreb 1936); M. Gross, *Vladavina Hrv.-srpske koalicije 1906-1907* (Beograd 1960); I. Mužić, *Hrvatska politika i jugoslavenska ideja* 47-78.

3) « Jugoslavenski odbor » u Londonu

Nakon umorstva austro-ugarskog prijestolonasljednika Franje Ferdinanda u Sarajevu, 28.VI.1914, Ante Trumbić, Frano Supilo, kipar Ivan Meštrović, Frano Potočnjak i Hinko Hinković prebjegli su u Italiju. Tu su osnovali « Jugoslavenski odbor », koji će u duhu narodnoga jedinstva raditi na oslododanju južnih Slavena ispod Austro-Ugarske i na njihovu ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu « Jugoslaviju ». Koncem g. 1914 i početkom g. 1915 njima su se pridružili mostarski Srbi Nikola Stojanović i Dušan Vasiljević, beogradski profesor Pavle Popović, sarajevski odvjetnik Milan Srškić i Ližanin Jovo Banjanin ⁽¹²²⁾.

Da osigura pomoć i suradnju iseljenih Hrvata, Srba i Slovenaca, « Rimski odbor », 24.I.1915, poslao je u Ameriku Franu Potočnjaka. Na kongresu u Chicagu, 10.III.1915, prihvaćena je *politička fikcija*, da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod, koji ima stvoriti zajedničku državu. Pod utjecajem ovoga kongresa stvoren je u Antofagasti u Chile, 1.VIII.1915, « Jugoslavenski odbor », koji se obvezao, da će financirati « Jugoslavenski odbor », koji se koncem travnja te godine preselio u Paris, a u svibnju u London.

U roku od tri godine « Jugoslavenski odbor » u Antofagasti, na čelu s bogatim industrijalcom Paškom Baburićem iz Dubrovnika i Franom Petrinovićem iz

Braća, pridonio je preko 100.000 US dolara za rad « Jugoslavenskoga odbora » u Londonu ⁽¹²³⁾.

Osim maloga broja zanesenih jugoslavenskih « Naprednjaka », koji nijesu činili ni 1% hrvatskoga naroda, nitko od Hrvata nije prihvaćao ideju narodnoga jedinstva sa Srbima, niti je bio voljan, da se umanju ili uništi hrvatska državnost. Hrvati, pa i Srbi u Austro-Ugarskoj, pune su se četiri godine odlučno i junački borili protiv Srba na istoku i Talijana na zapadu za obranu svoje domovine Hrvatske. To je nepobitan dokaz, da široki hrvatski slojevi, seljaštvo i građanstvo, nijesu prihvatili ideje « Napredne omladine » o narodnom i državnom jedinstvu Hrvata i Srba ⁽¹²⁴⁾.

Za vrijeme rata na čelu srpske vlade u izgnanstvu stajao je Nikola Pašić, lukavi i krtljivi političar europskih razmjera. On je radio samo za Srbiju i srpski narod; nije priznavao narodno jedinstvo Hrvata i Srba, osim u slučajevima, koji su pogodovali širenju Srbije na štetu hrvatskih zemalja ⁽¹²⁵⁾.

Kada je Frano Supilo saznao za mišljenje i rad Nikole Pašića na štetu Hrvata, tražio je u « Jugoslavenskom odboru » i kod Saveznika, da se osiguraju prava Hrvata i hrvatske države prije nego se stvori zajednička država « Jugoslavija » ⁽¹²⁶⁾.

Međutim Trumbić je nastavio svojim radom, da se stvori zajednička država « Jugoslavija ». U « Krfskom

⁽¹²²⁾ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje* (B. Aires 1961) 41-56; M. Paulova, *Jugoslavenski odbor* (Zagreb 1925) 21-23, 34, 73 i 203.

⁽¹²³⁾ M. Paulova, *n.dj.* 66-71, 226-34; M. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939) 209-212; V. Holjevac, *Hrvati izvan Domovine* (Zagreb 1967) 63-70.

⁽¹²⁴⁾ D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 222 sl., 241 sl.

⁽¹²⁵⁾ i ⁽¹²⁶⁾ M. Paulova, *n.dj.* 31 sl., 52-56, 200-214; I. Meštrović, *n.dj.* 62-69; I. Mužić, *n.dj.* 89 sl., 95-105.

paktu », koji su Trumbić i Pašić potpisali, 20.VII.1917, određeno je, da država Srba, Hrvata i Slovenaca ima biti ustavna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića. U toj državi bit će jednaka i ravnopravna sva tri imena, sve tri zastave i tri vjere: Pravoslavna, Katolička i Muhamedovska ⁽¹²⁷⁾.

U svom radu Trumbić je bio uvjeren, da će srpski narod, kada dođe odlučni čas, bratski postupati s braćom Hrvatima. On nije vodio računa, da tadašnja vodeća klasa Srba, i u izgnanstvu i u domovini, od reda potječe od vlaških porodica, među njima i Nikola Pašić u izgnanstvu, i Svetozar Pribićević u Hrvatskoj. Ovi su gotovo bez iznimke baštinili pogubne vlaške navike: nasilje, neiskrenost i prijevaru, napose nezasićenu želju za brzim obogaćivanjem tuđom mukom i tuđim dobrima ⁽¹²⁸⁾.

4) *Svibanjska deklaracija g. 1917* *« Jugoslavenskog odbora » u Beču*

Dne 6. IV. 1917, SAD stupile su u rat. Nato je predsjednik W. Wilson izdao proglas, da će se Amerika boriti za slobodu i jednakost svih naroda, malih i velikih ⁽¹²⁹⁾. Potaknuti tim proglasom hrvatski i slo-

⁽¹²⁷⁾ F. Šišić, *Dokumenti o postanku kraljevine SHS 1914-1919* (Zagreb 1920) 96-99; I. Meštrović, *n.dj.* 75 sl.; M. Paulova, *n.dj.* 331-50; A. Smith Pavelić, *n.dj.* 73-83.

⁽¹²⁸⁾ D. Popović, *O Cincarima. Prilozi pitanju postanka naše čaršije* (Beograd 1927); 2. izd. 1937; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 224-27.

⁽¹²⁹⁾ F. Šišić, *Dokumenti* 111; F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji* (Zagreb 1968) 58.

venski zastupnici u Bečkom parlamentu, 30. V. 1917, izdali su Izjavu, « da na temelju narodnoga načela i hrvatskoga državnog prava zahtijevaju ujedinjenje svih zemalja u Monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi, u jedno samostalno, od svakoga gospodstva tuđih naroda i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom Habsburško-Lorenske dinastije » ⁽¹³⁰⁾. To je bilo pravo rješenje, koje bi osiguralo mir i napredak Hrvata, Srba i Slovenaca na području bivše Austro-Ugarske.

5) *Stvaranje « Države Slovenaca, Hrvata i Srba »*

U poruci američkom kongresu, 8.1.1918, predsjednik W. Wilson u 10. točki malim narodima u Austro-Ugarkoj zajamčio je autonomiju ⁽¹³¹⁾. Uto su pojačanom američkom pomoći saveznici, 17.IX.1918, probili solunski front. Na 6.X.1918 osnovano je u Zagrebu « Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba » (N.V. SHS). Za predsjednika je izabran Anton Korošec, Slovenac, a za potpredsjednike Srbin Svetozar Pribićević i Hrvat Ante Pavelić, zubni liječnik u Zagrebu. Kada je Austro-Ugarska, 28.X.1918, zatražila mir, slijedeći dan (29.X.) Hrvatski je sabor poništio dosadašnje državne veze s Austrijom i Ugarskom i zaključio, da se kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija s Rijekom proglašuju nezavisnom državom, koja će pristupiti u zajedničku suverenu državu Slovenaca, Hrvata i

⁽¹³⁰⁾ F. Šišić, *Dokumenti* 94.

⁽¹³¹⁾ F. Šišić, *n.dj.* 110-112; M. Paulova, *n.dj.* 384-87.

Srba na cijelom teritoriju, na kojemu ti žive. Formu vladavine i unutarnje državno ustrojstvo odlučit će « Ustavotvorna skupština » (Konstituanta) na temelju potpune ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba, « sa unaprijed određenom kvalificiranom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja ». Nato je Hrvatski sabor « Narodnom Vijeću SHS » u Zagrebu priznao vrhovnu vlast i bio odgođen, dok potrebe ne uzištu ⁽¹³²⁾.

Dne 8. X. 1918 srpska je vlada priznala vladu « Narodnog vijeća » u Zagrebu i potpisala « Ženevski ugovor ». Ovaj ugovor određivao je, da će kraljevina Srbija i « Narodno Vijeće » u Zagrebu opravljati poslove svaki u svom području, dok « Velika skupština SHS (Konstituanta) », izabrana općim tajnim glasanjem, ne propiše definitivno ustrojstvo države ⁽¹³³⁾.

6) *Nezakonito ujedinjenje hrvatskih zemalja s kraljevinom Srbijom.*

Do ujedinjenja hrvatskih zemalja sa Srbijom došlo je zakulisnim i protupravnim radom Svetozara Prbićevića, 1. XII. 1918. Bez ovlaštenja cjelokupnoga « Narodnoga vijeća » i odobrenja Hrvatskoga sabora,

⁽¹³²⁾ F. Šišić, *Dokumenti* 172-76, 189, 195 sl.; M. Paulova, *n.dj.* 313, 511-16; F. Čulinović, *n.dj.* 68, 74-77; J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske (1918-1929)* (Zagreb 1938) 84-88, 103 sl., 109.

⁽¹³³⁾ F. Šišić, *Dokumenti* 233 sl., 237, 240 sl.; M. Paulova, *n.dj.* 547-64; A. Smith Pavelić, *n.dj.* 176-85; J. Horvat, *n.dj.* 123-35.

Pribićević je na svoju ruku organizirao i poveo u Beograd *krnji* « Izvršni odbor Narodnoga Vijeća », i tu je, ne držeći se uvjeta, koje je sam « Izvršni odbor » stvorio u Zagrebu, na usta potpredsjednika Hrvata dra Ante Pavelića, zubara, dao izjavu, da nezavisna država Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu traži ujedinjenje sa Srbijom. Našto je prijestolonasljednik-regent Aleksandar proglasio ujedinjenje « prečanskih » zemalja sa Srbijom dne 1. XII. 1918 ⁽¹³⁴⁾. Taj čin, koji se smatra rođendanom Karađorđevićke « Jugoslavije », bio je *pravno neovlašten, prijevaran i u suprotnosti sa samoodređenjem naroda*. To ujedinjenje Hrvati nijesu nigda priznali, niti ga je odobrio Hrvatski sabor, koji je tada postojao, a bio je silom raspušten tek 28. XI. 1920 ⁽¹³⁵⁾.

7) *Srpska nadvlada u karađorđevičkoj « Jugoslaviji »*

Stvaraoci prvoprosinačke države SHS: N. Pašić, Sv. Pribićević i regent-prijestolonasljednik Aleksandar, nijesu bili iskreni sljedbenici narodnoga jedinstva Hrvata, Srba i Slovenaca. Oni su trajno i isključivo radili u smislu srpske državnosti, za Srbe i Srbiju. Oni su i « Vidovdanski ustav », dne 28. VI. 1921, donijeli nezakonito, bez predstavnika hrvatskoga i slovenskoga naroda, bez kvalificirane većine, koja je bila predvi-

⁽¹³⁴⁾ F. Šišić, *Dokumenti* 275, 278-82; F. Čulinović, *n.dj.* 99; J. Horvat, *n.dj.* 158-64; P. Ostović, *The Truth about Yugoslavia* (New York) 1952; S. Budisavljević, *Stvaranje države SHS* (Zagreb 1958).

⁽¹³⁵⁾ I. Mužić, *n.dj.* 169; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 250-53.

đena u « Krfskom ugovoru » i na sjednici Hrvatskoga sabora, 29.X.1918: donijeli su ga s majorizacijom neznatne srpske većine ⁽¹³⁶⁾.

8) Borba Stjepana Radića i njegovo umorstvo

Protiv ukidanja hrvatske državnosti i narodne samobitnosti ustao je Stjepan Radić u govoru, dne 24. XI. 1918, u « Središnjem odboru Narodnoga Vijeća » u Zagrebu. Sa svojom « Hrvatskom seljačkom », pa « republikanskom » strankom on se odlučno, raznim načinima i taktikom, kod kuće i u inozemstvu, cijeli svoj daljnji život borio za ravnopravnost u višenarodnoj državi SHS, za povratak državnosti Hrvatskoj i za priznanje narodne samobitnosti Hrvatima. To je na koncu zapečatio svojom vlastitom krvlju, kada je 20. VI. 1928 bio smrtno ranjen u beogradskom parlamentu ⁽¹³⁷⁾. Napokon je i sâm Svetozar Pribićević priznao, da je krivo radio i oštetio ne samo Hrvate nego i Srbe u Hrvatskoj ⁽¹³⁸⁾.

9) Diktatura kralja Aleksandra i njegovo smaknuće

Nakon umorstva Stjepana Radića, vlastožedni kralj Aleksandar diktatorski je prigrabio svu vlast i na-

⁽¹³⁶⁾ Vl. Maček, *In the struggle for freedom* (New York 1957) 81-91; F. Tudjman, *Velike ideje i mali narodi* (Zagreb 1969) 301 sl.

⁽¹³⁷⁾ Vl. Maček, *n. dj.* 92-118; J. Jareb, *n. dj.* 27-36; I. Mužić, *n. dj.* 134-44; F. Tudjman, *n. dj.* 301-306; J. Horvat, *n. dj.* 313 sl., 330-405.

⁽¹³⁸⁾ Sv. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra* (Beograd 1952) 59-66; Vl. Maček, *n. dj.* 107-111; J. Horvat, *n. dj.* 410-16.

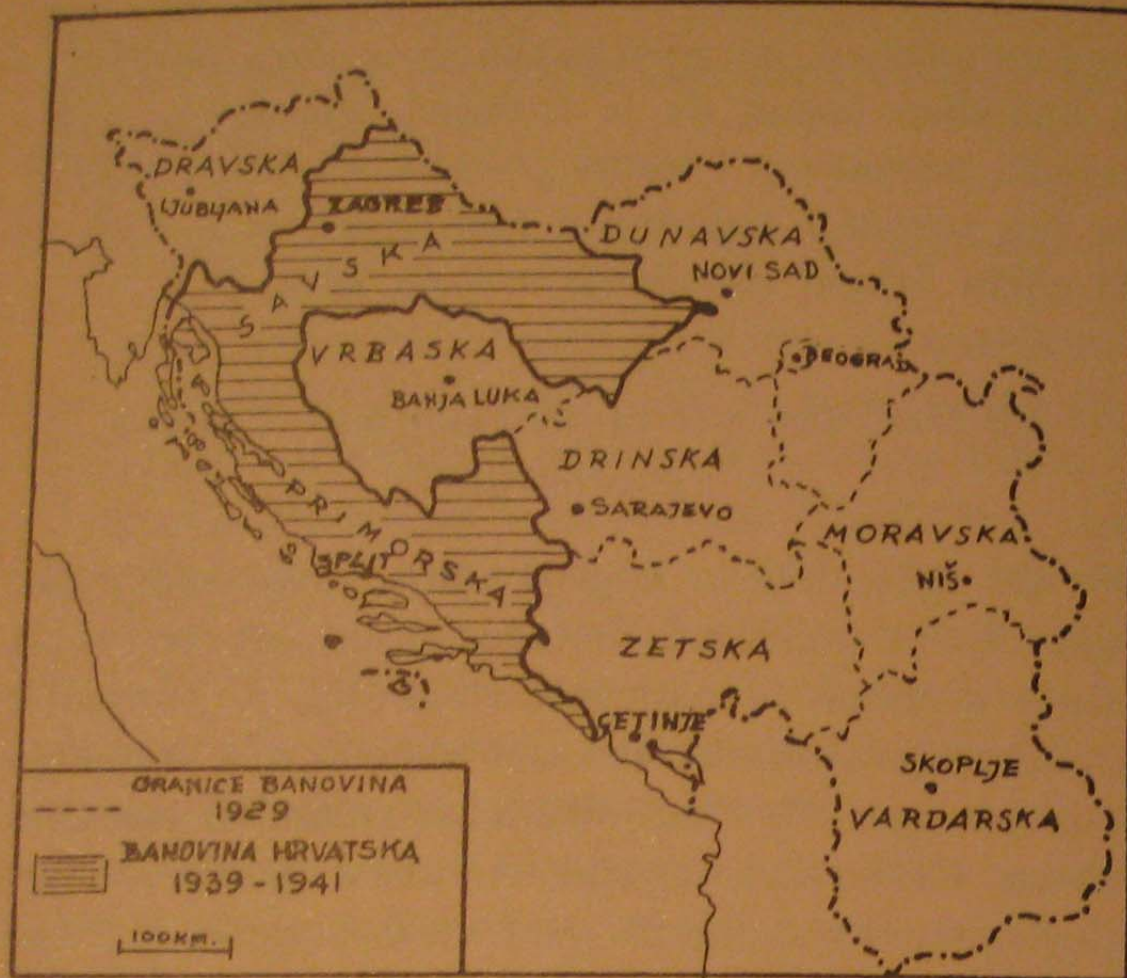
stavio s velikosrpskom politikom, gledajući da se i novčano obogati. Njegovo smaknuće u Marseille-u bilo je bjelodani dokaz, da je u državi, složenoj od više narodâ, neispravna i štetna politika, da jedan narod, pa bio tobože i najbrojniji kao srpski, sam vlada i da cijelu državu iskorišćuje u svoju korist ⁽¹³⁹⁾.

10) Mačkova « Hrvatska banovina » i raspad « Jugoslavije »

Da spasi državu, koja je uslijed unutarnjega nezadovoljstva potlačenih naroda, napose Hrvata, očito srljala u propast, predsjednik vlade Dragiša Cvetković, s odobrenjem regenta Pavla Karađorđevića, stupio je u pregovore s Vladkom Mačekom, tadašnjim predsjednikom « Hrvatske seljačke stranke » (HSS). Nakon dugih pregovora, dne 26. VIII. 1939, potpisan je « Sporazum o stvaranju Banovine Hrvatske », u kojoj je bila okupljena većina Hrvatâ tadašnje « Jugoslavije ». S učinjenim sporazumom Hrvati nijesu bili zadovoljni, jer su hrvatske pokrajine Bosna i Hercegovina bile raskomadane, dotično, što Bosanska Krajina (« Vrbaška banovina ») i Bosna do Drine (« Drinska banovina ») nijesu unišle u « Banovinu Hrvatsku », te što su Boka Kotorska i Srijem ostali u srpskom području ⁽¹⁴⁰⁾. I u navedenom ograničenom prostoru i s ograničenom samoupravom « Banovine Hrvatske »,

⁽¹³⁹⁾ Sv. Pribićević, *n. dj.* 70-80, 98-101; Vl. Maček, *n. dj.* 118-161, 177-86; I. Meštrović, *n. dj.* 263-69.

⁽¹⁴⁰⁾ Vl. Maček, *n. dj.* 186-202; J. Jareb, *n. dj.* 63-73; J. Mužić, *n. dj.* 218-20, 225-27.

Hrvatska - « banovina » u prvoj « Jugoslaviji », g. 1939-1941.

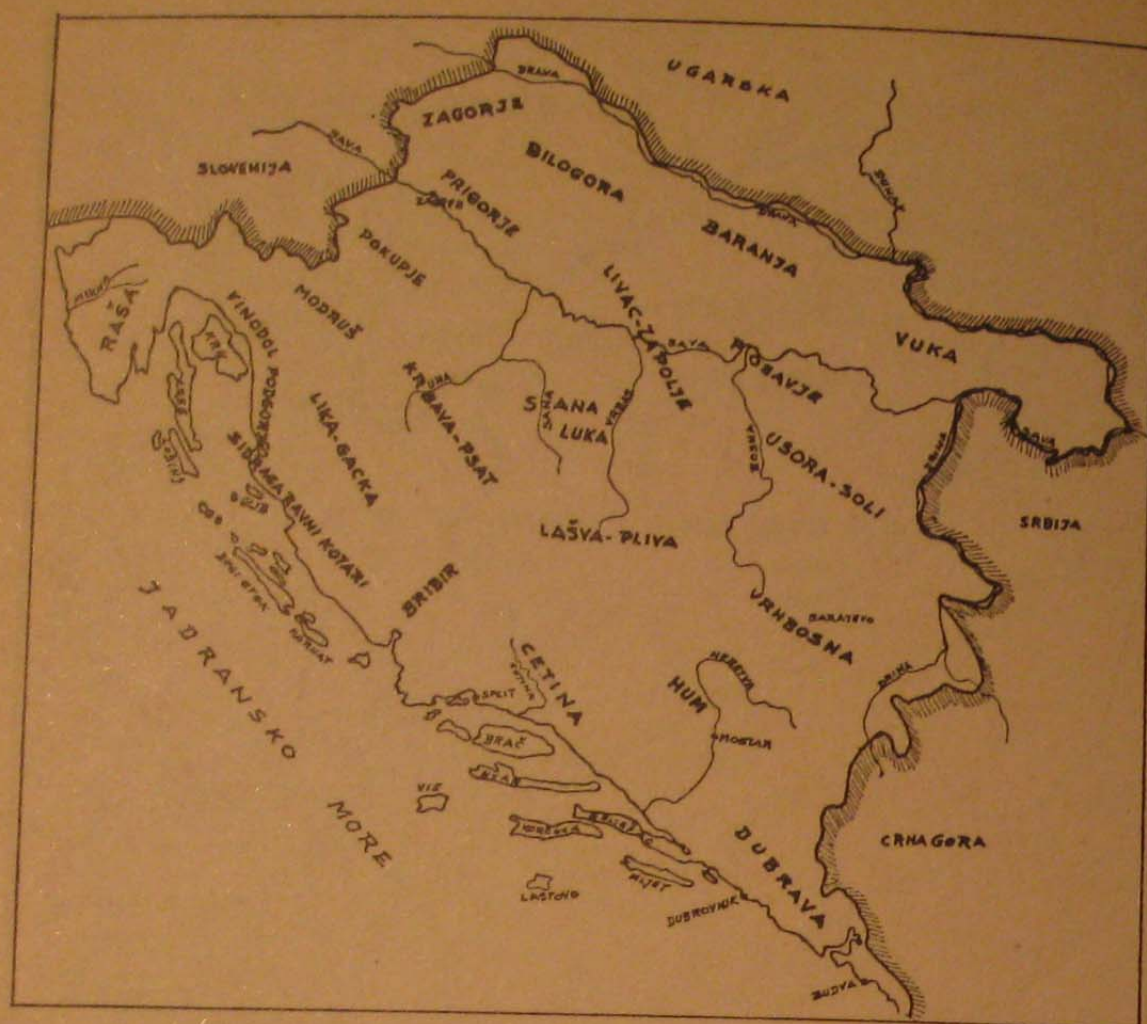
srpska čaršija, vojska i pravoslavna crkva vidjeli su štetu za srpstvo i opasnost za opstanak države. Ovi su u noći 26-27. III. 1941 oborili vladu Cvetković-Mačekovu, svrgnuli « Namjesništvo » s knezom Pavlom Karađorđevićem i proglasili kraljem malodobnoga Petra II, sina bivšega kralja Aleksandra. Vladu je preuzeo zrakoplovni general Dušan Simović, vođa prevrata ⁽¹⁴¹⁾.

⁽¹⁴¹⁾ i ⁽¹⁴²⁾ VI. Maček, *n.dj.* 209-31; I. Meštrović, *n.dj.* 300-307; F. Tadjman, *n.dj.* 317-19; J. Jareb, *n.dj.* 74-96.

Hrvatska tokom II. svjetskog rata, g. 1941-1943.

Kada je Njemačka, 6. IV. 1941, otpočela rat protiv « Jugoslavije », jugoslavenska se vojska, koja je bila sastavljena od vojnika nezadovoljnih naroda, raspala sama od sebe, a da nije bila sposobna dati ma kakav ozbiljni otpor. Simovićeva vlada s kraljem Petrom II i glavnim predstavnicima srpske čaršije prebjegli su u bliži Istok i odatle u London. Vojno zapovjedništvo 17. IV. 1941 potpisalo je bezuvjetnu predaju ⁽¹⁴²⁾, dok

Nezavisna Država Hrvatska, g. 1943-1945.

se Hrvatska još 10. IV. 1941 proglasila Nezavisnom Državom Hrvatskom. Da ovu obrane i održe, Hrvati su od g. 1941 do 1945 pridonijeli nadčovječnih žrtava.

2. - Današnja komunistička « Jugoslavija » i Hrvati (g. 1945-1972)

U Karađorđevskoj « Jugoslaviji » bilo je mnogo društvenih, kulturnih i gospodarskih nepravda i potreba. Ali to je sve zasjenjivala narodna borba Hrvata za ravnopravnost i slobodu. U takvim prili-

kama komunistička partija sa svojim društvenim i gospodarskim programom nije mogla doći do jačega izražaja.

Jugoslavensku komunističku partiju (JKP) doveo je do pobjede hrvatski metalni radnik Josip Broz, zvani Tito, za vrijeme drugoga svjetskog rata (1941-1945). Svojom mudrošću, ustrajnošću i lukavošću on je nadmudrio i izigrao i ondašnju « jugoslavensku vladu » u Londonu, i kralja Petra II i zapadne saveznike. Naravno, u tom ga je pomagao ruski satrap Josip Visarionovič Staljin. Ali kada se Staljin htio previše uplitati u komunističku « Jugoslaviju », Tito je i njemu s uspjehom otkazao poslušnost (1948-1953) ⁽¹⁴³⁾.

Videći opću i neuništivu volju raznih naroda za svojom samobitnošću i slobodom, KPJ uzela je tu težnju za osnovu svoje politike organizirajući komunističku državu « Jugoslaviju ». U tom radu osnovni su stupnjevi: Prvo zasjedanje « Antifašističkoga Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije » (AVNOJ) u Bihaću, 26/27.XI.1942, i drugo zasjedanje u Jajcu, 29.XI.1943, te Ustavotvorne skupštine u Beogradu 31.I.1946 i 7.IV. 1963. Na tim zasjedanjima za svaki narod stvorena je njegova « narodna republika », koja ima pravo, na temelju načela o samoodređnju narodâ, i otcijepiti se od drugih republika ⁽¹⁴⁴⁾. Za Hrvate osnovana je « SR

⁽¹⁴³⁾ Vl. Dedier, *Josip Broz Tito* (Beograd 1953); I. Mužić, *n.dj.* 255-62; F. Tadjman, *n.dj.* 319-46; S. Clissold, *A short history of Yugoslavia* (Cambridge 1968) 211-66.

⁽¹⁴⁴⁾ Glava I, čl. 1. Ustava FNR Jugoslavije, donesena u Beogradu 31. I. 1946, glasi: « FNR Jugoslavija je savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih na-

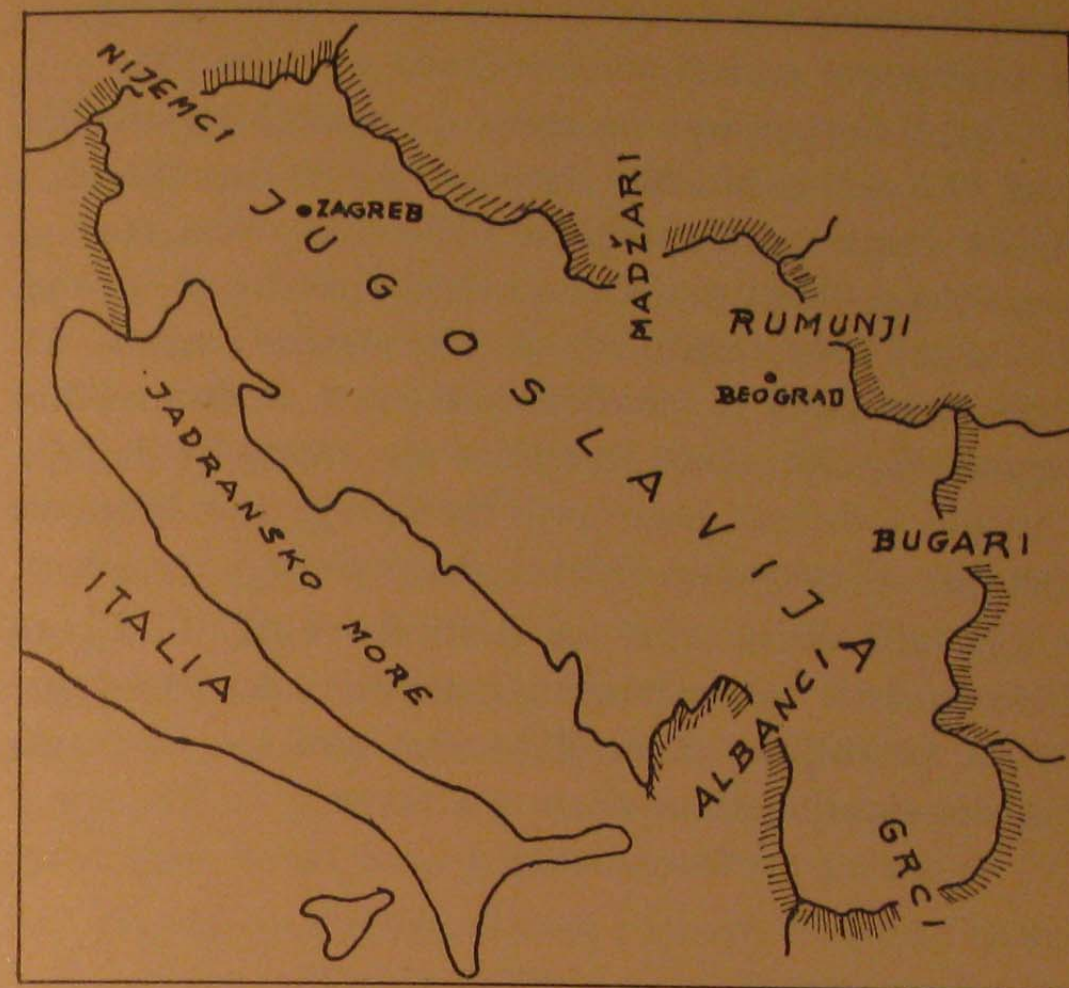

Hrvatska u komunističkoj « Jugoslaviji », od g. 1945 dalje.

Hrvatska ». U navedenim zasjedanjima govori se o « federaciji jugoslavenkih država », ali je stvarno u Ustavima utvrđena konfederacija tih država, jer samo u konfederaciji su države *ravnopravne i suverene*.

Tako na papiru i po ustavima. U stvari u komunističkoj « Jugoslaviji » Hrvati, kao uostalom ni

roda, koji su na temelju prava na samoodređenje uključujući pravo na odcjepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi », F. Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji* (Zagreb 1968) 557. Slično u Ustavu SFR Jugoslavije od 7. IV. 1963, Osnovna načela, točka 1., F. Čulinović, *n.dj.* 580.

Nezadovoljstvo naroda i etničke centrifugalne sile narodnih manjina nužno vode raspadu Jugoslavije.

drugi narodi, nemaju slobode ni jednakosti. I u komunističkoj Jugoslaviji srpska vodeća klasa većinom potječe od Vlaha i opterećena je njihovim manama. Putem centralističkoga uređenja SKJ, u kojemu Srbi čine nadmoćnu brojčanu većinu, oni iskorišćuju cijelu jugoslavensku državnu zajednicu u svoje srpske narodne ciljeve. Hrvatima nameću svoju volju u Saboru, u obrazovnoj politici, u privrednom planiranju. Kreditom, deviznom i investicionom politikom uništavaju

hrvatsku privredu i sile Hrvate, da se masovno iseljuju u inozemstvo tražeći slobode, rada i kruha ⁽¹⁴⁵⁾.

Srbi, kojima je u interesu da opstoji Jugoslavija, kad bi imali političkog razbora, ne bi izrabljivali i tlačili druge narode, napose žilave i otporne Hrvate, nego bi pustili da se slobodno razvijaju u svojoj državi, da na taj način osjete, da je Jugoslavija i njima korisna. Iskustvo i u karađorđevskoj i u komunističkoj Jugoslaviji nije dalo Hrvatima da osjete te koristi. I jednoj i drugoj Jugoslaviji nedostaje ono bitno za opstanak višenarodne države: pravednost i jednakost.

Iz želje da se održi na vlasti do smrti, Tito podliježe srpskom imperijalizmu i dopušta, da Srbi Jugoslaviju posrbljuju. Tim Tito sâm potkopava i ruši svoj dotadašnji rad.

VII. - OPĆI PREGLED I ZAKLJUČNE MISLI

Iako je g. 626 došao na Jadran znatan broj Hrvata, tjerajući Avare, oni su se razasuli preveć širokim prostorom, koji su dotle držali Avari. Zbog toga Hrvati nijesu mogli naseliti nego samo utvrđena mjesta, koja su preoteli od Avara, te nizinske krajeve uz rijeke i poljske okrajke, koji su im bili potrebni za poljoprivredu i stoku, od čega su Hrvati živjeli u ranom Srednjem vijeku.

⁽¹⁴⁵⁾ Vidi gore bilj. 123, te D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 9-11; 269-80.

U tim krajevima Hrvati su našli Slavene ikavce prve selidbe, a na otocima i u brdskim i planinskim krajevima unutrašnjosti mnogobrojne potomke romaniziranih Ilira kršćanske vjere. I sa Slavenima ikavcima i sa romaniziranim Ilirima Hrvati su se zarana počeli miješati ženidbama i tako je već za prvih stotinjak godina nastao brojan hrvatski politički narod i hrvatska država, koja se prostirala od Istre do Himare u Albaniji i od Jadrana do srednjega Ibra i Šar-planine na Kosovskom području ⁽¹⁴⁶⁾.

God. 806-7 zahvatom Bizanta Hrvati su izgubili zemlje istočno od Pilota i južno od rijeke Mata (Mathis) u današnjoj Albaniji. Spomen na Hrvate u tim krajevima sačuvao se u čakavskim osebinama albanskoga jezika i u hrvatskim nazivima Srednjega vijeka u današnjem kosovskom i makendonskom području ⁽¹⁴⁷⁾.

Područje od rijeke Cetine i Duvna do rijeke Drima u današnjoj Albaniji dobilo je na Duvanjskom saboru g. 753 ime *Crvena* (= Južna) *Hrvatska*. Na južnom dijelu toga područja, od Boke Kotorske do Drima, već od 13. stoljeća prevladavaju nazivi Zeta i Crna Gora i Crnogorci, ali u inozemstvu, osobito u turskom carstvu, sve do sredine 19. stoljeća Crnogorci su sačuvali hrvatsku svijest i sebe nazivali Hrvatima ⁽¹⁴⁸⁾. Iako danas Crnogorci sebe više ne nazivaju Hrvatima, njima hrvatska narodna podsvijest svjedoči, da oni etnički

⁽¹⁴⁶⁾ Vidi gore bilj. 1-14.

⁽¹⁴⁷⁾ Gore bilj. 14-16.

⁽¹⁴⁸⁾ Gore bilj. 9-11, te D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Chicago 1957) 248-55.

nijesu Srbi i da imaju drugo etničko podrijetlo nego Srbi.

Područje od Save do Zlatibora, staru Mačvu, Hrvati su preoteli od Avara i tu se naselili ⁽¹⁴⁹⁾. Te su krajeve Hrvati izgubili tek za turskih vremena, kada su se u te krajeve doselili etnički Srbi iz Raše i Kosova.

Međutim samu Rašu, danas zvanu Sandžak (Podrinje), početno i glavno srpsko etničko područje, Srbi su etnički izgubili koncem 18. i tijekom prve polovine 19. stoljeća, kada su se u te krajeve doselili muslimani Hrvati iz Slavonije i Crne Gore. Njih su turske vlasti naseljavale uz vojničku cestu od Višegrada do Skoplja u naseljima, koja su Srbi za Arsenija III i IV Crnojevića koncem 17. i u prvoj polovini 18. stoljeća bili ispraznili ⁽¹⁵⁰⁾. Muslimani u Sandžaku (Podrinju) narodno se osjećaju isto s bosanskim muslimanima hrvatskoga podrijetla.

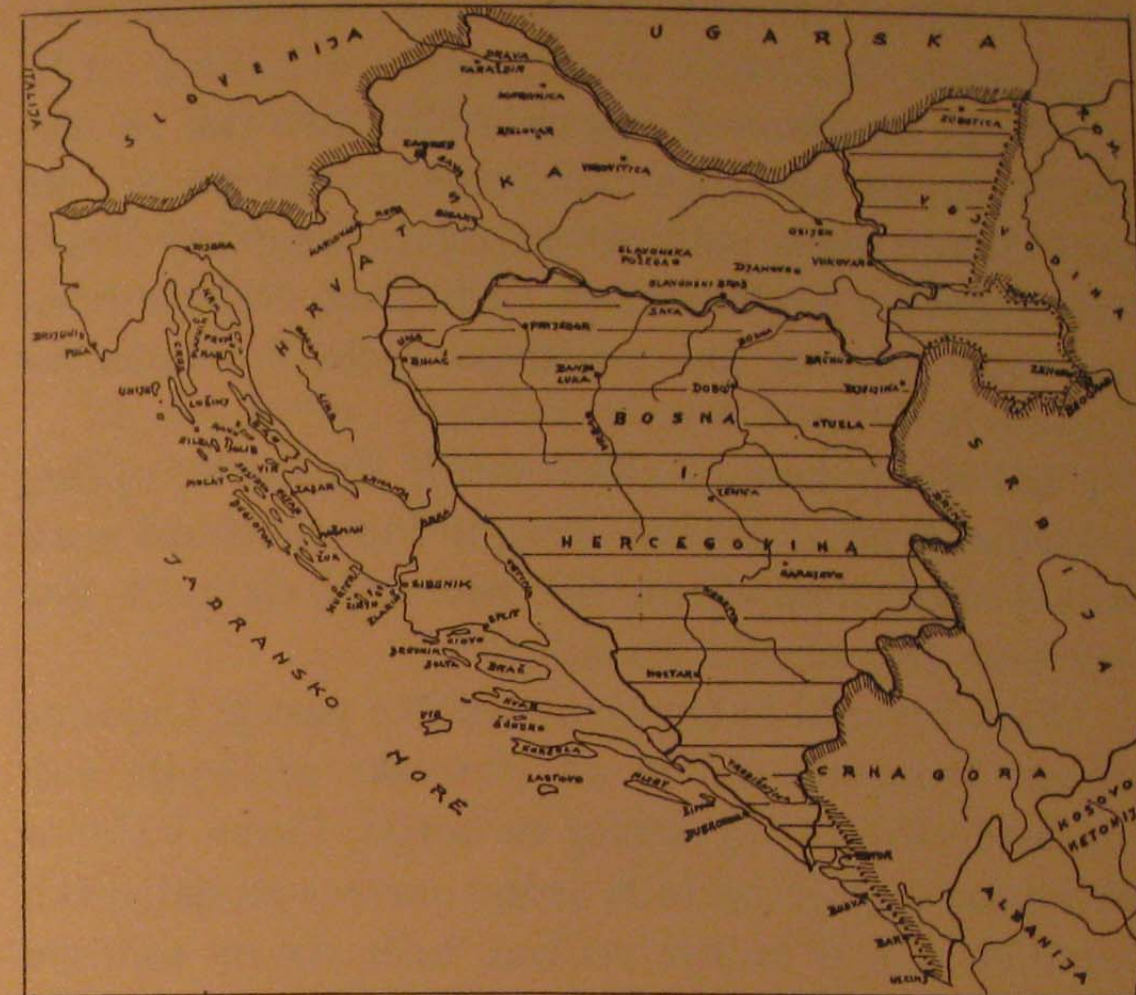
Na Gosposvetskom području u današnjoj Sloveniji, g. 626, naselio se jedan dio Hrvata, da im to posluži kao uporište za eventualni povratak u zakarpatsku domovinu, ako ne bi uspjeli nadvladati Avare. To je bio početak « Karantanske Hrvatske » i Karantanskih Hrvata Srednjega vijeka ⁽¹⁵¹⁾. Danas je to područje slovensko.

Kod svoga dolaska na jug Hrvati su naselili, iako u

⁽¹⁴⁹⁾ Gore bilj. 1-14.

⁽¹⁵⁰⁾ D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963) 560-64; Isti, *Etnička povijest BiH* (Rim 1967) 242-74.

⁽¹⁵¹⁾ Lj. Hauptmann, *Karantanska Hrvatska*, u *Zbornik kr. Tomislava* (Zagreb 1925) 297-317; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 68-76.

Krajevi oduzeti Hrvatskoj u komunističkoj Jugoslaviji, g. 1945 i dalje.

rijetkim naseljima, sve krajeve južno od Blatnoga Jezera i Dunava do Alpa. Etnički su ta naselja Hrvati pojačali doseljnjem za Arpadovića (1102-1301), a posebno nakon iseljenja Hrvata preko Save i Drave iza Bečkih ratova (1683-99) ⁽¹⁵²⁾.

Trianonskim ugovorom g. 1920, « Jugoslavija » je dobila veći dio Bačke (9.224 km²), i južni dio Baranje između Dunava i Drave s površinom od 1.147 km². Ve-

⁽¹⁵²⁾ Vidi gore bilj. 88-96.

lik dio Bačke, većina Baranje i krajeva južno od Blatnoga jezera ostali su u Mađarskoj.

Istra zapadno od rijeke Raše, iako su u njoj živjeli Hrvati od svoga doseljenje g. 626 po Kr. do g. 1945, nije nigda politički pripadala hrvatskoj državi. Od te godine i politički je sjedinjena s Hrvatskom, što treba priznati kao pozitivno djelo komunističke Jugoslavije ⁽¹⁵³⁾.

Krivanja je komunističke partije da je više općina u Međumurju, u Bijeloj Krajini i u sjevernoj i zapadnoj Istri dodijeljeno SR Sloveniji, iako u tim općinama žive etnički Hrvati ⁽¹⁵⁴⁾.

Protuhrvatski je čin komunističke partije i njezine državne tvorevine, što je od Hrvatske otcijepila veći i nadasve važni dio hrvatskog teritorija, *Bosnu i Hercegovinu*, od koje je načinila jednu novu « socijalističku republiku », a u zadnje vrijeme hoće da na tom tlu « stvori » političkim dekretom poseban narod. *Srijem, Bačku* i dio *Vojvodine* ta ista partija je, bez pitanja i samoodređenja naroda, samovoljno pripojila Srbiji. Na jugu je tako *Boku Kotorsku* pripojila Crnoj Gori.

Kad se, naime, ispituje, kojemu narodu i državi pripada neki kraj, ne smije se polaziti sa stanovišta

⁽¹⁵³⁾ F. Tuđman, *Velike ideje i mali narodi* (Zagreb 1969) 338 sl.

⁽¹⁵⁴⁾ *AKSA*, 22 (110) (Zagreb 3. VI. 1972) Prilog I, str. 1 - 3, donosi Promemoriju istarskih svećenika o granicama hrvatske Istre. Tu istarski svećenici tvrde, da je u zapadnoj Istri, napose u dolini rijeke Dragonje u novije vrijeme S. Republici Sloveniji pripojeno 27 hrvatskih sela. U tom broju nije uračunato u Čičariji, sjeverozapadno od izvora rijeke Raše, više čakavskih i štokavskih sela, dakle hrvatskih, koja su bila pripojena N. Republici Sloveniji kod stvaranja današnje komunističke Jugoslavije.

pojedinih općina ili kotareva, nego valja uzeti u račun cijelu zemlju, o kojoj se radi. Budući da Srbi u današnjoj Republici Hrvatskoj ne čine više od 14,2 posto svega pučanstva, Srijem i Boka Kotorska nijesu se smjeli otcijepiti od Hrvatske, iako danas u tim krajevima uslijed povijesnih nedaća Hrvati više nisu u većini.

I dio *Bačke*, zapadno od crte potegnute od Horgoša i Vrbasa na Bačku Palanku, imao je biti pripojen « SR Hrvatskoj », jer u tim krajevima etnički najveći dio pučanstva čine Hrvati Bunjevci i Šokci.

II

HERCEG-BOSNA I HRVATSKA

U drugoj polovici mjeseca svibnja g. 1463 turski sultan Mehmed II zauzeo je Bobovac, a zatim Jajce, tadašnji glavni grad Bosne, i pod njegovim zidinama pogubio zadnjega bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Početkom slijedećega mjeseca u Vrhbosni, koja će se kasnije prozvati Sarajevo, Sultan je Bosnu proglasio turskom pokrajinom (sandžakatom), koju je priključio osmanskome carstvu ⁽¹⁾. Tim je otvoreno novo poglavlje u povijesti hrvatskoga naroda, koje će odlučno i bitno utjecati na njegovu sudbinu za sva buduća stoljeća. Vrijedno je zbog toga i korisno, da se prigodom ove sudbonosne godišnjice pozabavimo odnosom Herceg-Bosne s Hrvatskom u prošlosti i o njezinu značenju za hrvatski narod u budućnosti.

⁽¹⁾ Gledaj Vj. Klaić, *Povijest Bosne* (Zagreb 1882) 322-340; Vl. Čorović, *Historija Bosne I* (Beograd 1940) 536-560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* (Chicago 1960) 139-143.

I. - BOSNA I HERCEGOVINA GEOPOLITIČKI SU BITNO POVEZANE S HRVATSKOM

1. - Povezanost s Hrvatskom

Po zemljišnom razvoju i obliku, Bosna i Hercegovina nastavak su planinskih spletova srednjoevropskoga gorja, koje zovemo Alpama. U zapadnom dijelu srednje Hrvatske Alpsko gorje poprima posebne oblike i svoja vlastita obilježja. Iz ovoga područja kao glave teku planinski spletovi preko cijele BiH-e u jugoistočnom i sjeveroistočnom pravcu, a završuju se na istoku s rijekom Drinom, a na jugoistoku sa Skadarskim jezerom između današnje Crne Gore i Albanije. Između visokih hrvatsko-bosanskih planina razvile su se mnogobrojne doline i polja. Posred tih teku rijeke i vijugaju se putevi, koji spajaju u jedno srednjohrvatske, bosansko-hercegovačke i dalmatinske krajeve. Sve te zemlje, zajedno s ravnicama panonske Hrvatske, zemljišno su tijesno povezane u jedno, i prema tome iste geopolitičke snage djelovale su i djeluju na povijesni razvoj naroda, koji na tom prostoru žive ⁽²⁾.

Današnja Bosna i Hercegovina nemaju naravnih granica i geopolitički ne čine samostalnu zaokruženu

⁽²⁾ Gl. G. A. Lukas, *Orographie von Bosnien u. der Hercegowina*, u *Wiss. Mitteilungen aus B. u. H. VIII* (Wien 1902) 303-333; F. Lukas, *Zemljopisni i geopolitički položaj (hrvatskih zemalja)*, u *Zemljopis Hrvatske, I* (Zagreb 1942) 7-35; Isti, *Bosna i Hercegovina u geopolitičkom pogledu*, u *Povijest hrv. zemalja BiH I* (Sarajevo 1942) 39-77; Isti, *A geopolitical analysis of Croatian territory*, u *The Croatian Nation* (Chicago 1955) 71-100; D. Mandić, *n. dj.* 163-166.

BOSNA OD 12 DO 15 STOLJEĆA

prostornu cjelinu. Ova politička jedinica plod je povijesno-kulturnoga razvoja, koji je počeo koncem 12. stoljeća za Kulina bana i dovršio se tek u našim danima ⁽³⁾.

Bosna i Hercegovina, kakve su danas, po prirodnom obliku tla, po svom gorsko-vodenom razvoju sastoje se od više dijelova, koji su jače prirodno povezani s okolnim hrvatskim zemljama nego između se-

⁽³⁾ Gl. D. Mandić, *n. dj.* 163-176.

be ⁽⁴⁾. Središnji dio BiH-e čini stara sredovječna Bosna između jadransko-dunavskih razvodnih planina na jugu i rijeka Krivaje i Drinjače na sjeveru, Vranice i Vlašića planine na zapadu i rijeke Drine na istoku. Tu se razvila hrvatska plemenska jedinica ranoga Srednjega vijeka, zvana « banovina Bosna », koja je imala svoje prirodne granice i činila naravno zaokruženu zemljišnu cjelinu. Ali već njezin južni susjed, današnja Hercegovina, bila je jako odijeljena od sredovječne bosanske banovine visokim planinama, koje čine razvođe između Jadranskoga i Crnoga Mora. Prodoljem Neretve i svojim pograničnim poljima Imotsko-bekijskim, Ljubuško-rastočkim i Popovsko-trebinjskim, Hercegovina je više povezana s hrvatskom Dalmacijom nego s drugim dijelovima Bosne. Zato su se zemlje današnje Hercegovine dugim stoljećima srednjega vijeka politički neovisno razvijale od Bosne, s kojom su prvi put došle u državnu vezu tek kratko vrijeme prije pada Bosne, i to Zahumlje g. 1322, dakle 141 godinu prije propasti bosanskoga kraljevstva, a Travunja g. 1377, samo 86 godina prije turskoga zaposjednuća ⁽⁵⁾. Ova odvojenost hercegovačkoga tla od Bosne uzrokom je, da su se ovi krajevi trajno smatrali posebnom cjelinom, koja je do danas održala svoje vlastito ime uz ime Bosne.

Duvno, Hlivno, Glamoč i Grahovo čine treći odsječak današnje BiH-e, koji je svojim zemljišnim oblikom, razvojem svojih polja i planina više vezan s

⁽⁴⁾ Gl. F. Lukas, navedena djela, u bilj. 2.

⁽⁵⁾ Gl. D. Mandić, *n. dj.* 326-330.

dalmatinskom i banovinskom Hrvatskom nego s pravom starom Bosnom. Zbog toga je Tropolje (Duvno, Hlivno i Glamoč) ostalo u političkim granicama kraljevine Hrvatske i Dalmacije sve do tridesetih godina 14. stoljeća, dok nije kralj Karlo Robert oslabio samostojnost navedenoga kraljevstva, uništivši hrvatsku nasljednu banovinsku kuću Šubića⁽⁶⁾. Grahovo s okolnim krajevima uopće nije ni došlo u državni sastav Bosne do turskih osvajanja⁽⁷⁾.

Četvrti odsječak današnje BiH-e čine sjeverozapadni dio Bosne između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeka Save i Une. Poslije Hercegovine i Tropolja ovaj je kraj najslabije vezan sa starom Bosnom. Zbog toga ti predjeli, izuzevši Donje Kraje, i nijesu došli u državnu vezu s Bosnom sve do turskoga osvajanja. Ovi su se krajevi za vrijeme turskoga gospodstva zvali: «Turska Hrvatska»⁽⁸⁾.

Peti odsječak čine sjeveroistočni dijelovi današnje Bosne, stare župe Usora i Soli. Ti su krajevi tokom svojih rijeka i posavskim ravnicama više povezani s hrvatskim slavonskim zemljama na lijevoj obali Save nego s ostalom Bosnom. Kako je već prof. Lukas naglasio, rijeka Sava sa svojim ravnim i lako pristupačnim obalama nije prava razdiobna nego više spojna rijeka. Ona prirodno ne dijeli zemlje s jedne i druge strane Save, nego ih, naprotiv, u jedno spaja i pove-

zuje⁽⁹⁾. Zbog toga su praktični Rimljani posavske krajeve današnje Bosne dodijelili svojim panonskim provincijama, a srednju su Bosnu s porječjem gornjega Vrbasa, Tropoljem i cijelom današnjom Hercegovinom doznacili provinciji Dalmaciji⁽¹⁰⁾. I po narodnom shvaćanju današnjih stanovnika oko Save, krajevi s obje strane te rijeke čine jedinstvenu cjelinu, koju oni zovu zajedničkim imenom Posavina.

Kako se vidi, bosansko-hercegovačke zemlje prirodno su i geopolitički tijesno povezane s hrvatskim posavskim, jadranskim i zapadno-hrvatskim zemljama. Planinskim spletovima, riječnim smjerovima i cijelom svojom geopolitičkom snagom Bosna i Hercegovina nastavljaju i popunjuju druge hrvatske zemlje i te na Drini zatvaraju prema srpskim zemljama i srednjem Balkanu.

2. - Odieljenost od Srbije

Od 12. stoljeća prije Krista u današnjim hrvatskim zemljama i u srednjoj Evropi južno od Dunava živjeli su Iliri. S njima su Rimljani došli u rat g. 229 prije Krista i u borbama od 150 godina podvrgli ih svojoj vlasti. Rimski državnik Sula, kada je g. 80-79 pr. Kr. proveo preuredbu rimske države, u istočnim stranama Jadrana stvorio je veliku rimsku pokrajinu zvanu Ilirik (provincia Illyricum). Ta se protezala od

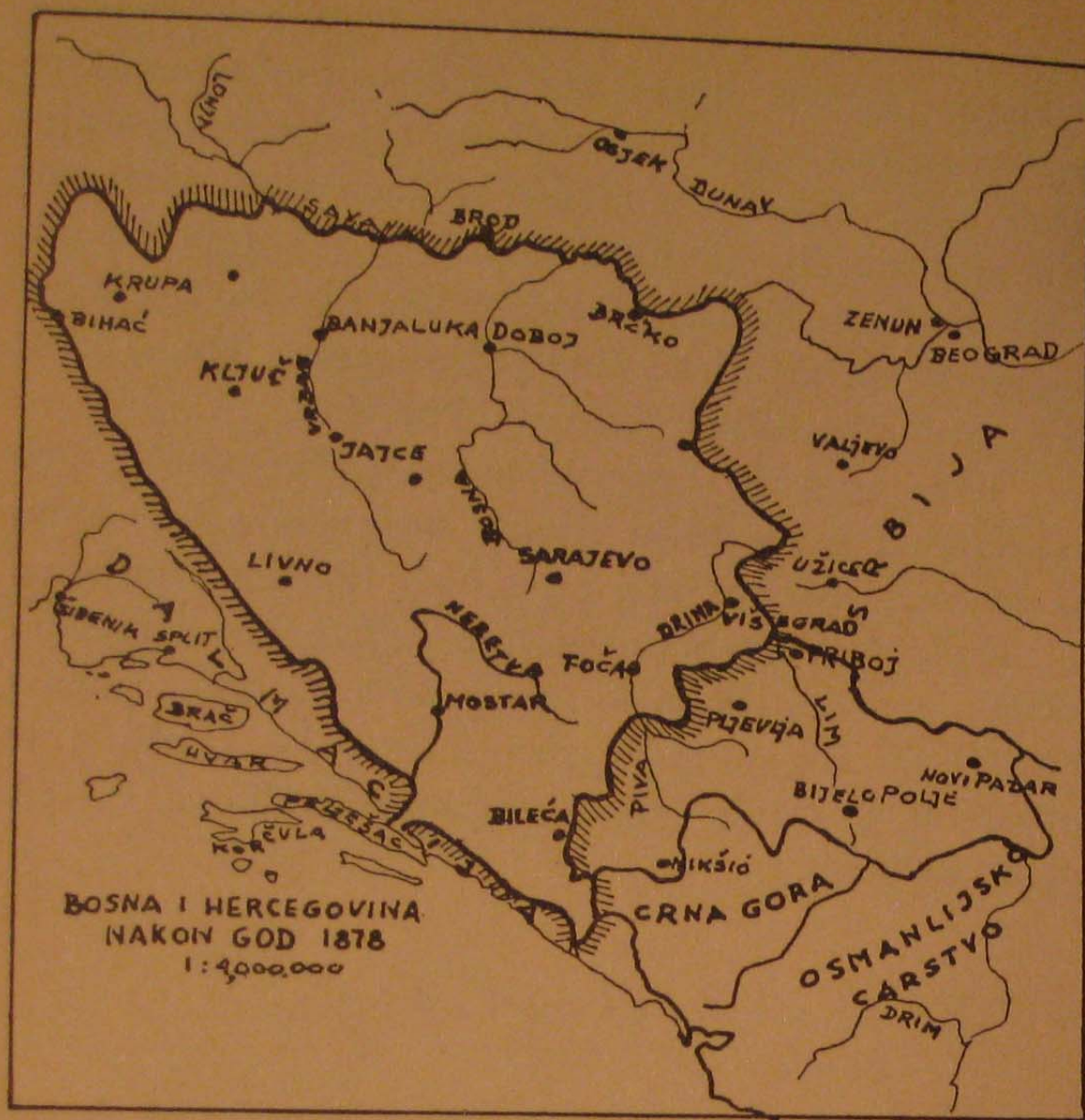
⁽⁶⁾ N. dj. 218-221, 321-328.

⁽⁷⁾ R. Lopašić, *Bihać i bihaćka krajina* (Zagreb 1890) 15. sl., 200 sl.; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* (Sarajevo 1959) 151 sl.

⁽⁸⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 152-162.

⁽⁹⁾ F. Lukas, *BiH u geopolitičkom pogledu*, u *Povijest hrv. zemalja BiH* I 62 sl.

⁽¹⁰⁾ D. Mandić, *n. dj.* 19-27.

Herceg-Bosna nakon g. 1878.

rijeke Inna, više Beča, do rijeke Mata (Mathis) u današnjoj Albaniji, te od rijeka Raše u Istri do Kolubare u Srbiji ⁽¹¹⁾. Nakon velikoga ilirskoga ustanka g. 6-9 po Kristu, car August je razdijelio dotadašnji rimski Ilirik na dvije pokrajine: Panoniju od Inna do bosanskih gora Grmeča, Manjače i Borja, te Dal-

⁽¹¹⁾ i ⁽¹²⁾ N. dj. 21-23.

maciju od tih gora na jug do Jadranskoga Mora, i od rijeke Raše u Istri do rijeka Kolubare i Mata. Kod velike uredbe carstva g. 297 car je Dioklecijan povukao granicu Dalmacije na Drinu, a između te rijeke i Kolubare osnovao novu pokrajinu Predolje (Praevallis) ⁽¹²⁾. Po Drini je podijelio rimsku državu i Konstantin Veliki u svojoj oporuci g. 335 ⁽¹³⁾. Po toj crti Teodozije Veliki g. 395 konačno je razdijelio istočno i zapadno rimsko carstvo ⁽¹⁴⁾. Ti veliki carevi vidjeli su, da rijeka Drina, a ne Kolubara, geopolitički dijeli zapadne balkanske zemlje od onih srednjega Balkana.

Duboko i strmo korito Drine u vezi s planinskim spletovima Podrinja i obližnjih b.-h. gora, oštro dijeli, a ne spaja, zapadni i srednji Balkan. Protivno od b.-h. planina, gore u Srbiji teku od zapada k sjeveroistoku i jugoistoku, tako i rijeke i riječne doline, i to Kolubara i Morava prema sjeveroistoku, a Vardar prema jugoistoku ⁽¹⁵⁾.

Podjela, dakle, istočnoga i zapadnoga rimskog carstva na rijeci Drini bila je uvjetovana naravnim geopolitičkim razlozima, pa zemlje na istoku te crte, srpske zemlje, za punih 12 stoljeća nijesu nigda bile ujedinjene u isto upravno područje s Bosnom i Her-

⁽¹³⁾ Eusebus, *Vita Const.* IV 51; *Vict. epit.* 41, 20; A. Pertusi, *C. Porfirogenito, De thematibus*, cap. 9 (Città del Vaticano 1952) 94.

⁽¹⁴⁾ G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine state* (New Brunswick 1957) 49 sl.; R. Rogošić, *Veliki Ilirik (284-395) i njegova konačna dioba (396-437)*, Zagreb 1962.

⁽¹⁵⁾ Gl. gore bilj. 2.

cegovinom, izuzevši 12 godina nasilnoga zaposjednuća Časlava Klonimirovića ⁽¹⁶⁾. I tursko carstvo, koje je 400 godina vladalo cijelim Balkanom, držalo je administrativnu granicu na Drini tako, da su Bosna i Srbija tvorile posebne jedinice za se ⁽¹⁷⁾. Ali, kada se Turska raširila na zapad, zauzećem većega dijela hrvatskih zemalja Dalmacije i posavske Hrvatske, te su zemlje bile upravno ujedinjene s Bosnom i Hercegovinom. Lički sandžakat u Bosanskom pašaluku obuhvaćao je sve hrvatske zemlje od Gline i Velebita do duboko u Bosni, a Kliški sandžakat, sa sjeverom u Klisu više Splita, dopirao je do Neretve kod Konjica, pa i danas narod s istočne strane Neretve zove one na zapadnoj strani oko Ostrošca: « Klišani » ⁽¹⁸⁾.

II. - BOSNA I HERCEGOVINA U POVIJESTI HRVATA

Nakon propasti zapadnoga rimskog carstva g. 476, neko su vrijeme vladali rimskom Dalmacijom Germani. Bizantski car Justinijan I (527-565) ratujući s Gotima od g. 535 do 555 uspostavio je vlast istočnoga bizantskog carstva u Dalmaciji i u velikom dijelu ostaloga zapadnog carstva. Međutim, g. 567 u Podunavlje je prodrlo ratoborno mongolsko-turan-

⁽¹⁶⁾ Gl. D. Mandić, *n. dj.* 185 sl., 286 sl.

⁽¹⁷⁾ Gl. H. Šabanović, *n. dj.* mjestimice; D. Mandić, *n. dj.* 134-151.

⁽¹⁸⁾ D. Mandić, *n. dj.* 128.

sko pleme Avara (Obri), koje je za nekih 50 godina osvojilo cijelu Panoniju, rimsko-bizantsku Dalmaciju i druge zemlje sve do današnje Grčke, izuzevši dalmatinske otoke i nekoliko utvrđenih primorskih gradova ⁽¹⁹⁾. God. 626 Avari su u savezu s Bugarima na Volgi i Perzijancima opsjeli Bizant, da zauzmu prijestolnicu i unište istočno-bizantsko carstvo ⁽²⁰⁾. U toj smrtnoj pogibli, Bizant je pozvao u pomoć Hrvate, koji su tada stanovali sjeverno od Karpata i tamo imali jaku državu, koja se zvala Velika ili Bijela Hrvatska ⁽²¹⁾.

1. - Dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje u današnjoj Bosni i Hercegovini

Na osnovu hrvatske narodne predaje i pisanih službenih spomenika u carskom arhivu u Bizantu, car Konstantin VII Porfirogenet (905-959) u svom djelu *O upravi carstvom* potanko je opisao dolazak Hrvata na Jadran i njihovo naseljenje rimsko-bizant-

⁽¹⁹⁾ Gl. G. Ostrogorsky, *n. dj.* 83-85, 90 sl.; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 40-43.

⁽²⁰⁾ Gl. F. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626*, u *Byzantion* 24 (1954) 371-395; G. Ostrogorsky, *n. dj.* 92 sl.; D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrv. povijesti* (Rim 1963) 65-68.

⁽²¹⁾ O zakarpatskoj Velikoj ili Bijeloj Hrvatskoj gledaj: Porphyre, *De adm. imperio*, cap. 31 (Gy. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949) 152, red 83; cap. 32 (152, r. 5); F. Rački, *Biela Hrvatska i Biela Srbija*, u *Rad Jug. akad.* 52 (1880) 141-185; L. Hauptmann, *Prihod Horvatov*, u *Bulićev Zbornik* (Zagreb-Split 1924) 515-545; F. Dvornik, *The making of Central and Eastern Europe* (London 1949) 268-304; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 58-60.

skih pokrajina. On kaže, da je tadašnji bizantski car Heraklije I (610-641) najprije izdao «Zapovijed» (*Prostaxis, Ordo*), da Hrvati otpočnu borbu s Avarima, naravno uz obećanje, da će im dati zemlje, koje osvoje. Kada su pak Hrvati za nekih desetak godina, od g. 626 do 635 po prilici, pobijedili Avare i protjerali ih sjeverno od Dunava, car Heraklije izdao je drugu «Naredbu» (*Keleusis, Iussio*), kojom je Hrvatima službeno predao osvojene zemlje, naravno pridržavši sebi i bizantskom carstvu vrhovništvo nad tim zemljama ⁽²²⁾.

Kako se vidi iz Porfirogenetovih navoda, rimska Dalmacija od Raše u Istri do Drine i od Jadrana do bosanske Posavine bila je središnja zemlja, koju su Hrvati kod svoga dolaska na jug zauzeli i naselili. Tu je pokrajinu car Heraklije morao posebno istaći u svojoj prvoj «Zapovijedi», prije nego su oni krenuli u borbu s Avarima. Međutim, kako je Hrvata došlo na Jadran mnogo, a k tome, tada su živjeli o stočarstvu i površnoj poljoprivredi, nijesu im bili dovoljni brdoviti krajevi tadašnje rimsko-bizantske Dalmacije, pa su zaposjeli, kako je Porfirogenet za- bilježio, i tadašnji Ilirik i Panoniju ⁽²³⁾.

⁽²²⁾ «Hrvati, koji sada stanuju u krajevima (rimske) Dalmacije, potječu od nekrštenih Hrvata, zvanih "Bijeli"... Tada su ti Hrvati po zapovijedi cara Heraklija započeli borbu, istjerali iz tih krajeva Avare i naselili su se po naredbi cara Heraklija u zemlje Avara, gdje danas stanuju. A u to su doba Hrvati imali za vladara Porgina oca», Porphyry, *De adm. imp.* cap. 31 (146, r. 3 - 21).

⁽²³⁾ «Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom...», *n. dj.*, cap. 30 (142, r. 75-77).

Prema Porfirogenetu su, dakle, Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili: Prvo, rimsku Dalmaciju, kako su se zvale zemlje od rijeke Raše u Istri do Drine, te od Jadrana do crte potegnute sa Snježnika povrh Istre uz Kupu do Petrove Gore, odatle na Grmeč-planinu u Bosni te preko Manjače, Tisovca i Borja-planine povrh Krivaje na Drinjaču rijeku do njezina ušća u Drinu, odakle se tom rijekom, zatim Pivskim planinama i Durmitorom spuštala do Budve u Boki Kotorskoj ⁽²⁴⁾.

Drugo, Ilirik, kako se u Porfirogenetovo vrijeme zvalo jadransko poriječje današnje Crne Gore i Albanije, od Budve do Valone ⁽²⁵⁾.

Treće, Panoniju, naime zemlje sjeverno od rimske Dalmacije pa do Mure i Drave ⁽²⁶⁾.

Današnja bosanska Posavina nalazila se je u rimskoj Panoniji, a svi drugi bosanski krajevi i cijela današnja Hercegovina ležali su u rimsko-bizantskoj Dalmaciji ⁽²⁷⁾. Budući da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili rimsku Dalmaciju i južnu Panoniju, oni su tada naselili cijelu današnju Bosnu i Hercegovinu, koje su ležale u tim rimskim pokrajinama.

⁽²⁴⁾ Gl. Th. Mommsen, *Corpus Inscript. latinarum* III 1, 415 i tablica III i IV; K. Patsch, *Archäol.-epigr. Untersuchungen der röm. Provinz Dalmatien*, u *Wiss. Mitt. aus B. H.* V (1897) 228 sl.; B. Saria, *Dalmatia*, u *Pauly-Wissowa, Realenc., Suppl.* 8 (Stuttgart 1956) 22-59; D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Chicago 1957) 51-95.

⁽²⁵⁾ Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 54-73; Isti, *Rasprave i prilozi* 71-73.

⁽²⁶⁾ Gl. D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 64-73, 117-120; A. Mo-csy, *Pannonia*, u *Pauly-Wissowa, Realenc., Suppl.* IX (Stuttgart 1962) 516-776.

⁽²⁷⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 21-27.

Hrvati, koji su pošli na Jadran, sastojali su se od sedam srodnih hrvatskih plemena, kojima su zajednički vladali 5 braće i 2 sestre jednoga ogranka vladarske obitelji zakarpatskih Hrvata. Ni onda, kada su svladali Avare i naselili se u novoj domovini, hrvatska plemena nijesu se izmiješala, nego je svako dobilo svoj posebni kraj, u kojemu je vladao jedan od braće i sestara, koji su ih doveli, naravno pod vrhovništvom najstarijega brata i njegovih nasljednika. Tim su Hrvati, iako podijeljeni na plemenske pokrajine, sačuvali svoje narodno i državno jedinstvo i stvorili način zajedničke obrane od vanjskih neprijatelja.

Glavno hrvatsko pleme, kojim je neposredno upravljao vrhovni vladar Hrvata, naselilo se između Cetine i Zrmanje uz Jadransko More, a u nutrini do Vlašića i Borja-planine. Na taj način, to je pleme naselilo današnje Duvno, Hlivno, Glamoč, Grahovo i cijelu bosansku Krajinu od Vrbasa do Une, izuzevši Posavinu.

Druga hrvatska plemena naselila su se zapadno i istočno od toga središnjega, i najjačega plemena. Jedno od tih plemena naselilo je Zahumlje i Travunju, kako se u srednjem vijeku zvalo zemlje današnje Hercegovine; a drugo sredovječnu Bosnu od Vranice i Vlašić-planine do Drine ⁽²⁸⁾.

Čelnik samoupravne hrvatske državne jedinice u Bosni zvao se od najstarijih vremena « ban », i po

⁽²⁸⁾ D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 191-200; Isti, *Rasprave i prilozi* 68-76.

njemu njegova zemlja « banovina ». To je ustanova čisto hrvatska, koju nijesu poznavali ni Srbi niti drugi narodi sredovječne Evrope ⁽²⁹⁾. To nam govori, da su u Bosni od najstarijih vremena živjeli Hrvati, jer su samo oni mogli dati svome zemaljskom vladaru čisto hrvatski naziv « ban ».

Da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili sve zemlje od Drave i Dunava do Jadrana te od Istre do Drine i Valone u današnjoj Albaniji, govore nam vjerodostojni povijesni izvori. Mi smo već naveli prvo-razredno svjedočanstvo bizantskoga cara Porfirogeneta, koji je g. 948-52 na osnovu starih dokumenata u carskom arhivu u Bizantu zabilježio, da su Hrvati naselili rimsku Dalmaciju, Ilirik i Panoniju ⁽³⁰⁾. Od drugih izvora, koji to potvrđuju, ovdje ćemo spomenuti samo slijedeće:

U upravnom priručniku hrvatskih službenika, koji se zvao *Methodos*, a bio je sastavljen i hrvatskim jezikom napisan na velikom hrvatskom saboru g. 753 na Duvanjskom polju, pisalo je, da se tadašnja hrvatska država sastojala od Zapadne ili Bijele Hrvatske, od Južne ili Crvene Hrvatske i od Zagorja, u kojem se nalazila Bosna. Prema *Methodus*-u, Bijela Hrvatska se protezala od Vinodola kod današnje Rijeke do rijeke Cetine i Duvna, a Crvena Hrvatska od Cetine i Duvna do grada « Bambalona », kako su kasniji neupućeni prepisivači iskvarili romanski naziv Valone,

⁽²⁹⁾ Gl. VI. Mažuranić, *Prinosi za hrv. pravno-povijesni Rječnik* (Zagreb 1908-1922) 20-31; D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 195.

⁽³⁰⁾ Gl. gore bilj. 23.

La Valona. Bosna se g. 753 protezala od «gore Boro-ve», t. j. od današnjega Borja i Vlašić planine do Drine ⁽³¹⁾.

To nam isto svjedoči i jedan stari hrvatski ljetopis iz 8. stoljeća, kojim se poslužio pisac ljetopisa *Kraljevstvo Hrvata* u 11. stoljeću. U tom ljetopisu je pisalo, da je vrhovni vladar Hrvata, kada je došao na Jadran ⁽³²⁾:

«Uze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije [Val-de-vino = Vinodol] deri do Polonije [Polina, stara Apolonija kod Valone]... i pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju... donju zemlju i zagorsku... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valde-min deri do Polonije, tako primorsko kao i zagorsko kraljevstvo».

I stari pisci ljetopisa *Kraljevstvo Hrvata* iz g. 1074-80 i *Ljetopis* Popa Dukljanina iz g. 1149-53 pišu, da je Bosna činila dio hrvatske države ⁽³³⁾.

Arapski zemljopisac Abu Abdallah Mahomed Ibn Idris (o. 1099-1166) zabilježio je g. 1154 ovo ⁽³⁴⁾:

«Od Splita do Stona ima 25 milja. Pučanstvo je hrvatsko (Sakaliba'h)». Za grad Dubrovnik kaže ⁽³⁵⁾: «Ovo je zadnji grad Hrvatske».

Budući da je sredovječno Zahumlje, glavni dio današnje Hercegovine, ležalo zapadno od Dubrovnika,

⁽³¹⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 9 (izd. F. Šišić, *Letopis* 305-307; Vl. Mošin, *Ljetopis* 53-55); gl. također: D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 1-38.

⁽³²⁾ *Kraljevstvo Hrvata*, pogl. 3 sl., (Šišić, *Letopis* 386-88; Mošin, *Ljetopis*, 42 sl.).

⁽³³⁾ Gl. bilj. 31.

⁽³⁴⁾ i ⁽³⁵⁾ D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 239-244.

to je ono, prema Idrisu, pripadalo tadašnjoj Hrvatskoj i stanovništvo je Zahumlja bilo hrvatsko, što Idris izričito spominje, kada govori o Stonu, tadašnjem glavnom gradu Zahumlja.

Bizantski ljetopisac Ivan Kinamos, opisujući završetak vojne cara Emanuela Komnenca g. 1155, o bosanskom banu Boriću, ovo piše ⁽³⁶⁾:

«Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja utječe drugdje, i dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; narod, koji svojim zasebnim načinom žive i sam sobom upravlja».

Kinamos, koji je s carem Emanuelom Komnencom (1143-1180) više puta osobno bio u Raši, ovdje nam iz osobnoga znanja svjedoči, da Srbija dopire do Drine, a zapadno od te rijeke, naime u Bosni, da žive drugi narod, različit od Srba i po vladavini i po načinu narodnoga života i običaja. Taj drugi narod mogao je biti i bio je narod hrvatski, jer u 11. i 12. stoljeću, kako i danas, u Bosni i Raši nije bilo drugoga slavenskoga naroda, osim Hrvata i Srba. Ako po Kinamosu Bošnjaci nijesu bili Srbi, oni su morali biti Hrvati.

Od sredine pak 12. stoljeća, kada je Ivan Kinamos u Bosni nalazio samo Hrvate, različite od Srba, pa do turskih osvajanja u 14. i 15. stoljeću, nije bilo narod-

⁽³⁶⁾ Jo. Cinnamus, *Historiarum epitome*, lib. III 7 (izd. A. Meineke, Bonn 1836, 104). Gl. također, D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 68-76, 494-507.

nih pomicanja ni promjena u pučanstvu sadašnje Bosne i Hercegovine. To nam potvrđuju razni suvremeni izvori, između njih i sultani turskoga carstva. Tako Murat II, dne 6. prosinca 1430, daje Dubrovčanima slobodu trgovine po svim zemljama, koje potpuno ili djelomično priznaju njegovu vrhovnu vlast, « da im' tr'govci hode slobodno po svoi zemli gospodstva mi... i po suhu i po moru u Sr'bljih', u Arbanaseh i u Bosni... » ⁽³⁷⁾. Sultan Mehmed II, dne 11. studenoga 1459, daje Dubrovčanima slobodu trgovanja: « i po blgor'skoj zem'li i po Sr'bljih' i po vlaškoj zem'li i po ar'banaš'koj i po Bosni... » ⁽³⁸⁾. Oba sultana jasno dijele Bosnu od zemlje « Srbljah ».

2. - Pokrštenje Hrvata u Bosni i Hercegovini

Hrvati su došli na Jadran kao sljedbenici stare iransko-slavenske vjere ⁽³⁹⁾. Najstariji od pet braće, Klukas, koji je doveo Hrvate u novu domovinu i predvodio u borbama s Avarima, umro je kao poganin. Ali već njegov sin i nasljednik Porga, mlađi čovjek sa širim pogledima, primio je kršćanstvo g. 640 s većim brojem prvaka i naroda prvoga hrvatskoga plemena, koje se bilo naselilo između Cetine i Zrmanje te Vlačića i Borja-planine u nutrini zemlje ⁽⁴⁰⁾.

⁽³⁷⁾ Lj. Stojanović, *Povelje i pisma* I/2 (Beograd 1934) 230.

⁽³⁸⁾ N. dj. 239.

⁽³⁹⁾ Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 112-116.

⁽⁴⁰⁾ « Car Heraklije pak poslao je i doveo iz Rima svećenike, od kojih je učinio nadbiskupa, biskupa te svećenike i đakone, i pokrstio je Hrvate, a ti Hrvati u to doba imali su vladara Porgu », Porphyrius, *De adm. imp.*, cap. 31 (148, r. 21-25).

Na to je papa Ivan IV (640-642), rodom Dalmatinac, 30. XII. 640, redio za nadbiskupa Ivana Ravenjanina, prvoga misionara među doseljenim Hrvatima, i prenio sva prava stare dalmatinske prvostolnice u Solinu na novi bližnji grad Split ⁽⁴¹⁾. Stare biskupije u Zadru, Rabu, Krku i Osoru (sredovječno ime za otoke Cres i Lošinj) preživjele su seobu naroda ⁽⁴²⁾. Nadbiskup Ivan Ravenjanin zarana je osnovao biskupiju u novom naselju Rausion, u današnjem Dubrovniku, po svoj prilici g. 645 ⁽⁴³⁾. Nadbiskup Ivan s drugim dalmatinskim biskupima i njihovim svećenstvom revno je radio na obraćenju svih Hrvata. Uspjeh toga rada bio je osobito znatan na području prvoga hrvatskoga plemena, kojemu su pripadali krajevi današnje jugozapadne Bosne: Duvno, Hlivno, Glamoč i područja gornjega toka rijeka Vrbasa, Sane i Une ⁽⁴⁴⁾.

I Zahumlje, koje je pokrivalo većinu današnje Hercegovine, zarana je primilo katoličku vjeru. Na crkvenim saborima u Splitu g. 925 i 928 ističe se, da je i biskupija u Stonu, glavnom gradu Zahumlja, bila stara biskupija, koja je, prema tome, osnovana pred

⁽⁴¹⁾ « Papa je, međutim, poslao nekoga poslanika, imenom Ivana, rodom Ravenjanina, da obilazi krajeve Dalmacije i Hrvatske, spasonosnim opomenama poučava kršćane... Nakon što ga je gospodin papa posvetio... (on) je tada počeo uređivati crkvu i svećenstvo... obnavljao je crkve, postavljao biskupe, uređivao župe i privlačio je pomalo priprosti narod kršćanskom shvaćanju », Toma Arhidakon, *Historia salonitana*, cap. 11 (izd. Rački 33). *Liber pontificalis*, izd. L. Duchesne I 330; Th. Mommsen 177.

više od stotinu godina, a po svoj prilici g. 753, na velikom hrvatskom saboru na Duvnu ⁽⁴⁵⁾.

U to staro doba kršćanska katolička vjera raširila se i u bosanskoj banovini, između planina Vranice, Vlašića i Borja te rijeke Drine ⁽⁴⁶⁾. I Hrvati u Neretvi, kako se zvalo primorske i otočke zemlje od Neretve do Cetine, zarana su bili primili kršćanstvo, ali su se opet povratili na poganstvo, jer im je katolička crkva branila gusarstvo, od kojega su živjeli. Neretvani su se konačno obratili na kršćansku katoličku vjeru u vrijeme cara Vasilija I (867-886) i hrvatskih vojvoda Zdeslava (878-79) i Branimira (879 - o. 892) ⁽⁴⁷⁾.

I panonski Hrvati, u današnjoj bosanskoj Posavini i oni između Save i Drave, sredinom 7. stoljeća bili su prihvatili kršćanstvo, ali su se iz oporbe protiv franačkih katoličkih vladara, koji su ih htjeli podjarmiti, opet povratili na poganstvo. Njih je konačno obratio na katoliku vjeru sv. Metod i njegovi učenici glagoljaši od g. 874 do 890 po prilici ⁽⁴⁸⁾.

Pokrštenje Hrvata u današnjoj Bosni i Hercegovini počelo je, dakle, g. 640 i dovršilo se je podkraj 9. stoljeća. Osim Posavine, drugi su b.-h. krajevi primili kršćanstvo već tokom prvih 100 godina nakon dolaska na jug, naime između g. 640 i 753.

Sve zemlje do Drine, dakle cijela današnja Bosna i Hercegovina, od najstarijih kršćanskih vremena pripadale su zapadnom Rimskom carstvu, a u crkvenom pogledu rimskoj patrijaršiji ⁽⁴⁹⁾. Kako je sâm

⁽⁴²⁾ - ⁽⁴⁸⁾ O svim pitanjima pokrštenja Hrvata u pojedinim pokrajinama gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 109-144.

⁽⁴⁹⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 361-433.

bizantski car K. Porfirogenet zabilježio, prvi vjervjesnici, koji su širili kršćanstvo među Hrvatima, bili su latinski svećenici, koje je poslao rimski papa ⁽⁵⁰⁾. Ti su u početku vršili službu Božju na latinskom jeziku, ali već do konca 9. stoljeća, kako piše papa Ivan X (914-928), Hrvati su po svim krajevima uveli glagoljsku službu Božju, kojoj su bili početnici sveta braća Ćiril i Metod ⁽⁵¹⁾. To je služba Božja rimske liturgije, ali napisana na starom slavenskom jeziku, koji je bio vrlo bliz i razumljiv tadašnjim Hrvatima. U Bosni se glagoljaštvo toliko raširilo, da ni sami bosanski biskupi nijesu znali latinski ⁽⁵²⁾.

3. - Bogomilstvo u Bosni

Za bugarskoga cara Petra (927-969) bugarski pravoslavni pop Bogomil obnovio je i u Bugarskoj uveo staro manihejsko krivovjerje, koje je učilo, da imaju dva boga, bog dobra i bog zla, od kojih je ovaj zadnji stvorio sva vidljiva bića, pa i ljudsko tijelo. Između ostaloga, zabacivali su ženidbu, krštenje vodom, oltare i crkve ⁽⁵³⁾.

Bogomilsko krivovjerje, tako nazvano po svom početniku, sedamdesetih godina 10. stoljeća, došlo je u Bosnu, gdje je bila za bugarskoga gospodstva u istočnim

⁽⁵⁰⁾ Gl. gore bilj. 40.

⁽⁵¹⁾ Gl. D. Mandić, *n. dj.* 434-440.

⁽⁵²⁾ *N. dj.* 444-449.

⁽⁵³⁾ Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962) 25-117, 354-360.

hrvatskim zemljama 990-1018 osnovana bogomilska biskupija za sve hrvatske zemlje (ecclesia Sclavoniae) ⁽⁵⁴⁾. Strogi sljedbenici bogomilstva, obično zvani « savršeni » ili jednostavno « bosanski krstjani » živjeli su u redovničkim zajednicama i provodili strogi isposnički život ⁽⁵⁵⁾. God 1203 imali su u Bosni pet kuća s 30-40 članova ⁽⁵⁶⁾. Njihov pravi uspon počinje navedene godine, kada su na Bilinu Polju kod Zenice priznali vrhovništvo pape Inocencija III i na laku ruku bili proglašeni pravovjernim katolicima od papinskoga legata Ivana de Casamare ⁽⁵⁷⁾. S tom crkvenom legitimacijom bogomili su unišili u bosanske velikaške kuće i u katolička sela i za kratko vrijeme veliku većinu pridobili za svoju sljedbu ⁽⁵⁸⁾.

God. 1225 do 1239 kaločki nadbiskup Ugrin i hrvatski herceg Koloman vodili su krvave križarske vojne protiv bogomila u Bosni, ali bez pravoga uspjeha ⁽⁵⁹⁾. Ugled « bosanskih krstjana » tim je samo porastao među bosanskim Hrvatima, jer su « krstjani » znali spojiti i poistovjetovati svoju vjersku stvar sa slobodom i nezavisnošću Bosne ⁽⁶⁰⁾. I tako je od sredine 13. pa do početka 14. stoljeća prešla na bogomilstvo gotovo sva stara Bosna s Donjim Krajima oko gornjega i srednjega toka rijeka Vrbasa i Sane ⁽⁶¹⁾. U Hercegovini su bogomilstvo slijedili današnji kotarevi Konjic,

⁽⁵⁴⁾ N. dj. 119-127.

⁽⁵⁵⁾ N. dj. 301-353.

⁽⁵⁶⁾ - ⁽⁵⁸⁾ N. dj. 136-138, 162-166.

⁽⁵⁹⁾ N. dj. 138-162.

⁽⁶⁰⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 166-172; II 162-166.

⁽⁶¹⁾ Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva* 162-166.

Foča i Nevesinje. U srednjoj Bosni katolika je ostalo samo nešto po rudarskim mjestima i oko dubrovačkih kolonija, koja su mjesta imala svoje katoličke svećenike stranoga porijekla ⁽⁶²⁾. Bosanska Posavina od Ukrine do Une te cijelo unsko područje u srednjem vijeku nijesu pripadali banovini Bosni, pa se tamo kršćanska katolička vjera očuvala gotovo netaknuta sve do dolaska Turaka ⁽⁶³⁾. Iako je bilo posvuda bogomilskih vjernika, katolička se vjera trajno održala u dobroj mjeri u Tropolju (Duvno, Hlivno, Glamoč) i u zapadnoj i južnoj Hercegovini. Za katolike u tim krajevima brinuli su se, i djelomično ih očuvali od bogomilstva, biskupi i svećenici glagoljaši biskupija kninske, splitske, makarske, korčulansko-stonske i trebinjske ⁽⁶⁴⁾.

Tijekom, dakle, 13. stoljeća bogomili su razbili vjersko jedinstvo Hrvata, što je imalo i svojih političkih i narodnih posljedica. Da bolje zaštite interese svoje vjerske sljedbe, « bosanski krstjani » od Kulina

⁽⁶²⁾ O saskim i dubrovačkim rudarskim i trgovačkim naseobinama gledaj: K. Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters* (Wien 1899); M. Dinić, *Za historiju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni* (Beograd 1955); D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (Sarajevo 1961).

⁽⁶³⁾ Do zauzeća turskoga srednja i zapadna bosanska Posavina crkveno je pripadala zagrebačkoj biskupiji, koja je u tim krajevima imala dubički arhiđakonatski okružje: dubičkim s 11 župa, saskim s 22 župe i vrbaškim s 13 župa; gl. F. Rački, *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, u *Starine JA* 4 (Zagreb 1872) 211.

⁽⁶⁴⁾ Gl. Kr. Draganović, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas*, u *Croatia sacra* IV (Zagreb 1934) 175-216; D. Mandić, *Duvanjska biskupija od XIV.-XVII. stoljeća* (Zagreb 1936).

banu pa dalje stvaraju i promiču bosansko posebnostvo, po kojemu se Bosna počinje izdvajati iz hrvatskih katoličkih zemalja, dotično oni s bosanskim banovima i kraljevima izgrađuju Bosnu kao bogomilsko središte, oko kojega će se okupiti druge hrvatske zemlje ⁽⁶⁵⁾.

4. - *Rad franjevacu na obraćenju bogomila na katoličku vjeru*

Nakon neuspjelih križarskih vojna i drugih pokušaja, da se bosanske bogomile obrati, 1339 papa Benedikt XII (1334-1342) naredio je generalu franjevačkog reda Francuzu Gerald Odonis (E u d e s), da osobno pohodi Bosnu i sâm vidi, što bi trebalo učiniti, da se Bosna povрати na katoličku vjeru.

Nakon duljih razgovora s bosanskim banom Stjepanom II Kotromanićem (1312-1353), Gerald je uvidio, da se Bosna može obratiti samo mirnim evanđeoskim propovijedanjem. Zbog toga je u sporazumu s banom odlučio u Bosni ustanoviti franjevačku pokrajinu (vikariju), u koju će slati vjerovjesnike iz raznih franjevačkih pokrajina, a koja će biti neposredno ovisna od generala franjevačkog reda.

Gerald je odmah ostavio u Bosni više svojih pratilaca i označio za vikara učenoga i radinoga fra Peregrina Saksonca. Za ove je ban Stjepan II sagradio samostan u Milima kod Visokoga uz crkvu, koju je u tom tadašnjem glavnom mjestu Bosne bio podigao ban Kulin.

⁽⁶⁵⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 163-176.

Na općoj skupštini (Capitulum generale) franjevačkoga reda u Asizu na Duhove, 4. lipnja 1340, bila je službeno ustanovljena bosanska vikarija, i veći broj učenih franjevacu poslan u Bosnu iz raznih provincija ⁽⁶⁶⁾. Od te godine pa do pada Bosne franjevci će neprestano slati u Bosnu ponajbolje vjerovjesnike iz cijele Evrope. Na prvom mjestu tu će biti franjevci hrvatske franjevačke provincije (Provincia Sclavoniae) sa sijelom u Splitu; zatim oni iz Italije, Njemačke, Francuske, Engleske, Španjolske, Mađarske i Poljske.

Među njima je bilo veoma učenih i svetih muževa, kao što su bili: fra Peregrin Saksonac, prvi vikar i kasniji bosanski biskup, fra Bartul Alvernski, vikar od g. 1367 do 1407 s nekim prekidima, sveti Nikola Tavelić i njegov drug u mučeništvu sv. fra Deodat de Ruticinio iz južne Francuske, fra Berengarije Aragonski, rođak tadašnjega aragonskoga kralja Petra IV (1336-1387), fra Ivan Ristori, jedan od osnivatelja franjevačke obnove (Observantes) u Italiji, fra Matija Englez, bosanski vikar 1411-1420, fra Blaž Zalka, Mađžar, prvi ljetopisac bosanske vikarije, Ivan Korčulanin, budući biskup u Velikom Varadinu, visočko-srebrenički biskupi od g. 1423-1446 fra Petar, fra Stjepan Radošević i Toma Matić, sveti Jakov Markijski, pohoditelj i vikar bosanski od 1432 do 1438, blaženi Bernardin Akvilski, vikar 1464-1467, franjevački blaženik Ivan Englez, za kojega franjevački ljetopisi pišu, da je imao « dar jezika », i mnogi drugi. Ovima su se brzo pridru-

⁽⁶⁶⁾ i ⁽⁶⁷⁾ D. Mandić, *Bogomilska crkva*, 166-180; Isti, *Franjevačka Bosna* (Rim 1968).

žili i mnogi domaći Hrvati Bošnjaci, koji su stupili u franjevački red ⁽⁶⁷⁾.

God. 1385 bosanska vikarija dijelila se na sedam kustodija, a imala je 35 samostana ⁽⁶⁸⁾. Do sredine 15. stoljeća bosanska vikarija proširila je svoju djelatnost od Jadrana do Karpata i imala preko 70 samostana sa 700 i više misionara domaćih i stranih ⁽⁶⁹⁾.

Kako papa Bonifacije IX dne 7. ožujka 1402 piše, tolikom broju učenih i svetih vjerovjesnika uspjelo je za samih prvih 60 godina obratiti do 500.000 bogomilskih vjernika ⁽⁷⁰⁾. Taj su rad franjevci nastavili i pojačali osobito poslije dovršenja zapadnoga raskola 1417. Kada je bosanski kralj Tomaš, da si osigura pomoć Zapada, 1459 istjerao iz Bosne sve «bosanske krstjane» i njihove pristaše, tih je bilo 42.000 na području kojim je kralj neposredno vladao ⁽⁷¹⁾. Nešto

⁽⁶⁸⁾ Gl. B. de Pisa, *De conformitate vitae B. Francisci*, u *Analecta franciscana* IV (1906) 555 sl.

⁽⁶⁹⁾ Bl. Bernardin Akvilski, bivši bosanski vikar, u svojoj *Kronici* zabilježio je, da su Bošnjacima oduzeli Dubrovčani 4 kuće, Mlečani 6 kuća, a Turci da su im porušili 38 kuća; L. Lemmens, *B. Bernardini Aquilani Chronica* 110. Uza sve to g. 1493 bosanska vikarija još je imala 24 samostana s 270 članova; M. Straganz, *Zur Statistik des Franziskanerordens im Jahre 1493*, u *Hist. Jahrbuch der Görres-Gesellschaft* XI (München 1890) 730.

⁽⁷⁰⁾ «...per sollicitas et continuas fratrum dicti ordinis in eadem vicaria existentium predicationes et inductiones quingenta milia personarum infidelium, vel circiter, cingulum veritatis amplectentes ad orthodoxe fidei sinceritatem unanimiter, eis gratia affluente divina, conversa fore noscantur», pismo pape Bonifacija IX, od 7. ožujka 1402. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV st.*, u *Starine JA* 39 (Zagreb 1938) 181. Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva* 179, bilj. 333.

⁽⁷¹⁾ «Rex Bossinae... Manichaeos, qui erant in regno suo quamplurimi, nisi baptismum Christi acciperent, e regno migrare coegit, substantia relicta: duo circiter millia baptisati sunt, quadraginta aut paulo plures pertinaciter errantes ad Stephanum

manji broj bogomilskih vjernika bio je u zemljama hercega Stjepana, koji nije slijedio kralja Tomaša, nego je izagnane primio u svoju državu ⁽⁷²⁾.

Prema tome bogomila i njihovih vjernika uoči pada Bosne moglo je biti najviše 80—90.000, dotično ni 15% tadašnjega pučanstva bosanskoga kraljevstva. To nam govori, da bi franjevci Bosanske Vikarije za kojih 20 do 30 godina mirnim načinom, kršćanskim apostolatom, bili obratili sve pristaše «bosanskih krstjana» ⁽⁷³⁾, i na taj način ponovno uspostavili vjersko jedinstvo bosanskih Hrvata s onima u drugim hrvatskim zemljama.

5. - Narodno i vjersko stanje u brojkama uoči pada Bosne

U današnjoj Bosni i Hercegovini prije pada Bosne g. 1463 domaće urođeno pučanstvo bili su Hrvati, katolici i bogomilski vjernici. U Podrinju, između rijekâ Pive i Lima, živjeli su Srbi. Taj kraj je starinom pripadao srpskoj državi, ali ga bosanski kralj Tvrtko I g. 1366 do 1373 zauzeo i pridružio svojoj državi, da

Bosnae ducem perfidiae socium confugere», Aeneas Sylvius Piccolomini [papa Pio II], *Commentarii rerum memorabilium, quae temporibus suis contigerunt* (Roma 1584) V 227.

⁽⁷²⁾ Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva* 417-423.

⁽⁷³⁾ Hvarski biskup Toma Tomašić, koji je već 12 godina bio papinski legat u Bosni, 19. veljače 1451 pisao je sv. Ivanu Kapistranu, tadašnjemu generalnom vikaru franjevača Observanta, da «ima nade, da će se brzo cijelo kraljevstvo (Bosne) očistiti od manihejskih zabluda i rasvijetliti istinom vjere», ako Kapistran pošalje dovoljno franjevačkih misionara, Waddingus, *Annales Minorum*, ad an. 1451, n. 53.

bi time mogao dobiti kraljevski naslov jedne već postojeće kraljevine i dostići danak, koji su Dubrovčani plaćali vladarima srpskoga kraljevstva ⁽⁷⁴⁾.

Iz doba prije pada Bosne nemamo, nažalost, točnih brojčanih podataka, ni narodnih ni vjerskih. Ipak to se daje donekle približno ustanoviti iz turskih statistika, — koje odmah od početka turske vladavine navode broj muslimana i kršćana u pojedinim pokrajinama, — kada te brojke dovedemo u vezu s brojčanim navodima o obraćenju bogomila i njihovim ostacima prije pada Bosne. Na osnovu tih statistika i povijesnih vijesti, mi smo u našim istraživanjima došli do slijedećih brojčanih podataka za područje današnje Bosne i Hercegovine:

Hrvata katolika u granicama tadašnjega bosanskoga kraljevstva bilo je do 650.000. U današnjoj zapadnoj bosanskoj Posavini i u Pounju, koji krajevi tada nijesu pripadali bosanskom kraljevstvu, bilo je preko 150.000 Hrvata katolika. U istočnom Zahumlju, Travunji i onim krajevima današnje Crne Gore, koji su sredinom 15. stoljeća pripadali Bosni, bilo je 15—20.000 Hrvata pravoslavne vjere. Te su kraljevi Nemanjići, napose Uroš II (1275-1321), silom preveli na pravoslavlje.

Hrvata bogomila i njihovih vjernika bilo je oko 80—90.000.

Srba pravoslavnih u Podrinju, van prave Bosne, bilo je oko 15—18.000.

Vlaha neslavena, potomaka negdašnjih rimskih

⁽⁷⁴⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 111 sl., 240-246.

kolonista iz Mauretanijske ⁽⁷⁵⁾, bilo je 15—18.000. Tadašnji Vlasi po Bosni i u srednjoj i zapadnoj Hercegovini bili su katolici, a oni u istočnoj Hercegovini i oko Durmitor-planine velikom većinom pravoslavni ⁽⁷⁶⁾.

6. - Pad Bosne g. 1463 i njegove kobne posljedice za Hrvatsku

Kod svoga prvoga pohoda u Bosnu, u proljeću g. 1463, turski sultan Mehmed II zauzeo je cijelo bosansko kraljevstvo do rijeke Sane. Koncem te godine, ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin uz pomoć domaćih Hrvata oslobodio je zapadne krajeve i tursku granicu potisnuo na Vlašić i Vranicu planinu ⁽⁷⁷⁾. Od g. 1463 pa za 300 i više godina granica turskoga carstva pomicat će se od Vlašića do Velebita i Une, ali će trajno teći središtem hrvatskih zemalja i Hrvatsku dijeliti na dva neprijateljska tabora ⁽⁷⁸⁾. Na toj ubojitoj granici u srcu hrvatskih zemalja, lomit će se snage istočnoga islamskoga svijeta i katoličkoga zapada. Glavni nosioci te borbe bit će sami sinovi Hrvatske: s jedne strane, Hrvati katolici iz ostataka slo-

⁽⁷⁵⁾ Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 515-567; Isti, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967) 495-507.

⁽⁷⁶⁾ Gl. D. Mandić, *Etnička povijest BiH* 134-36, 510-512, 520-522.

⁽⁷⁷⁾ Gl. Vj. Klaić, *Povijest Bosne* 331-343; Vl. Ćorović, *Historija Bosne* 536-560; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 139-143.

⁽⁷⁸⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 143-151; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 38-59, 77-85, 92-98.

bodne Hrvatske, a s druge strane, poislamljena braća Hrvati iz turske Bosne ⁽⁷⁹⁾. U tom dugom i divovskom bratoubilačkom hrvanju, Hrvati s obje strane istočit će potoke hrvatske krvi, i hrvatski narod bit će sveden na trećinu svojih narodnih snaga. Kod svoga dolaska na Jadran Hrvati su bili do deset puta brojniji nego Srbi i punih 300 godina prije njih osnovali su svoje hrvatsko kraljevstvo ⁽⁸⁰⁾. Uza sve povijesne nedaće, Hrvati su prije pada Bosne bili triput brojniji nego Srbi, i da nije bilo turske provale, Hrvati bi danas brojili najmanje 12 do 15 milijuna duša. Ali u stoljetnim borbama na kobnoj granici Zapada i Istoka, u srcu Hrvatske, poginut će Hrvata, s jedne i druge strane, preko 300.000. Blizu jedan milijun Hrvata bit će odvedeno u ropstvo i raspršeno po turskim i drugim zemljama do Perzije, Indije i Abesinije. Iz Bosne i pograničnih krajeva slobodne Hrvatske iselit će se preko 500.000 Hrvata u Sloveniju, Austriju, Češku, Mađarsku, Italiju i drugdje, koji će za hrvatsko narodno biće biti potpuno izgubljeni ⁽⁸¹⁾.

Za samu Bosnu i Hercegovinu najsudbonosnije je bilo iseljenje katolika za bečkih ratova g. 1683-99 i početkom 18. stoljeća. Kada se, naime, vidjelo, da Bosna ne će moći biti oslobođena od Turaka, nastao je pokret među kršćanima, da se iseljuju u slobodne zemlje. I tako se iselilo iz današnje Bosne i Hercegovine blizu 100.000 Hrvata katolika ⁽⁸²⁾. Istina, sta-

rijim bosanskim iseljivanjima i ovima za bečkih ratova ima se zahvaliti, što Slavonija nije pomadžarena i ponijemčena, zatim da Mlečani nijesu uspjeli za svoga dugoga vladanja potalijančiti Dalmaciju, Istru i okolne otoke. Ali za samu Bosnu i Hercegovinu to je iseljenje bilo sudbonosno.

Nakon Bečkih ratova u cijeloj Bosni i Hercegovini nije ostalo više od 25.000 Hrvata katolika ⁽⁸³⁾. Svojom vanrednom životnom snagom i zdravim čudoređem, od toga broja oni su se do g. 1970 umnožili na 700.000, dakle za punih 24 puta. Da nije bilo navedenih iseljivanja, danas bi u Bosni i Hercegovini bilo preko dva milijuna Hrvata katolika i u Bosnu se ne bi bili doselili Vlasi, da obrađuju begovske zemlje, koje su napustili Hrvati katolici. Tako bi danas Hrvati katolici i muslimani činili ogromnu većinu stanovništva, a vlaških potomaka, koji se danas zovu i osjećaju Srbima, ne bi bilo nego u istočnoj Bosni i Hercegovini, i ti ne bi činili više od 12—15% pučanstva, koji broj oni nijesu nigda prekoračili do bečkih ratova g. 1683-99 ⁽⁸⁴⁾.

I u samu slobodnu Hrvatsku i oslobođene krajeve za bečkih ratova doselit će velik broj neslavenskih Vlaha pravoslavne vjere, koji će prošarati cijeli hrvatski državni prostor. Te Vlahe i pravoslavnu crkvu Austrija će tetošiti i pomagati na štetu Hrvata iz svojih vojničkih ciljeva. Tijekom vremena, napose u

⁽⁷⁹⁾ Gl. D. Mandić, *n. dj.* 172-175.

⁽⁸⁰⁾ Gl. D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 194-213.

⁽⁸¹⁾ - ⁽⁸³⁾ Gl. D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 150-217, 242-281.

⁽⁸⁴⁾ Gl. A. Solovjev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u *Godišnjak ist. dr. BiH* I (Sarajevo 1949) 71 sl.

drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, te će Vlahi srpski pravoslavni svećenici učiti, da su oni Srbi, kada pripadaju « srpskoj pravoslavnoj crkvi », a Mađari će ih iskorišćavati, da oslabe svoju saveznu državu Hrvatsku i da Hrvatima ometaju slobodni narodni i državni život i razvitak.

III. - HRVATSKO PORIJEKLO BOSANSKO-HERCEGOVAČKIH MUSLIMANA

Jedna od velikih posljedica turskoga prodora u Bosnu bila je ta, da je znatan broj Hrvata prešao na islam. Mi smo gore naveli, da su staro, domaće stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine sačinjavali isključivo Hrvati, i to Hrvati katolici i bogomili, s malim brojem pravoslavnih Hrvata u Travunji i istočnom dijelu Zahumlja, u današnjem kotaru Ljubinju ⁽⁸⁵⁾.

1. - Udio bogomila u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U svojoj raspravi *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, A. Solovjev g. 1949 kušao je dokazati, da današnji b.-h. muslimani potječu isključivo od bogomila ⁽⁸⁶⁾. To bi opet utvrđivalo, da su mu-

⁽⁸⁵⁾ Gore str. 88-94.

⁽⁸⁶⁾ A. Solovjev, n. dj. 42-79.

slimani bili hrvatskoga porijekla, jer su sredovječni bogomili u Bosni i Hercegovini bili pravi i čisti Hrvati, kao i njihova braća Hrvati katolici ⁽⁸⁷⁾. Međutim, suvremeni izvori, zapadni i turski, koje smo mi pomno proučili, govore, da velika većina današnjih b.-h. muslimana potječe od domaćih Hrvata katolika ⁽⁸⁸⁾. Iz tih izvora proizlazi, da je muslimana u onodobnoj Bosni i Hercegovini g. 1624 bilo do 900.000. U našem djelu *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* mi smo dokazali, da prije pada Bosne nije bilo bogomilskih vjernika više od 80—90.000 ⁽⁸⁹⁾. Da su svi ti prešli na islam, od navedenoga broja ne bi se moglo namnožiti do g. 1624 ni 150.000 muslimana, a kamo li njih 900.000. Ovo umnoženje muslimana u Bosni ne može se pripisati ni doseljenu muslimana iz azijskih krajeva. Carigradski profesor Omer Lutfi Barkan, u opsežnoj raspravi o naseljenu Turaka u Evropi, nije našao ni jednoga slučaja, da bi se turski ili drugi azijski muslimani naselili u Bosni, pa ni u maloj skupini ⁽⁹⁰⁾. Strano doseljenje isključuju novoobjelodanjene sultanske naredbe iz g. 1565-1589, u kojima se kaže, da su bosanski « poturi », naime b.-h. muslimani seljaci, domaći ljudi,

⁽⁸⁷⁾ Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva*, mjestimice.

⁽⁸⁸⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 150-241.

⁽⁸⁹⁾ D. Mandić, *Bogomilska crkva* 417-423.

⁽⁹⁰⁾ Omer Lufti Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman* u *Revue de la Faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul* XI (Istanbul 1949-50) 67-131.

« stari mještani », « koji ne znaju turski » ⁽⁹¹⁾. Muslimani seljaci, koji su već tih godina činili dvije trećine islamskih sljedbenika u Bosni i Hercegovini, potječu od starih b.-h. urođenika Hrvata, bogomilskih vjernika i katolika.

2. - U doba vjerske slobode katolici nijesu prelazili na islam

Prema suvremenim izvorima, zapadnim i turskim, do islamizacije Bosne i Hercegovine došlo je na ovaj način:

Osvajajući Bosnu, Mehmed II pogubio je bosanskoga kralja Stjepana Tomaševića i velik broj tadašnjih bosanskih upravnika ⁽⁹²⁾. Velikaši, koji su preživjeli propast bosanskoga kraljevstva, pobjegli su u Dalmaciju i u druge hrvatske zemlje. Kada je Sultan na povratku stigao u kraljevski dvorac Milodražje kod Fojnice, dne 28. svibnja 1463, izišao mu je u susret fra Anđeo Zvizdović, starješina franjevačke bosanske kustodije, i zatražio slobodu katoličke vjere u novoj državi turskoj. Bosanski kustos bio je i u slobodnoj Bosni jedna od najuglednijih i najutjecajnijih osoba u državnom životu ⁽⁹³⁾. Njega sada

sultan prima kao pravoga i jedinoga predstavnika bosanskoga naroda i izdaje mu Ahd-namu, svečanu povelju u obliku ugovora, koje su sultani izdavali vrhovnim predstavnicima drugih država ⁽⁹⁴⁾. U toj povelji sultan daje punu slobodu osobnu, imovinsku i vjersku bosanskim franjevcima i, neupravno, vjernicima, za koje se oni brinu. Svoju povelju sultan ovom svečanom zakletvom zaključuje ⁽⁹⁵⁾:

« Budući da sam spomenutima milostivo dao ovu carsku Zapovijed, kunem se slijedećom velikom zakletvom: Tako mi stvoritelja zemlje i neba, koji hrani sva stvorenja, i tako mi sedam mushafa, i tako mi našega velikog Proroka, i tako mi 124.000 vjervjesnika, i tako mi sablje, kojom se pašem, nitko ne će protivno učiniti ovomu, što je napisano, dok ovi budu pokorni mojoj službi i vjerni mojoj Zapovijedi. Pisano 28. maja. U stanu Milodraž ».

vikaru fra Mihovilu Zadraniu i kustodu Bosne, da se brinu, da taj mir bude nepovredivo održan, Theiner, *Mon. Hungariae* II 265; *Acta Bosnae* 216, br. 923. Dne 18. prosinca 1451 kralj Tomaš sklapajući savez s Dubrovčanima, da će taj vjerno držati, kune se pred papinskim legatom Tomom i pred kustodom bosanske kustodije, kojemu se daje prednost pred svim državnim velikašima: « i rotismo (se) prid' ocem' ligatom' biskupom' hvarskim' i prid' ocem' kuštodom'... i svidoci vlastele Kraleu'stva mi voevoda Petar' Voisalić'... », Lj. Stojanović, *Povelje* I/2, 120.

⁽⁹⁴⁾ Ahd-nama Mehmeda II od 28. svibnja 1463, koju je izdao bosanskom kustosu fra Anđelu Vrhbosanskomu, po obliku i zakletvi veoma je slična poveljama, koje su izdali Dubrovčanima Murat II g. 1442 i Mehmed II, 10. XI. 1459, te Bajazit II, 22. XI. 1481, gl. Stojanović, *Povelje* I/2, 232, 239 i 289. Prve dvije sačuvane su u suvremenom prijepisu, a zadnja u originalu.

⁽⁹⁵⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 150-152; Isti, *Autentičnost Ahd-name Mehmeda II b.h. franjevcima*, u *Zbornik Hrv. Pov. Instituta* III-IV (Rim 1971) 61-90.

⁽⁹¹⁾ I. H. Uzunčaršili, *Kapukulu Ocaklari* I (1943) 103, 106, 108; J. Šidak, *Hrvatski Zbornik* VIII (Zagreb 1955) 220; D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 218-241.

⁽⁹²⁾ Gl. gore bilj. 77.

⁽⁹³⁾ Tako g. 1452, kada se kralj Tomaš izmirio s Petrom Vojslavićem, najmoćnijim bosanskim velikašem, papa Nikola V naredio je svome legatu biskupu Tomi Tomašiću, bosanskom

Dok je živio fra Anđeo Zvizdović († 1498), franjevci i bosanski Hrvati katolici držali su se mirno i lojalno prema novoj turskoj vlasti. A i turski upravnici u prva vremena pomno su gledali, da nitko ne bi povrijedio narodne i vjerske osjećaje novih podanika. Katolicima su puštali potpunu slobodu, i oni su na mnogim mjestima podigli nove crkve, ili su stare drvene zamijenili kamenim zgradama ⁽⁹⁶⁾. Da bi bosanski Hrvati imali prividnost, da se nije ništa bitno promijenilo u Bosni, Turci su obnovili i čast «bosanskih kraljeva» i tu povjerili preživjelim članovima bivše bosanske kraljevske obitelji Kotromanića ⁽⁹⁷⁾.

U prvim godinama, na islam je prešao lijep broj bogomilskih vjernika, jer se u njihovim dušama bilo nakupilo previše mržnje i otpora protiv katoličke crkve i bosanskih kraljeva Tomaša i Stjepana Tomaševića, koji su pomagali katoličke vjerovjesnike u prevođenju bogomila na katoličku vjeru. Katolici, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam. Prema turskim službenim defterima, koji su se do danas sačuvali izvorno u Carigradu, g. 1477, dakle 14 godina poslije pada Bosne, u Foči, sjedištu turskoga upravitelja (sandžaka) za Hercegovinu, bilo je 227 kršćanskih kuća, 33 odrasla neoženjena i 5 udovica, a samo tri muslimana ⁽⁹⁸⁾. Tada su katolici

⁽⁹⁶⁾ Gl. dolje bilj. 106.

⁽⁹⁷⁾ Gl. S. Ćirković, *Vlastela i kraljevi u Bosni posle 1463. godine*, u *Istorijski Glasnik* (1954) 123-131; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 48 sl.

⁽⁹⁸⁾ Gl. Alija Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, u *Naše Starine* III (Sarajevo 1956) 34.

u tom mjestu obavljali vjersku službu u lijepoj romanskoj crkvi iz XII. stoljeća, koja je kasnije bila pretvorena u Carevu džamiju, koja i danas postoji ⁽⁹⁹⁾. God. 1485 u Hlivnu su bile 63 katoličke kuće i nijedna muslimanska ⁽¹⁰⁰⁾; a u Visokomu, glavnom mjestu stare kraljevine Bosne, te su godine bile 232 katoličke kuće, 12 odraslih neženja i samo 7 muslimana ⁽¹⁰¹⁾, po svoj prilici državnih upravnika i sudaca.

Prema turskom službenom defteru iz g. 1489, koji se i danas čuva u Carigradu, te je godine bilo u bosanskom sandžakatu, koji se protezao od Novoga Pazara do Sane i od Ivan-planine do Maglaja, kršćana: 25.068 obitelji, 1.332 udovice i 4.026 neoženjenih. Muslimana je bilo: 4.485 obitelji i 2.348 odraslih neženja ⁽¹⁰²⁾.

Današnji povjesničari obično uzimlju, da su tadašnje bosanske obitelji prosječno imale po 5 članova. Tako bi g. 1489 bilo u Bosanskom sandžakatu kršćana 130.698 ili 80.07%, a muslimana 24.773 ili 19.93%. Budući da se još tada u Bosni živjelo zajednički, a na osnovu podataka, koje imamo za katoličke obitelji iz 17. i 18. stoljeća ⁽¹⁰³⁾ mi mislimo, da se broj tadašnjih bosanskih obitelji ima množiti s osam, tako da je godine 1498 bilo u bosanskom san-

⁽⁹⁹⁾ N. dj. 49 sl.

⁽¹⁰⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 151.

⁽¹⁰¹⁾ N. dj. 147.

⁽¹⁰²⁾ *Historija naroda Jugoslavije* II (Zagreb 1959) 121.

⁽¹⁰³⁾ Gl. *Acta Bosnae* 477 sl.; D. Mandić, *Chroati Catholici B. et H.* (Chicago-Roma 1962) mjestimice.

džakatu: kršćana 205.902 ili 84.42%, a muslimana 38.228 ili 15.58%. Ovi prvi, početni muslimani potjecali su od reda, kako smo već rekli, od Hrvata vjernika bogomilske crkve.

3. - Prvi veliki progon b.-h. Hrvata katolika i njihov prijelaz na islam

God. 1512 Turci su oborili srebrničku banovinu i osvojili veći dio zemalja oko Spreče i Usore ⁽¹⁰⁴⁾. God. 1513 osvojili su Sinj, Čačvinu i Nutjak ⁽¹⁰⁵⁾. Za tih ratova Hrvati katolici i franjevci u Bosni mora da su previše jasno pokazali svoju ljubav prema slobodnoj braći i te nastojali pomagati u borbi s Turcima. U svakom slučaju, Turci su tih vremena temeljito promijenili svoje blago držanje prema b.-h. katolicima i te stali krvavo progoniti. U prvom zakoniku bosanskoga sandžakata iz g. 1516 Turci su unijeli ovu zakonsku odredbu ⁽¹⁰⁶⁾:

« Podignute su crkve u nekim mjestima, u kojima one nisu postojale od starog nevjerničkog vremena. Neka se takve novopodignute crkve dadu porušiti; a oni nevjernici i dušobrižnici, koji, boraveći u njima, uhode stanje i dojavljuju u nevjerničke zemlje, neka se kazne strogo i neka se kazne teškim tjelesnim kaznama (siyaset).

⁽¹⁰⁴⁾ i ⁽¹⁰⁵⁾ H. Šabanović, *n. dj* 170-172, 192.

⁽¹⁰⁶⁾ *Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zavrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, u *Monumenta turcica hist. Slav. Merid. illustrantia* I (Sarajevo 1957) 31.

Neka se poruše križevi, koji su postavljeni na putevima i neka se ne dopušta, da ih ubuduće postavljaju. A ako ih postave, neka se kazne tjelesnom kaznom oni, koji to urade. A onaj kadija, u čijem se kadiluku to dogodi, pa to ne zabrani i ne spriječi, to će biti razlog, da se svrgne ».

Ovaj zakon, u kojemu se kršćanski vjernici i njihovi dušobrižnici proglašuju neprijateljima države, protiv kojih valja postupati s najstrožim kaznama, ne odnosi se na pravoslavne, koji su u to doba vjerno služili Turcima i nijesu bili progonjeni. Nije govora izravno ni o bogomilskim vjernicima, jer ti nijesu imali crkava niti su štovali križeve ⁽¹⁰⁷⁾. Radi se samo o Hrvatima katolicima, koje se počinje zakonski progoniti kao neprijatelje turske države.

Navedena zakonska naredba ponovljena je u zakoniku za bosanski sandžakat g. 937 (= 1530) ⁽¹⁰⁸⁾, zatim u nešto blažem obliku u zakoniku za sve b.-h. sandžakate g. 946 (= 1539) ⁽¹⁰⁹⁾, i u prvotnom strogom obliku u zakoniku za bosanski sandžakat g. 948 (= 1542) ⁽¹¹⁰⁾.

Na osnovu navedenoga zakona, u Bosni je g. 1516 otpočeo jaki progon Hrvata katolika. Rušilo se crkve, ubijalo i zlostavljalo franjevce i njihove vjernike. Ti su progoni dosegli vrhunac g. 1524, kada su bili porušeni franjevački samostani u Sutjesci,

⁽¹⁰⁷⁾ Gl. D. Mandić, *Bogomilska crkva* 110-115, 385-389.

⁽¹⁰⁸⁾ *Kanuni i Kanun-name* 43.

⁽¹⁰⁹⁾ *N. dj*. 56.

⁽¹¹⁰⁾ *N. dj*. 66.

Visokomu, Fojnici, Kreševu i Konjicu ⁽¹¹¹⁾, a malo kasnije i u Mostaru ⁽¹¹²⁾. Nešto mlađi suvremenik tih događaja, Franjo Gonzaga, general franjevačkoga reda, navodeći rušenje prvih četiriju glavnih samostana, nadodaje ovo ⁽¹¹³⁾:

« I u tom rušenju toliko su pretrpjeli progona siromašni fratri, da su mnogi od njih bili posječeni, drugi izmrcvareni, a ostali se spasili bijegom ».

Pod pritiskom tih progona prešlo je na islam od 120-150.000 Hrvata katolika u današnjoj Bosni i Hercegovini. Većina njih, osobito onih po selima, islam su primili samo vanjskim načinom, a u duši i u kući htjeli su ostati katolici. Takvi su uzeli islamska imena, ali su pridržali i ona svoja stara kršćanska; svoju su djecu sunetili, ali su ih tajno dali od frataru krstiti ⁽¹¹⁴⁾. Oni su postupali slično onome, kako danas rade mnogi kršćani u komunističkim zemljama. Da dobiju kakvu službu i da mogu živjeti, mnogi od tih upisuju se u komunističku

⁽¹¹¹⁾ Gl. D. Mandić, *Acta Franciscana Hercegovinae* I (Mostar 1934) 18-22.

⁽¹¹²⁾ O rušenju franjevačke crkve u Mostaru postoje u arhivu franj. samostana u Makarskoj dva turska izvorna dokumenta iz g. 1553, koje ćemo u dogledno vrijeme objelodaniti. Vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 167-69.

⁽¹¹³⁾ « In qua quidem eversione tanta tribulatio pauperulos fratres sequuta est, ut plures eorum caesi, aliiqve vulnerati fuerunt, alii vero fuga sibi consuluerint... », F. Gonzaga, *De origine Seraph. Religionis* (Roma 1587) 513; D. Mandić, *Acta Franciscana Herc.* I 18.

⁽¹¹⁴⁾ « In Bosna i frati battezzano, e non s'astengano n'anco fuori della Prouintia, di battezzare li figliuoli de Turchi », u *Izvešće ap. vizitatora Petra Masarechi 1623-24*, u *Starine JA* 39, 14. Gl. također bulu *Cupientes* pape Urbana VIII, od 23. IX. 1625; J. Jelenić, *Izvori*, u *GZM XXIV* (1912) 446 sl.

partiju, koja načelno ispovijeda i od svojih članova traži bezvjerje, ali ti u duši zadrže kršćansku vjeru i tajno se vjenčavaju, krste svoju djecu i primaju kršćanske sakramente. Radi navedenoga životnog dvojstva onodobne muslimane seljake nazivaju i turski i kršćanski izvori « poturima », t. j. pola muslimani i pola kršćani.

Kako onodobni izvori ističu, ti su se poturi namjeravali povratiti na katoličku vjeru, da je brzo došlo do oslobođenja Bosne, kako su se oni tada nadali ⁽¹¹⁵⁾. Ali već drugi i treći naraštaj drukčije je mislio i tvrdo se držao islama.

Progoni ovih godina protegli su se i na crkvu « bosanskih krstjana ». Mavro Orbini, prvi povijesnik Bosne, piše, da je g. 1520 nestalo kuća (samostana) « bosanskih krstjana » ⁽¹¹⁶⁾, a njegov nešto mlađi suvremenik Petar Masarechi tvrdi, da je te godine nestalo i njihova krivovjerja, dotično i vjernika bogomilske crkve ⁽¹¹⁷⁾. Lijep broj bogomilskih vjernika za mirnih godina 1463 do 1516 slijedio je drugu svoju braću Hrvate i prešao na katoličku vjeru. Kada su g. 1520 bile uništene zadnje kuće "bosanskih krstjana" i oni bili poubijani ili pobjegli iz zemlje, ostaci njihovih vjernika prešli su na islam, ili na pravoslavlje, koje tih godina nije bilo progonjeno.

O velikom prelazu Hrvata katolika na islam od g. 1516 do 1528-30 govore nam izvorno sačuvani po-

⁽¹¹⁵⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 218-241.

⁽¹¹⁶⁾ M. Orbini, *Il regno de gli Slavi* (Pesaro 1601) 354.

⁽¹¹⁷⁾ *Starine JA* 39, 44.

piši sandžakata na prostoru današnje Bosne i Hercegovine ⁽¹¹⁸⁾. Te je popise proučio i objelodanio carigradski profesor Omer L. Barkan u reviji carigradskoga sveučilišta g. 1950. Tu prof. Barkan navodi ovu vjersku statistiku kuća (obitelji) po b.-h. sandžakatima ⁽¹¹⁹⁾:

Sandžakat	muslimanskih kuća	kršćanskih kuća	svega kuća
Bosna	16.935	19.619	36.554
Hercegovina	7.077	9.588	16.665
Zvornik	2.654	13.112	15.766
Svega	26.666	42.319	68.985

Prof. Barkan primjećuje, da u tu statistiku nijesu unesena tri kadiluka tadašnje Hercegovine, koja su se protezala do srednje Cetine u današnjoj Dalmaciji. Barkan računa, da je u tim kadilucima tada bilo oko 30.000 kršćanskih kuća ⁽¹²⁰⁾. Mi mislimo, da je od toga broja bilo 15.000 kršćanskih kuća i oko 1.000 muslimanskih kuća na prostoru današnje Hercegovine. Dosljedno tome, g. 1528-30 bilo je u sva tri bosansko-hercegovačka sandžakata muslimanskih kuća 27.666, a kršćanskih 57.318. Ako taj broj kućnih za-

⁽¹¹⁸⁾ O izvorno sačuvanim turskim defterima iz g. 1455 do g. 1630, koji se odnose na današnje zemlje Bosne i Hercegovine, gledaj: H. Šabanović, *Basanski pašaluk* 106-108; M. T. Okić, *Les Kristians (Bogomiles, Parfaits) de Bosnie d'après documents turcs inédits*, u *Südost-Forschungen* XIX (1960) 117-122.

⁽¹¹⁹⁾ Omer L. Barkan, *n. dj.* 129.

⁽¹²⁰⁾ O. L. Barkan, *n. dj.* 130 sl.

druga pomnožimo s osam, proizlazi, da je g. 1528-30 bilo u tadašnjoj Bosni i Hercegovini 221.328 muslimana ili 32.56%, a kršćana 458.502 ili 67.44%.

God. 1489 u bosanskom sandžakatu bilo je muslimana 38.228, a u druga dva sandžakata oko trećinu toga broja, tako da je tada bilo muslimana svega oko 50.000. Taj broj popeo se je do g. 1528-30 u bosanskom sandžakatu na 135.480, a zajedno s druga dva sandžakata na 221.328. Tih vremena muslimani u Bosni i Hercegovini nijesu se mnogo množili naravnim načinom, jer je njihova mladost ginula u neprestanim ratovima i od zaraznih bolesti, koje su Turci donosili iz Azije. Ako su se ipak u navedenom razdoblju muslimani umnožili od 50.000 na 221.000, taj je prirast nastao samo prelazom zadnjih ostataka bogomilskih vjernika i prijelazom od 120—150.000 Hrvata katolika na islam.

4. - *Daljni progoni i prijelaz Hrvata katolika na islam do konca 16. stoljeća*

Već smo spomenuli, da su neprijateljski zakoni protiv katolika i njihovih svećenika bili obnovljeni u b.-h. zakonicima iz g. 1530-1539 i 1542 ⁽¹²¹⁾. Prema tome, progoni katolika nastavili su se i nakon g. 1528-30, iz kojih godina potječu navedene statistike o vjerskom stanju u Bosni i Hercegovini. Ti su progoni bili napose pojačani za ratova u Slavoniji i

⁽¹²¹⁾ Gl. gore bilj. 109 sl.

Dalmaciji od g. 1536 do 1540 te za ciparskoga rata 1570-1573 ⁽¹²²⁾.

Zbog neprestanih ratova i slaboga stanja državnih financija, Turska je g. 1582 za četiri puta povećala harač na kršćane, a izvanredne namete za šest puta ⁽¹²³⁾. Ti veliki nameti i drugi progoni učinili su stanje Hrvata katolika u Bosni nesnosnim, pa se prijelaz na islam nastavio tijekom cijeloga 16. stoljeća. Do konca toga vijeka u tadašnjoj Bosni i Hercegovini moralo je prijeći na islam daljnjih 300.000 Hrvata katolika. Tomu broju valja pridodati oko 60.000 slavonskih Hrvata katolika, koji su prešli na islam od pada Požege g. 1536 do pada Virovitice i Čazme g. 1552, te oko 100.000 Hrvata katolika u Turskoj Hrvatskoj, od Sane do Une, koji su prešli na islam, kada su ti krajevi došli pod Tursku od g. 1528 do 1562 ⁽¹²⁴⁾. Na taj način, još prije konca 16. stoljeća Hrvati muslimani postaju većina pučanstva u Bosni i Hercegovini, a Hrvati katolici potisnuti su u manjinu, koja će se ubuduće boriti samo, da se održi na životu.

Od suvremenih pisaca, koji govore o prelazu Hrvata katolika na islam tijekom zadnjih triju četvrti 16. stoljeća, spomenut ćemo ove:

Zagrebački biskup Šimun Erdedi 24. stud. 1536 piše svom prijatelju, bivšem hrvatskom banu Franji

⁽¹²²⁾ Cl. Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* III/1 (Zagreb 1911) 104 i dalje; M. Vj. Batinić, *Djelovanje franjevacu* II (Zagreb 1883) 1-67; Stj. Zlatović, *Franovci države Presv. Otkupitelja i hrv. puk u Dalmaciji* (Zagreb 1888) 34-48.

⁽¹²³⁾ *Historija naroda Jugoslavije* II 142 sl., 484.

⁽¹²⁴⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 150-217, 242-281.

Baćanu, da je Hrvata katolika u Slavoniji «više od 40.000 duša otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja» ⁽¹²⁵⁾.

Francuski diplomata Filip du Fresne-Canaye g. 1572 prošao je istočnim krajevima Hercegovine i prenoćio u Foči. Za muslimane toga grada i njegove okolice on kaže, da su prije svi bili kršćani, pa se isturčili ⁽¹²⁶⁾.

Jeronim Zlatarić, bosanski plemić, g. 1599 proputovao je svoju staru domovinu Bosnu i o svojim zapažanjima podnio izvješće austrijskom nadvojvodi Ferdinandu. Tu on između drugoga, piše ⁽¹²⁷⁾:

«U toj pokrajini ima veliki broj Potura, koji su negda bili kršćani, pa su zbog velikoga progona neprijatelja postali muslimani, ali nijesu dobri ni Turci ni kršćani».

Zlatarić, kao i drugi onodobni zapadni pisci, muslimane zovu Turcima, pravoslavne raskolnicima (schismatici), a katolike kršćanima. Zlatarić ovdje svjedoči, da su poturi, naime muslimani seljaci, koji su već tada činili veliku većinu b.-h. muslimana, prešli na islam s katoličke vjere. Njegovo svjedočanstvo ima posebnu vrijednost, jer je on kao Bošnjak neke stvari

⁽¹²⁵⁾ «...plusquam quadraginta millia animarum a fide christiana defecerunt, et desciscent in dies praeter numerum», E. Laszowski, *Mon. Habsburgica* III 311. Vidi n. dj. 313.

⁽¹²⁶⁾ M. Dinić, *Tri francuska putopisca XVI veka o našim zemljama*, u *Godišnjica N. Čupića* XLIX (1940) 98 sl.

⁽¹²⁷⁾ «Nella prouintia (di Bosna) con gli confini sotto custodia di detti padri vi (è) ...un numero grande di Puoturi, li quali a un tempo sono stati christiani, et della grand tirannide de nemici fatti Turchi, et questi non sono ne Turchi buoni, ne christiani...», Izvješće J. Zlatarića g. 1599, K. Horvat, *Novi hist. spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja*, u *GZM* XXI (Sarajevo 1909) 60 sl.

sâm znao iz vlastitoga znanja, i o prijelazu domaćih Hrvata katolika čuo od onih, koji su to doživjeli, počevši od prvoga progona g. 1516 pa do g. 1599.

5. *Veliki progoni katolika*
od g. 1606-1640 i g. 1648-1669
i konačni prijelaz Hrvata katolika na islam

U neuspješnom 14-godišnjem ratu g. 1593-1606 Turska se carevina novčano istrošila, ugled sultana je pao a nezadovoljni i slabo plaćeni janjičari postali neposlušni i nasilni. Od g. 1617 do 1648, oni su pet sultana svrgnuli s prijestolja i dvojicu od njih usmrtili ⁽¹²⁸⁾. Pad ugleda središnje vlasti u Carigradu odražavao se i u pokrajinama. U Bosni su tih godina nastali strašni progoni, ubijanja i pljačkanja bespravne katoličke raje i franjevac. O tome nam govore mnogi suvremeni izvori, latinski u rimskim arhivima i oni turski u arhivima franjevačkih samostana, napose onih u Fojnici i Makarskoj. Sam sultan Osman II (1618-1622) na početku svoje vlade uzimljući bosanske franjevce u zaštitu, veli ⁽¹²⁹⁾: « da ih sada vojvode, subaše i drugi javni činovnici neizmjereno napadaju ». Bosanski provincijal fra Martin Brguljanin na 26. lipnja 1633 piše prefektu Kongregacije de propaganda ovo ¹³⁰:

⁽¹²⁸⁾ Gl. N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* IV (Gotha 1911) 32 i dalje.

⁽¹²⁹⁾ J. Matasović, *Fojnička regesta* 128 (br. 263).

⁽¹³⁰⁾ « ...i poveri frati con tanto sudore del sangue hanno coltivata questa pocha vigna, la qual coltivando sono stati 15 amaz-

« Siromašni fratri s tolikim krvavim znojem obrađivali su ovaj mali vinograd (Gospodnji), da je u tom radu njih 15 bilo posječeno, drugi su bili nabijeni na kolac, neki su najokrutnije batinjani po tabanima, i nema fratra u habetu, koji ovo zadnjih deset godina nije dobio svoj dio ».

Za ovih teških progona pokolebali su se Hrvati katolici i u onim krajevima, koji su dotle bili postojani u svojoj kršćanskoj vjeri. Tada su i katolici srednje Bosne, potomci nekadašnjih katoličkih rudara, gdje su franjevci od početka svoje vikarije bili usredotočili glavne svoje snage, listom prešli na islam. O tome nam govore, između drugih, ovi suvremeni izvori:

Dne 24. II. 1612 bosanski biskup Baličević tužno piše papi Pavlu V, da je teško narod održati u pravoj vjeri, « pošto se svakim danom broj nevjernika (muslimana) povećava, a nesretni vjernici se u broju smanjuju » ⁽¹³¹⁾. Dnevno povećavanje muslimana i smanjivanje katolika bilo je prijelazom Hrvata katolika na islam.

Poznati isusovac Bartul Kašić g. 1612 i 1613, po naredbi pape Pavla V obišao je Srijem, Slavoniju

zati, altri impalati, alcuni bastonati crudelissimamente su le piante; e non vi e frate da dieci anni nel habito, che non habbia hauto la parte sua », *Acta Bosnae* 411 (br. 1308).

⁽¹³¹⁾ « ...perché gli infedeli si augmentano ogni di et poueri fideli si sminuiscono... », pismo biskupa Franje Baličevića papi Pavlu V, od 24. veljače 1612, *GZM XXI* (1909) 333, br. 115. U pismu od 10. studenoga 1613 isti biskup piše Pavlu V: « ...man-cando di giorno in giorno il numero di quelle (anime christiane) per li strani agrauì et oppressioni dalli Turchi », *n. dj.* 342, br. 129.

i krajeve Pečuha i Temišvara. Na svom povratku u Rim, između drugoga, papi je saopćio ovo ⁽¹³²⁾:

« Ta dva nedostatka (manjak svećenika i biskupskih pohoda) bili su uzrokom, da su se mnogi kršćani (katolici) ovih krajeva, i u samoj Bosni, poturčili ».

Papinski pohoditelj Petar Masarechi g. 1624 izvijestio je Kongregaciju de propaganda ⁽¹³³⁾:

« Na području Sutjeske u prošlim godinama otpalo je od (katoličke) vjere oko šest do sedam tisuća duša ».

U istom izvješću Masarechi piše, da je tada bilo u bosanskom pašaluku 900.000 muslimana, 300.000 katolika i 150.000 pravoslavnih ⁽¹³⁴⁾.

God. 1626, po nalogu cara Ferdinanda I, Bosnu je proputovao splitski plemić Atanazije Jurjević (Georgiceo) i u njoj točno proučio onodobne prilike. On veli, da je tada bilo u Bosni 250.000 katolika ⁽¹³⁵⁾ a za muslimane kaže ovo ⁽¹³⁶⁾:

⁽¹³²⁾ « Per questi dua mancamenti e auuenuto, che molti christiani di queste prouincie e della Bosna istessa si sino fatti Turchi », predstava B. Kašića papi Pavlu V, g. 1613. De miseriis et apostasiis catholicorum imperii ottomanici, u *Croatia sacra* IV (Zagreb 1934) 250.

⁽¹³³⁾ « ...nel territorio di Sutieska nei anni andati mancarono dalla fede christiana appresso sei o sette milla anime », Kr. Draganić, *Izvješće apost. vizitatora Petra Masarechija* u *Starine JA* 39 (45).

⁽¹³⁴⁾ N. dj. 8 i 43.

⁽¹³⁵⁾ M. V. Batinić, *Niekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, u *Starine JA* 17 (Zagreb 1885) 127.

⁽¹³⁶⁾ « Delli Turchi poi è molto maggior numero delli Catolici e Scismatici; ma s'ha qui da notare, che li Turchi che la-

« Turaka ima daleko veći broj nego katolika i raskolnika. Ovdje pak treba primijetiti, da se od Turaka, koji rade zemlju, malo nađe, koji govore turskim jezikom, i zbog toga, kada se ne bi bojali (smrtne kazne od ubojite) vatre, gotovo svi bi postali kršćani, dobro znajući, da su njihovi pređi bili kršćani (katolici) ».

Hrvatski književnik Ivan Tomko Mrnavić ⁽¹³⁷⁾, šibenski kanonik i budući bosanski biskup, bio je starinom rodom iz Bosne. On je g. 1623 osobno proputovao Bosnu i u svojoj predstavi papi Urbanu VIII g. 1627 napisao je ovo ⁽¹³⁸⁾:

« Govoreći u općim crtama, sada su dvije trećine stanovništva Turci, skoro svi kršćanskoga (katoličkoga) porijekla ».

Kada je g. 1631 bio izabran za bosanskoga provincijala fra Martin Brguljanin iz Vareša, njegovi su protivnici javili u Rim, da mu je gotovo sva

vorano la terra, puochi si trovano che parlano lingua turchesca: e però se non temessero il fuoco, quasi tutti quelli si farebbero Christiani sapendo bene che li loro maggiori sono stati Christiani », *Relatione data all'Imperatore dal Sign. Athanasio Georgiceo del viaggio fatto l'anno 1626*, u *Starine JA* 17 (128).

⁽¹³⁷⁾ I. T. Mrnavić (1579-1639), šibenski pa svetojeronimski kanonik u Rimu, bosanski biskup od g. 1631. Njegov djed došao je iz Bosne u Šibenik. Gl. A. Pavić, *Ivan Tomko Mrnavić* u *Rad JA* 33 (Zagreb 1875) 58-127; V. Jagić u *Archiv f. slav. Philologie* XXXIII 111-134; K. Horvat, u *GZM XXI* (1909) 350-353.

⁽¹³⁸⁾ « Parlando però generalmente si tiene siano al presente doi terzi d'habitantì Turchi, quasi tutti di raza christiana, et un terzo di christiani », u *GZM XXI* (1909) 357.

rodbina prešla na islam ⁽¹³⁹⁾. Tako i g. 1635, kada se radilo, da fra Jeronim Lučić-Bogoslavić, isto iz Vareša, bude promaknut za biskupa, njegovi su neprijatelji javili Kongregaciji de propaganda, da su mu braća Behrem, Alija i Pervan sa svojim obiteljima prešli na islam, i da će se « miješati mitre s turbanima », ako Lučić bude posvećen za biskupa ⁽¹⁴⁰⁾.

God. 1622 biskupi Benedikt Medvjedović i Dominik Andrijašić, oba rodom iz Popova Polja, pisali su Kongregaciji de propaganda u Rim, da su u istočnoj Hercegovini « mnogi katolici postali raskolnici i Turci » ⁽¹⁴¹⁾. Dvije godine kasnije, g. 1624, fra Blaž iz Graca, piše o istim krajevima ⁽¹⁴²⁾: « Spomenute duše prelaze na raskol i islam... svi su pali u raskol i islam ». Biskup Restić g. 1639 piše u Rim, da su neke katoličke obitelji u Popovu « postale turske, a druge prigrlile obred raskolnički » ⁽¹⁴³⁾. God. 1629

⁽¹³⁹⁾ « Die 24 Junii in capitulo provinciae in ministrum eligitur pater Martinus "Barguglianin", cuius cognati fere omnes Muhametanam fidem amplexi erant; *Arhiv Sv. Kongr. de Propaganda*, vol. 73, fol. 163 », E. Fermendžin, *Chronicon Observ. provinciae Bosnae Argentinae*, u *Starine JA* 22 (Zagreb 1890) 34.

⁽¹⁴⁰⁾ « Fuor di lui di tutta linea dritta della sua parentela non vi è un catholico ma tre fratelli Turchi: Behrem, Alia et Peyvan... Le signorie loro considerino, che honor nostro sarà e di S. Chiesa, con farlo Vescovo, mescholando insieme le mitre con li tulbani turcheschi e mettendo le corone Pontificie sopra il capo della parentela putanesca... », (*Arh. Prop., Lett. rif.*, sv. 152, fol. 350 r., Kr. Draganović, *Katalog katoličkih župa XVII. veka u BiH*, u *Croatia sacra*, 22-23 (Zagreb 1944) 97, bilj. 23.

⁽¹⁴¹⁾ K. Draganović, *Massenüberbritle von Katholiken zur Orthodoxie* (Roma 1937) 29.

⁽¹⁴²⁾ B. Pandžić, *De dioecesi Tribuniensi et Mercanensi* (Romae 1959) 115.

⁽¹⁴³⁾ *N. dj.* 118.

katolici iz Neretve, Popova i Graca pišu Kongregaciji de propaganda, « da je veći dio tamošnjih katolika prešao na raskol i turcizam, jer nemaju svojih biskupa » ⁽¹⁴⁴⁾.

Bosanski biskup fra Marijan Maravić, u svom izvještaju Kongregaciji de propaganda g. 1655 piše ⁽¹⁴⁵⁾:

« Stanovnici ovoga kraljevstva danas su Turci, rođeni i odmetnici, koji čine većinu, te katolici i raskolnici ».

U rječniku biskupa Maravića « odmetnici » (rinegati) označuju one, koji su osobno otpali od katoličke vjere i prešli na islam. Tih je bilo toliko 1655, da je Maravić smatrao potrebnim istaći, da se tadašnja većina bosanskoga stanovništva sastoji dijelom od rođenih muslimana, kojima su roditelji bili muslimani, a dijelom od otpalih katolika, koji su sami ostavili katoličku vjeru i prešli na islam.

Splitski kanonik Petar Vukoslavić g. 1690 zabilježio je na kraju svoga prijepisa bosanskoga grbovnika, da su mnogi bosanski velikaši g. 1463 pred osvojiteljem Bosne pobjegli u Dalmaciju i druge zemlje, pa nadodaje ⁽¹⁴⁶⁾:

⁽¹⁴⁴⁾ *Acta Bosnae* 386 (br. 1268).

⁽¹⁴⁵⁾ « Gli abitanti di questo regno al presente sono li Turchi, la maggior parte tanto nativi quanto rinegati, cattolici e scismatici », u *Acta Bosnae* 476 (br. 1420).

⁽¹⁴⁶⁾ « ...altri trasportati dall'amor della Patria si contentarono di soffrir il tiranico gouerno degl'Ottomani, e forse in pena di ciò rinegarono molti la fede, e diuenero seguaci dell'Alcorano. ...Le Famiglie poi, che restarono sotto il tirannico gouerno de' Turchi, e che col progresso del tempo abbracciarono la setta di Mahometto sono le seguenti trà le più conspicue — Predoeuich, Soccolouich, Cossiterouich, Cossouich, Copcich, Giamometouich, Filippouich, Alaupouich detta Alagich, et altre mol-

« Drugi zaneseni ljubavlju domovine, odlučili su podnositi tiransku vlast Otomana, i možda za kaznu toga, mnogi su zaniijekali (katoličku) vjeru i postali sljedbenici Korana... Obitelji, koje su ostale pod vladavinom Turaka, i koje su s vremenom zagrlile Muhamedovu sljedbu, jesu ove: Predojević, Sokolović, Kositerović, Kopčić, Gjamometović, Filipović, Alaupović, nazvani Alagić i mnogi drugi ».

God. 1648 na « jedinokupnom saboru » u Cetinju crnogorski kršćani odlučili su odmetnuti se od Turaka i priznati vrhovništvo Mlečana. Barski nadbiskup Josip Bonaldi (1646-1653) nagovorio je katolike, da se tome pokretu pridruže. Kada su pak Turci te iste godine Mlečane istjerali iz Bara i drugih primorskih krajeva, koje su oni bili zaposjeli, nadbiskup je pobjegao s mletačkim generalom Foskolom. Turci su nato pohvatali i ubili 73 narodna prvaka iz pobunjenih sela kao izdajice i odmetnike. Da izbjegnu smrt i gubitak imetka, katolici Bara i okolice, stari dukljanski Hrvati, listom su prešli na islam. O tome je u svoja dva pisma iste godine izvijestio Kongregaciju de propaganda dubrovački franjevac fra Donat Jelić, rodom iz Spiča nedaleko Bara ⁽¹⁴⁷⁾. U prvom pismu Jelić piše ⁽¹⁴⁸⁾:

te », A. Solovjev, *Prinosi za bosansku i ilirsku heraldiku*, u *GZM*, N. S. IX (Sarajevo 1954) 121 i 123.

⁽¹⁴⁷⁾ Fra Donat Jelić, rodom iz Spiča, bio je član franjevačke dubrovačke provincije. Umro je 29. IV. 1676. *Necrologium prov. Ragusiane*, n. 490, *Analecta Franciscana* VI 445.

⁽¹⁴⁸⁾ « ...in Antivari hanno tagliato 73 cristiani scelti delle ville e li cristiani d'Antivari tutti hanno renegato... », *Archiv. de Propaganda, Scritt. rif.*, vol. 265, fol. 37 r.

« U Baru su posjekli 73 izabrana kršćanina iz sela i barski su kršćani katolici svi otpali od vjere ».

U drugom pismu piše ovako ⁽¹⁴⁹⁾:

« Kršćani u Baru, kada je nadbiskup nagovorio generala (Foscolo), da ga zauzme, da ne bi izgubili život i imanje, primili su vjeru Muhamedovu videći, da su 73 kršćanina bila ubijena kao pobunjenici i izdajice ».

U ovo isto vrijeme, od g. 1648 do konca kandij-skoga rata g. 1669, i u sličnim progonima, koje je ukratko g. 1633 opisao provincijal fra Martin Brguljanin ⁽¹⁵⁰⁾, i u Bosni je prešao na islam znatan broj Hrvata katolika. O tome u objelodanjenim izvorima imamo dva spomena u izvješću bosanskoga biskupa fra Nikole Ogramića iz g. 1675. Govoreći o svom pohodu u župi Varešu Ogramić kaže, da u gradu i u cijeloj vareškoj župi g. 1673 nije bilo nego 954 katolika. Na to biskup nadodaje ⁽¹⁵¹⁾:

« Ovdje je prije Turaka bilo veoma malo, a sada su porasli na veoma velik broj », naravno prelazom katolika na islam.

⁽¹⁴⁹⁾ « ...li cristiani d'Antivari, quando l'Arcivescovo fece andar il Generale (Foscolo) a prenderla, per non perder la vita e la robba, hanno professato la setta Mahomettana vedendo l'occisione de 74 cristiani per ribelli et tradittori... », *n. mj.*, vol. 266, fol. 164 v.

⁽¹⁵⁰⁾ Gl. gore bilj. 130.

⁽¹⁵¹⁾ « Hic Turcae nam pridem paucissimi fuere, nunc autem creveunt in amplissimum numerum », J. Jelenić, *Spomenici*, u *Starine JA* 36 (1918) 141.

U istom izvješću biskup Ogramić navodi, da je g. 1674 pohodio prostranu župu Bijelu između rijeke Brke, Spreče i Bosne, u današnjem kotaru Brčkomu, i tu našao 995 katolika. Na to biskup nadodaje ⁽¹⁵²⁾:

« Svi su drugi, u velikom broju, Turci i raskolnici, iako su prije kratkoga vremena gotovo svi bili katolici ».

To je jedan od zadnjih objelodanjenih spomena o masovnom prelazu b.-h. katoličkih Hrvata na islam i pravoslavlje. Iako su se porođajem trajno jako množili, zbog dugih i neprestanih prelaza na islam, a ovdje ondje i na pravoslavlje, Hrvata katolika u Bosni i Hercegovini početkom bečkih ratova g. 1683-99 nije bilo više od 120.000. Ali i taj će broj iseljjenjem u slobodne zemlje koncem 17. i početkom 18. stoljeća spasti na samih 25.000 duša ⁽¹⁵³⁾.

6. - *Poturi, bosansko-hercegovački muslimani seljaci, početno potajni katolici.*

Da su katolički Hrvati u Bosni i Hercegovini za dugih i teških progona prelazili na islam samo vanjskim načinom, da se zaštite od progona, a u duši i u

⁽¹⁵²⁾ « Caeteri sunt omnes in gravi numero Turcae et schismatici, cum ante parvum tempus fere omnes catholici fuerint », J. Jelenić, n. dj. 149.

⁽¹⁵³⁾ Gl. Izvješće apost. Vikara fra Mate Delivića koncem g. 1737, J. Jelenić, *Spomenici* (Mostar 1927) 32-64.

kući htjeli ostati katolici, govore nam razni izvori zapadni i turski. Od tih navodimo slijedeće:

Mehmed Handžić u sarajevskom kalendaru *Narodna uzdanica* g. 1938 objelodanio je u hrvatskom prijevodu izvadak iz jednoga zbornika, koji je g. 1585 napisao neki Albanec na turskom jeziku, koji je dobro poznao Bosnu i govorio hrvatskim jezikom. U tom zborniku pisac priča, kako je osvojena Bosna i kršćanski narod bio nezadovoljan s džizijom, velikim nametom, koji su plaćali nemuslimani u turskoj državi, pa htjeli da ostavljaju zemlju. Carski izaslanik se posavjetovao s prvacima iz raznih sela i donijeli su slijedeće rješenje ⁽¹⁵⁴⁾:

« Nek iz svakog sela po jedan muškarac primi muslimansko ime, te da im se zbog imena oprosti džizija. Ovo je objavljeno po svim selima i krajevima. U glavnom se slože i uvide da im je u tom korist. Svaki jednostavno svoje ime prevede na turski jezik. Komu je bilo ime "Živko", prozove se "Jahja", kome je bilo "Vuk" uzme ime "Kurt", a kome je bilo ime "Gvozden" uzme ime "Timur". Čim se prozovu muslimanskim imenima, džizija bude ukinuta, a mjesto nje na posjede kojima su raspolagali i koji se zvahu "baština" odrede po jedan dukat. I tu rascjepkanu divljač na ovaj način pridobiju; sela

⁽¹⁵⁴⁾ Mehmed Handžić, *Jedan prilog povijesti prvih dana širenja Islama u Bosni i Hercegovini*, kalendar *Narodna Uzdanica* za god. 1938, Sarajevo, 29-45; A. Solovjev, *Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne*, u *Godišnjak ist. dr. BiH* I (Sarajevo 1949) 56-58.

se poprave, a stanovnici ukidanjem džizije veseli i radosni postanu. Kada se korist upotpunila i ovaj posao bio svršen, podijele se na tri grupe. Jedna grupa koja se povelala za svjetiljkom božje upute, spasi se bezvjerstva. Njihovo stanje odgovaraše njihovim imenima i postadoše muslimani. Druga grupa po onoj kuranskoj 'mi smo ovako našli svoje očeve' rekavši: 'Vama je vaša vjera, a meni moja', ostadoše u propasti bezvjerja. Ostali ostadoše kao kolebajuća grupa. Strahujući i bojeći se kazne nijesu se mogli natrag povratiti, a nijesu opet ni napustili propisa i običaja očeva i djedova. U njihovom nestaloženom vjerovanju ostalo je kolebanje i sumnja, pa niti su bili otvoreni kršćani... Ova se grupa danas zove 'Poturicama'. Riječ 'Potur' je sastavljena od dvije riječi, a to su 'po' i skraćeni oblik od riječi 'Turčin'. U kršćanskom jeziku riječ 'po' znači polovicu, a 'Turčin' znači muslimana. Cio sastav znači 'polumusliman'... Između njih ima ih dosta sa dvovjerskim zapisima. Ispod pazuha mu krst ne izlazi, nego se buni protiv odbacivanja krsta... ».

Bosanski plemić Jeronim Zlatarić god. 1599 piše o bosanskim Poturima ovo ⁽¹⁵⁵⁾: « U toj pokrajini ima velik broj Potura, koji su negda bili kršćani, pa su zbog velikih progona neprijatelja postali muslimani, ali nijesu dobri ni Turci ni kršćani ».

Talijanski povjesničar Montalbano, koji je koncem 16. stolieća posjetio Bosnu, u svom opisu tursko-

ga carstva piše ovo ⁽¹⁵⁶⁾: « U ovom kraljevstvu (Bosni) nalazi se i druga vrsta ljudi zvana Potur, koji nijesu ni kršćani ni Turci, ipak se obrezuju i smatraju za najgore ».

Apostolski pohoditelj Masarechi g. 1624 piše, da bosanski franjevci krste djecu muslimana, koju ovi k njima donose ⁽¹⁵⁷⁾. Za to su franjevci izričito tražili dorvolu i dobili je od pape Urbana VIII, u buli *Copientes* od 23. rujna 1625 ⁽¹⁵⁸⁾.

Na 8. travnja 1628 na sjednici Kongregacije de propaganda u Rimu pretresen je izvještaj stefanskoga biskupa fra Dominika Andrijašića iz Hercegovine, koji je tražio naputak, kako treba postupati s onim « Turcima, koji hoće potajno izpovijedati katoličku vjeru ». Kongregacija je zaključila, da se ta stvar ustupi Sv. Oficiju na rješenje ⁽¹⁵⁹⁾.

7. - Udio Hrvata katolika iz okolnih krajeva u islamizaciji Bosne i Hercegovine

U islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su vidan udio i Hrvati katolici iz okolnih hrvatskih zemalja. Tu dolaze u obzir najprije brojno hrvatsko roblje, zatim « pribjezi », preseljenje Hrvata muslimana za

⁽¹⁵⁶⁾ Montalbano, *Turci Imperii Status*, kod J. Asboth, *Bosnien u. Herzegowina* (Wien 1888) 90.

⁽¹⁵⁷⁾ *Starine JA* 39 (1938) 14.

⁽¹⁵⁸⁾ J. Jelenić, *Izvori, Glasnik zem. muzeja XXIV* (1912) 446 sl. Gl. D. Mandić, *Etnička povijest* 226-30.

⁽¹⁵⁹⁾ « *Negotia... Turcarum eandem fidei occulte profiteri volentium ab Episcopo Stephanensi significata, ad Sanctum Officium fuerunt remissa* », D. Mandić, *Acta Fr. Hercegovinae* I 96 sl.

⁽¹⁵⁵⁾ Gl. gore bilj. 127.

bečkoga rata te, napokon, doseljenje Hrvata muslimana iz Crne Gore u Bosnu.

1) Hrvatsko roblje.

Jedna od najžalosnijih stranica hrvatske povijesti ispisana je tužnom sudbinom hrvatskoga roblja, s kojim se trgovalo cijeli Srednji vijek, a napose od dolaska Turaka u Evropu ⁽¹⁶⁰⁾. Već u prvoj provali u Bosnu g. 1386 Turci su odveli u ropstvo znatan broj roblja. God. 1415 nakon poraza kralja Sigismunda u Bosni, Turci su provalili do Zagreba i odveli velik broj zarobljenika ⁽¹⁶²⁾. Te su se provale i zarobljivanje Hrvata iz Bosne i drugih krajeva ponavljale i kasnije, napose g. 1426, 1430, 1448, 1459, 1461 ⁽¹⁶³⁾. Za vrijeme zaposjednuća Bosne g. 1463 ljetopisci pišu, da je odvedeno iz Bosne i Hercegovine do 100.000 zarobljenika ⁽¹⁶⁴⁾. Od pada Bosne pa tijekom cijeloga 15. i 16. stoljeća b.-h. sandžaci i kasnije beglerbeg

⁽¹⁶⁰⁾ Gl. A. Solovjev, *Trgovina bosanskim robljem do god. 1661*, u *GZM*, N. S. I (Sarajevo 1946) 139-146; V. Vinaver, *Trgovina bosanskim robljem tokom XIV veka u Dubrovniku*, u *Anali Hist. Instituta JA II* (Dubrovnik 1953) 125-147.

⁽¹⁶¹⁾ Dubrovački državni arhiv, *Lib. Ref.* 384, K. J. Jireček, *Die Wlachen u. Maurowlachen in den Denkmälern von Ragusa*, u *Sitzungsb. der k. böhm. Gesselsch. der Wiss. in Prag* (Prag 1880) 116.

⁽¹⁶²⁾ Gl. Vj. Klaić, *Povjest Hrvata II/2* (Zagreb 1901) 76.

⁽¹⁶³⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* 134-139.

⁽¹⁶⁴⁾ Dursun-beg, turski suvremeni ljetopisac, priča, da je u Bosni g. 1463 zarobljeno bezbrojno mnoštvo naroda; gl. Gl. Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena* (Beograd 1932) 66 i 69. Suvremeni poljski ljetopisac Jan Dlugosz tvrdi, da je g. 1463 u Bosni zarobljeno 100.000 osoba, muških i ženskih, od kojih je 30.000 uvršteno u janjičare, J. Dlugossi, *Opera omnia XIV* (Cracoviae 1878) 378.

bosanskoga pašaluka gotovo svake su godine provajivali u hrvatske zemlje i sa sobom vodili brojno hrvatsko roblje. Suvremeni mletački ljetopisac Sanudo tvrdi, da je do g. 1533 odvedeno u ropstvo 600.000 Hrvata katolika iz raznih pokrajina ⁽¹⁶⁵⁾. Taj se broj do konca 18. stoljeća, dokle su trajale borbe s Turcima, popeo blizu do jedan milijun hrvatskih zarobljenika ⁽¹⁶⁶⁾.

Glavna tržišta za hrvatsko roblje bila su u Sarajevu i Skoplju u Makedoniji. Zakonik bosanskoga sandžakata iz g. 937 (= 1530) određivao je, da se na sarajevskom trgu uzimlje «od onoga ko proda roba dvije akče i ko uzme (roba) dvije akče», jednako kao i od onoga, tko proda ili kupi konja ⁽¹⁶⁷⁾.

Jedan dio hrvatskih zarobljenika ostao bi u Bosni i bio poislamljen, pa su ti pridonijeli svoj udio u islamizaciji ovih zemalja. Od hrvatskih zarobljenika spominjemo posebno Muradbega Tardića, prvoga zapovjednika kliškoga sandžakata ⁽¹⁶⁸⁾, te Mehmedbega Filipovića, zagrebačkoga kanonika i branitelja Siska, koji je zarobljen, poturčen i postavljen zapovjednikom Hlivna. Hlivanjski begovi Filipovići potječu od njega ⁽¹⁶⁹⁾.

⁽¹⁶⁵⁾ L. Katić, *Pregled Povijesti Hrvata* (Zagreb 1938) 160.

⁽¹⁶⁶⁾ Gl. Ml. Lorković, *Narod i zemlja Hrvata* (Zagreb 1939) 37-67; D. Mandić, *Etnička povijest BiH* 242-51.

⁽¹⁶⁷⁾ *Kanuni i Kanun-name*, u *Monumenta turcica I* (Sarajevo 1957) 45.

⁽¹⁶⁸⁾ Gl. Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini* (Zagreb 1931) 51 sl.

⁽¹⁶⁹⁾ Gl. E. L(aszowski), *Filipović Franjo*, u *Znameniti i zaslužni Hrvati* (Zagreb 1925) 79; Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci* (Zagreb 1931) 42.

2) Hrvatski pribjezi

Kako je osvojena Bosna bila pogranična zemlja s drugim hrvatskim zemljama, događalo se često, da pojedini Hrvati katolici, koji bi se zavadili sa svojim gospodarima ili vojničkim zapovjednicima, uskoče u Bosnu i tu se poislame. Tako se u turskim izvorima spominje, da je g. 1506 više Poljičana odbjeglo u Tursku, među njima Ivaniš Nenadić, koga je brat bio turski vojvoda u Mostaru ⁽¹⁷⁰⁾. Nekima su od tih hrvatskih pribjega Turci početkom 16. stoljeća davali i vojničke timare u Bosni ⁽¹⁷¹⁾.

3) Preseljenje Hrvata muslimana iz okolnih hrvatskih zemalja za vrijeme bečkoga rata g. 1683-1699

Već smo spomenuli svjedočanstvo isusovca Bartula Kašića, koji je g. 1613 izvijestio papu Pavla V, da je u Slavoniji i današnjoj Vojvodini mnogo katolika prešlo na islam ⁽¹⁷²⁾. Još prije njega je bosanski biskup Baličević izvijestio Rim, da u Velikoj kod Požege ima 300 katoličkih kuća s 1.000 duša, « a ostali su stanovnici Turci » ⁽¹⁷³⁾. Apostolski pohoditelj Petar Masarechi, koji je g. 1624 prošao Slavonijom,

⁽¹⁷⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 191.

⁽¹⁷¹⁾ *Historija naroda Jugoslavije* II 121.

⁽¹⁷²⁾ Gl. gore bilj. 132.

⁽¹⁷³⁾ « ...il borgo di Vellica 8 miglia lontano de Posega, nel quale et nelle ville vicine sono 300 case del rito latino, et anime 1000; il resto è habitato da Turchi... », K. Horvat, u *GZM* XXI (1909) 69.

tvrdi, da su oko Požege i Velike sela « puna Turaka » ⁽¹⁷⁴⁾. Atanazije Jurjević (Georgiceo) g. 1626 navodi, da se tada moglo podići vojnika muslimana u cerničkom sandžakatu 5.000, a u požeškom sandžakatu 15.000, od čega se po selima novačilo više od dvije trećine ⁽¹⁷⁵⁾. Budući da od svega pučanstva u vojsci može služiti najviše svaka četvrta osoba, to nam govori, da je g. 1626 bilo u Slavoniji barem 80.000 muslimana, a od toga 56.000 muslimana seljaka. Među gradskim pučanstvom moglo je biti doseljenih muslimana iz Bosne, ali seljačko muslimansko pučanstvo su činili slavonski domaći Hrvati katolici, koji su prešli na islam nakon pada Požege g. 1536 i drugih krajeva do g. 1552 ⁽¹⁷⁶⁾.

I u Srijemu, Bačkoj i Baranji bilo je muslimana građana i seljaka, koji su prešli na islam, kada su te zemlje bile zauzete od Turaka. Tako i u Lici i u manjem broju u Dalmaciji, u negdašnjem kliškom i krčkom (kninskom) sandžakatu.

Kada je Turska za bečkoga rata bila potisnuta iz Slavonije, Like i Dalmacije, mali dio muslimanskoga seljačkoga svijeta, navlastito u Lici ⁽¹⁷⁷⁾, po-

⁽¹⁷⁴⁾ « ...il territorio era pieno de Turchi », u *Starine JA* 39, 40 sl.

⁽¹⁷⁵⁾ *Relatione del sign. Ath. Georgiceo*, *Starine JA* 17, 145 sl.

⁽¹⁷⁶⁾ Gl. gore bilj. 125.

⁽¹⁷⁷⁾ Takve su obitelji u Lici: Alagić, Alić, Dasović, Dautović, (H)asančajić, (H)asić, Hećimović, Mujić, Šaban, i druge; u Dalmaciji: Dizdar, Džapo, Čelić, Elezović, Kadić, i t. d. U rukopisu Jugosl. akademije u Zagrebu o Lici g. 1689 spominju se imena više muslimanskih porodica, koje su se povratile na kršćanstvo; gl. T. Smičiklas, *200-god. oslobođenja Slavonije* I

vratio se na katoličku vjeru svojih starih roditelja, ali je velika većina tih muslimana Hrvata ostala uz islam, povukla se u Bosnu i Hercegovinu i pojačala tamošnje hrvatsko muslimansko pučanstvo. Suvremeni izvori navode, da je u samoj požeškoj okolici ostalo 85 praznih "turskih sela" ⁽¹⁷⁸⁾. Za vrijeme bečkoga rata računa se, da je doselilo u Bosnu i Hercegovinu oko 100.000 muslimana Hrvata iz hrvatskih oslobođenih krajeva u Dalmaciji, Lici, Slavoniji, Srijemu, Bačkoj i Baranji ⁽¹⁷⁹⁾.

4) Protjerani Hrvati muslimani iz Crne Gore.

Već smo gore naveli, da su Hrvati kod svoga dolaska na Jadran naselili takozvani bizantski Ilirik od Budve do Valone u današnjoj Albaniji ⁽¹⁸⁰⁾. Nakon posjeda od 180 godina, Hrvati su izgubili albanско primorje, ali su u Duklji ostali cijeli Srednji vijek ⁽¹⁸¹⁾. Prvoga dukljanskoga kralja Mihajla (1074-1081) suvremeni bizantski pisac Ivan Skilices zove ⁽¹⁸²⁾: «vladar onih, koji se zovu Hrvati».

(Zagreb 1891) 151, b. 1; R. Lopašić, *Dva hrv. junaka* (Zagreb 1888) 44; Isti, *Spomenici Hrvatske Krajine III* (Zagreb 1889) 29 sl., br. 28.

⁽¹⁷⁸⁾ Gl. T. Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije II* (Zagreb 1891) 32 sl.

⁽¹⁷⁹⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 251-71.

⁽¹⁸⁰⁾ Gl. gore bilj. 25.

⁽¹⁸¹⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, mjestimice; D. Mandić, *Crvena Hrvatska*, mjestimice.

⁽¹⁸²⁾ D. Mandić, *n. dj.* 132.

Dukljanski Hrvati bili su katolici rimskoga obreda. Oko g. 1130, budući da su mu roditelji živjeli u izbjeglištvu u Ribnici (današnjoj Podgorici) u Crnoj Gori, Stefan Nemanja morao je biti kršten po rimskom obredu, jer u toj zemlji tada nije bilo pravoslavnih ⁽¹⁸³⁾. Pravoslavlje je u Duklji počeo uvoditi Sava Nemanjić, uz pomoć svoga brata kralja Stefana Prvovjenčanoga (1217-1229) ⁽¹⁸⁴⁾. Ipak je u Duklji, koja se od 13. stoljeća počinje nazivati Crna Gora, sve do turskih vremena velika većina pučanstva bila katolička ⁽¹⁸⁵⁾.

God. 1496 Turci su pokorili Crnu Goru, i od te godine pojedini crnogorski Hrvati počinju prelaziti na islam. Kako vidimo iz turskoga popisa crnogorskoga sandžaka iz g. 1523, tada je bilo još veoma malo muslimana u Crnoj Gori ⁽¹⁸⁶⁾. Međutim, u drugoj polovici 16. stoljeća nastala je velika nestašica katoličkih svećenika u Crnoj Gori, što je imalo za posljedicu prijelaz katolika na islam i pravoslavlje. God. 1633, kada se svetojeronimski kanonik Juraj Vušković povratio u svoju rodnu zemlju, u nutrini Crne Gore, nije našao nego samo jednoga staroga iznemogloga katoličkog svećenika ⁽¹⁸⁷⁾. Manjak katoličkih svećenika silio je crnogorske Hrvate katolike,

⁽¹⁸³⁾ Gl. D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* 423 sl.

⁽¹⁸⁴⁾ i ⁽¹⁸⁵⁾ Gl. I. Marković, *Dukljansko-barska metropolija* (Zagreb 1902); S. Stojanović, *Borba za samostalnost katoličke crkve u nemanjičkoj državi* (Beograd 1912); K. Draganović, *Massenübertritte von Katholiken zur Orthodoxie* (Roma 1937) 14-24.

⁽¹⁸⁶⁾ Gl. statistiku prof. Barkan-a, *n. dj.* 129.

⁽¹⁸⁷⁾ K. Draganović, *n. dj.* 21.

da se za vjenčanja i krštenja djece obraćaju pravoslavnim popovima i kaluđerima, koji su uživali posebnu tursku zaštitu i živjeli u velikom broju u samostanima Svete Gospođe u Cetinu, sv. Nikole u Rijeci, sv. Nikole na ostrvu Vranjici i Prečiste na rijeci Bojani ⁽¹⁸⁸⁾. Ipak, kako čitamo u izvješću barskoga nadbiskupa Marina Bizze, još g. 1610 velika crnogorska plemena Bjelopavlića, Pipera i Bratonožića bila su potpuno katolička, a od plemena Kući jedna polovina ⁽¹⁸⁹⁾. Ali već g. 1633, kako je Juraj Vušković izvijestio Kongregaciju de propaganda, većina plemena Bjelopavlića bila je prešla na pravoslavlje, a 90 obitelji na islam ⁽¹⁹⁰⁾. Na 16. lipnja 1634 Vušković je pisao u Rim iz Šestana više Bara, da je većina tamošnjih katolika prešla na pravoslavlje i islam radi manjka svećenika ⁽¹⁹¹⁾. Kako smo gore naveli, najveći broj crnogorskih Hrvata katolika prešao je na islam za velikoga progona, koji je otpočeo g. 1648 ⁽¹⁹²⁾. Te i slijedećih godina barski su Hrvati katolici prešli listom na islam, ali je bilo prijelaza i po cijeloj zemlji. Većina katolika ipak je prešla na

⁽¹⁸⁸⁾ Navedeni samostani uživali su posebne pogodnosti i zaštitu turskih vlasti, kako se vidi iz zakonika za crnogorski sandžakat iz g. 1523, 1529-36, 1570; gl. *Kanuni i Kanun-name* 162, 172, 176.

⁽¹⁸⁹⁾ F. Rački, *Izveštaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610. po Arbanaskoj i staroj Srbiji*, u *Starine JA*, sv. 20, 136 sl.

⁽¹⁹⁰⁾ K. Draganović, *n. dj.* 20.

⁽¹⁹¹⁾ «...maggior parte di questi populi si sono fatti scismatici e Turchi per causa che non hanno delli buoni pastori», *Propagandin Arkiv, Scritture ri.*, vol. 152, fol. 205; v. kod K. Draganović, *n. dj.* 19, bilj. 2.

⁽¹⁹²⁾ Gl. gore bilj. 148 sl.

pravoslavlje, napose za episkopa Rufina II Boljevića (1673-1685) ⁽¹⁹³⁾.

U barskoj nadbiskupiji g. 1702 pod turskim pritiskom prešlo je na islam više od 1.000 katolika ⁽¹⁹⁴⁾.

Na Badnju noć g. 1709 na poticaj episkopa Danila (1696-1737) pravoslavni Crnogorci očistili su crnogorska Brda od muslimana; jedan dio su pobili a drugi se spasio bijegom u hercegovački i bosanski sandžakat ⁽¹⁹⁵⁾. I kasnije, sve do sredine 19. stoljeća, kako se Crna Gora širila na račun hercegovačkoga sandžakata, muslimani su bježali u Bosnu iz krajeva, koje bi Crna Gora dobila. Izbjegli crnogorski muslimani nosili su sa sobom i svoje hrvatsko ime, i ne jednom mjestu ili gradskoj mahali, gdje su se u većem broju naselili, dali su ime: "Hrvati" ili "Crnogorski Hrvati" ⁽¹⁹⁶⁾. Lijep broj današnjih muslimana u Sandžaku te u istočnoj Bosni i Hercegovini potječe od ovih izbjeglih Hrvata muslimana iz Crne Gore.

8. - Udio stranih naroda u islamizaciji Bosne i Hercegovine

Od stranih naroda, najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine imali su Turci i drugi turski podanici muslimani iz azijskih zemalja. Od zaposjednuća Bosne g. 1463 do g. 1878, kada je Austrija preu-

⁽¹⁹³⁾ Gl. K. Draganović, *n. dj.* 14-24.

⁽¹⁹⁴⁾ J. Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka* (Beograd 1950) 503 sl.

⁽¹⁹⁵⁾ i ⁽¹⁹⁶⁾ Gl. H. Bošnjakin, *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1945) 12 sl.; D. Mandić, *Etnička povijest BiH*, 271-74.

zela upravu zemlje, trajno je dolazio stalan broj turskih službenika u Bosnu, a u prva vremena i vojnika ⁽¹⁹⁷⁾. Ti su se nakon kraćega boravka u Bosni redovito vraćali u svoj rodni kraj, ali bi se po koji pojedini službenik i oženio u Bosni i tu trajno nastanio. Tako se koncem 15. ili početkom 16. stoljeća nastanila u Bosni obitelj budućih begova Čengića, koja potječe iz Kara-Su u Mezopotamiji (Irak) ⁽¹⁹⁸⁾. A da tih stranih doseljenika nije nigda bilo mnogo, govori nam činjenica, što se nigdje u Bosni i Hercegovini nije mogla stvoriti malo veća kolonija Turaka, koji bi govorili svojim narodnim jezikom. Svi oni, koji su ostali u Bosni, bili su pojedinci, koji su se ženidbom s domaćim b.-h. muslimankama Hrvaticama brzo pohrvatili i naučili jezik domaćega hrvatskoga pučanstva BiH-e. Broj svih Turaka i pripadnika drugih azijskih naroda, koji su se naselili u Bosni i Hercegovini tokom turskoga zaposjednuća od g. 1463 do 1878, teško će doseći 2—3% od svega domaćega muslimanskoga pučanstva u ovim zemljama. Među muslimanima seljacima, koji već od konca 16. stoljeća čine dvije trećine b.-h. muslimana, nije bilo stranih doseljenika. Sav strani priljev odvijao

⁽¹⁹⁷⁾ Gl. M. T. Okić, *n. dj.* 118 sl. God. 1530, B. Kuripečić radi znatnoga broja stranih vojnika po bosanskim tvrđavama muslimane smatra « pravim Turcima »; B. Curipeschitz, *Itinerarium* (Innsbruck 1910) 34. Međutim, jenjičari se u to doba nijesu ženili i prema tome nijesu utjecali na tadašnji razvoj muslimana u BiH.

⁽¹⁹⁸⁾ S. Bašagić, *Najstariji ferman begova Čengića*, GZM IX (1897) 437-46; *Wiss. Mitt.* VI 478-487.

se u gradovima i varošima, od kojih je u nekima bilo porodica istočnjačkoga porijekla do 10% i više.

Poslije Turaka, Vlasi su imali najveći udio u islamizaciji Bosne i Hercegovine. Sredovječni Vlasi nijesu bili ni Srbi ni Hrvati, niti uopće Slaveni, nego potomci negdašnjih rimskih veterana iz Maurske, koje su Rimljani bili naselili uz Dunav zbog obrane države ⁽¹⁹⁹⁾. Kada su Turci došli na Balkan, dobar dio Vlaha, osobito onih pravoslavnih, stupio je u tursku službu. Pojedinci Vlaha, osobito sinovi prvaka, prelazili su na islam, da tim sebi osiguraju bolje položaje i posjede u turskoj službi. Tako je g. 1467 prešao na islam sin Heraka Vraneša, moćnoga turskoga vojvode u istočnoj Hercegovini ⁽²⁰⁰⁾. God. 1516 od 12 vlaških katuna (džemata) u Kupresu jednoga katuna bio je starješina Vlah musliman sin muslimana ⁽²⁰¹⁾. Najveći broj islamiziranih Vlaha spominje se g. 1566 u Pakračkom sandžakatu, u zapadnoj Slavoniji. Tu se navodi, da je od 398 vlaških kuća bilo 57 islamiziranih ⁽²⁰²⁾. No ti « Vlasi » žive na baštinama svojih otaca, što nam govori, da se tu ne radi o pravim neslavenskim Vlasima, nego o domaćim slavonskim Hrvatima, koji su stupili u tursku službu, pa su im Turci zbog toga priznali « vlaška prava » u seoskoj upravi i u smanjenom plaćanju poreza.

⁽¹⁹⁹⁾ Gl. D. Mandić, *Postanak Vlaha prema novim poviestnim iztraživanjima*, B. Aires 1956; Isti, *Rasprave i prilozi* 515-567.

⁽²⁰⁰⁾ H. Šabanović, *Bosanski pašaluk* 136 sl.; *Historija naroda Jugoslavije II* 86-88.

⁽²⁰¹⁾ H. Šabanović, *n. dj.* 152.

⁽²⁰²⁾ *Historija naroda Jugoslavije II* 208.

9. - Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji

Od g. 1357, kada su Turci osvojili Galipolje i prešli u Evropu, oni su za punih 100 godina provlačili u srpske zemlje, jedan komad za drugim osvajali, dok nijesu g. 1459 osvojili zadnju srpsku kneževinu, zvanu Despotija ⁽²⁰³⁾. Za tih provala i borba Turci su veći broj Srba odveli u ropstvo i naselili po istočnom Balkanu i u Maloj Aziji. Naravno, ti su bili poislamljeni i s vremenom se izgubili u zemljama, gdje su bili naseljeni.

Pred turskim pritiskom ostaci slobodnih Srba nijesu se povlačili na zapad prema Bosni, nego na sjever uz Moravu, Ibar i Kolubaru prema Dunavu i Savi, da g. 1459 prijeđu te rijeke i spase se u današnjoj Vojvodini ⁽²⁰⁴⁾. Osim pojedinih Srba, koji su zajedno s Vlasima stupili u službu bosansko-hercegovačkih velikaša ⁽²⁰⁵⁾, u izvorima se ne spominje, da bi se Srbi selili u Bosnu. Jireček misli, ali ne navađa dokaze, da su neke male skupine Srba iza kosovske bitke g. 1398 pobjegle u Bosnu ⁽²⁰⁶⁾. Prema tomu, g. 1463 i slijedećih vremena u Bosni nije bilo pravih, etničkih Srba, koji bi mogli prijeći na islam.

Drugi razlog, što Srbi nijesu imali udjela u islamizaciji Bosne, jest taj, što Srbi pravoslavni, osim rijetkih pojedinaca, nijesu prelazili na islam.

Sultan Mehmed II, čim je g. 1453 zauzeo Carigrad, izdao je proglas i svečano zajamčio slobodu vjere i pravoslavne crkve. Odmah je dao izabrati novoga patrijarha Genadija, kojega je on sam svečano ustoličio ⁽²⁰⁷⁾. Od tada pa sve do bečkih ratova g. 1683-99 pravoslavna je crkva uživala slobodu u turskoj carevini, a patrijarhe su bili izjednačeni u časti s najvećim državnim službenicima, zvanima veziri. U turskom carstvu islamska je vjera bila državna, ali je i pravoslavlje kao crkva u državi, koja priznaje tursku vlast i s njom surađuje, bila slobodna i povlaštena vjera. Za to su pravoslavni svuda po Balkanu, pa i u srpskim zemljama, slobodno slijedili svoju vjeru i nijesu bili progonjeni, ni prisiljavani, da prime islam. Tih vremena Srbi su po svim zemljama imali velik broj svećenstva, osobito kaluđera po brojnim manastirima. Ti, iako su stali na veoma niskom stepenu naobraženosti, zbog svoga svećeničkog reda, odijela i brade, kako kaže Masarechi, uživali su veoma veliki ugled u narodu ⁽²⁰⁸⁾ pa su svojom trajnom prisutnošću i živom riječi znali održati u pravoslavcima ljubav prema kršćanstvu i odbojnost prema islamu.

Da srpski pravoslavci nijesu prelazili na islam,

⁽²⁰⁷⁾ G. Phrantzes, *Chronicon*, Lib. III, cap. 11, Migne, PG 156, col. 894; ed. I Bekker, Bonn 1838, 304-308; J. v. Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I 426 sl.

⁽²⁰⁸⁾ «...lasciando alta impressione nella mente d'un Popolo ignorante, che crede, che dalla bocca di quelli barbati uecchi non può uscire se non cosa uera et certa», *Storine JA*, sv. 39, 28.

⁽²⁰³⁾ i ⁽²⁰⁴⁾ Jireček-Radonić, *Istorija Srba* II 73-214; IV 95-104; *Historija naroda Jugoslavije* I (Zagreb 1953) 469-487; II (1959) 175-185, 818-828, 1118-1121.

⁽²⁰⁵⁾ Gl. D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba*, u *Hrvatska revija* V (B. Aires 1955) 450-460.

⁽²⁰⁶⁾ Jireček-Radonić, *n. dj.* III 198.

srpski su povjesničari to i do sada isticali ⁽²⁰⁹⁾. Ali sada je to bjelodano dokazao turski povjesničar Omer Lutfi Barkan. On je na osnovu suvremenih turskih popisa iz prvih godina vladavine sultana Sulejmana Velikoga g. 1520-30 izdao slijedeće statistike muslimanskih i kršćanskih kuća u srpskim sandžakati-
ma ⁽²¹⁰⁾:

Sandžakat	muslimanske kuće	kršćanske kuće	svega kuća
Kruševac	881	25.759	26.640
Prizren	359	18.382	18.741
Smederevo	2.367	106.861	109.228
Vučitrn	700	18.914	19.614
Svega	4.307	169.916	174.223

Iz navedenih suvremenih statistika vidi se, da u srpskim zemljama g. 1520-30, dakle nakon puna dva ljudska naraštaja, poslije pada smederevske despotije g. 1459 nije bilo muslimanskih kuća nego 4.307 ili 2.47% od svega pučanstva. I od tih islamskih obitelji njih većina se nalazila uz utvrđena mjesta i u varošima, pa etnički većinom nijesu pripadali srpskom narodu, nego su bili doseljenici iz raznih turskih krajeva, koji su kao vojnici ili maloobrtnici i trgovci služili turskoj vojsci, ili su vršili razne upravne turske službe.

⁽²⁰⁹⁾ St. Stanojević, *Istorija srp. naroda* (Beograd 1926) 239-274; A. Solovjev, *Nestanak bogomila i islamizacija Bosne*, u *Godišnjak ist. dr. BiH I* (Sarajevo 1949) 60.

⁽²¹⁰⁾ O. L. Barkan, *n. dj.* 129.

God. 1804, kada su Srbi poklali muslimane po svoj zemlji (« pokolj dahija »), neki broj muslimana pribjegao je u Bosnu. Odatle prezimena: Valjevac, Užičanin, Beograđanin, i t. d. Po neki od tih pri-
bjega mogao je uistinu potjecati od starih Srba, koji su pojedinačno prešli na islam. Ali većina je tih izbjeglica muslimana potjecala iz Bosne, od poislam-
ljenih bosanskih Hrvata, koji su tokom stoljeća, a posebno koncem 18. i početkom 19. stoljeća, u tur-
skoj službi kao upravnici ili vojnici doselili se u Srbiju ⁽²¹¹⁾. Jedan dio tih pribjega potjecat će i od azijskih muslimana, koji su se u Srbiji poslavenili. U svakom slučaju, broj pribjega pravoga srpskoga porijekla, koji su se od pokolja spasili bijegom u Bosnu bio je tako malen, da taj ne ulazi u statistički račun onih, od kojih potječu današnji b.-h. muslimani. Veo-
ma mali broj Srba, koji su prešli na islam, mi ćemo priključiti pravoslavnim Vlasima u slijedećoj stati-
stici.

Na osnovu naših istraživanja starih suvremenih izvora, današnji bosansko-hercegovački muslimani po-
tječu:

1. Od b.-h. Hrvata bogomilske vjere	oko 10-10%
2. Od b.-H. Hrvata katolika ⁽²¹²⁾	oko 70-70%
3. Od Hrvata muslimana doseljenih iz Crne Gore	oko 12-12%
4. Turskoga i azijskoga porijekla	oko 2-3%
5. Vlaškoga porijekla	oko 1-2%
Svega	oko 95-97%

⁽²¹¹⁾ Gl. dolje bilj. 221.

⁽²¹²⁾ Koncem 17. i tijekom 18. stoljeća iz Slavonije, Bara-
nje, Srijema, Pounja, Like i Dalmacije, doselio se je daleko

Kako iz navedenih statistika slijedi, današnji muslimani u Bosni i Hercegovini 95—97% potječu od Hrvata i u njihovim žilama nema više od 3—5% strane krvi. Prema tome, b.-h. muslimani krvno spadaju među najčišće Hrvate. Panonski Hrvati između Save i Drave i oni u Dalmaciji, otocima i Istri imaju daleko više strane krvi. Prvi su tokom stoljeća pohrvatili i krvno se slili sa znatnim brojem doseljenih Mađara, Germana, Slovenaca i drugih slavenskih naroda, a drugi su pohrvatili i slili se s velikim brojem starih Romana, Talijana i Vlaha pred turske selidbe.

IV. - BOSNA I HERCEGOVINA U SASTAVU BUDUĆE DRŽAVE HRVATSKE

1. - *Herceg-Bosna je neotuđivi dio Hrvatske*

Kako smo u prvom dijelu ove rasprave istakli, Herceg-Bosna svojim planinskim spletovima, tokom svojih rijeka i geopolitičkim silama tijesno je povezana s Hrvatskom; ona popunjuje sve druge hrvatske zemlje, koje ju zaokružuju. Prirodni putevi, koji vežu hrvatske posavske s hrvatskim jadranskim zemljama, teku preko Bosne i Hercegovine dolinama rijeke Bosne i Neretve, Vrbasa i Cetine, Une i Krke. Tim su dolinama i Rimljani proveli svoje ceste, koje su spaja-

veći procenat muslimana Hrvata, potomaka Hrvata katolika i bogomila iz BiH., pa smo te uvrstili pod br. 1. i 2.

le Jadran s panonskim ravnicama ⁽²¹³⁾. Bez Bosne i Hercegovine hrvatska država bila bi prostorno una-kažena i gotovo prekinuta; ne bi imala pravoga jedinstva ni zaokruženosti. Hrvatska bez Herceg-Bosne, kako je jedamput mudro rekao Ante Radić, ideolog HSS-e, bila bi slična jednoj polovici kruha, kojemu je izrezana sredina i ostala samo vanjska kora ⁽²¹⁴⁾. Slikovita je poredba i Kr. Draganovića, koji je Hrvat-sku bez Herceg-Bosne isporedio s pijavicom od Kotor do Srijema, ili s čovjekom, koji ima ispružene noge i ruke, a nema trupla, kojemu, naime, manjkaju prsa i trbuh, u kojima se nalaze glavni ljudski organi. Kao što takav čovjek ne može živjeti, tako ni Hrvatska u starini nije bila bez Bosne i Hercegovine, niti može biti u budućnosti bez njih ⁽²¹⁵⁾.

Prirodna granica između hrvatskih i srpskih zemalja jest Drina. Na toj crti Rimljani su dijelili svoja carstva i na njoj je stoljećima izgrađena i današnja vjerska i kulturna razdioba istočnoga i zapadnoga svijeta. Na toj crti valja da se dijeli Hrvatska od srpske države.

Bez Bosne i Hercegovine Hrvatska bi vojnički bila teško obranjiva. Njezini saobraćajni putevi i turizam, na koji buduća hrvatska država mora mnogo računati, ne bi imali naravnih kratkih spojeva, nego bi bili usmjereni dugim zaobilaznim putevima.

⁽²¹³⁾ Gl. Ph. Ballif, *Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina* (Wien 1893); E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo 1960).

⁽²¹⁴⁾ A. Radić, *Sabrana Djela* III (Zagreb 1939) 218.

⁽²¹⁵⁾ Kr. Draganović, *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1940) 46.

Bosna i Hercegovina jako bi popunjale Hrvatsku i u gospodarstvenom pogledu svojim bogatim stočarstvom, voćarstvom i šumama. Jaka hrvatska narodna industrija teško bi se dala izgraditi bez b.-h. bogatih željeznih i drugih rudnih ležaja. A što je najglavnije, bez Bosne i Hercegovine ostalo bi van hrvatske države preko jedne trećine čistih Hrvata dinarskoga tipa, koji predstavljaju najzdraviji i najživotniji dio hrvatskoga naroda.

2. - « Neopredijeljenost » današnjih b.-h. muslimana

Iako su Bosna i Hercegovina povijesno neprijeporne hrvatske zemlje, one danas bez b.-h. Hrvata muslimana nijesu hrvatske, niti bi ih Hrvatska mogla dobiti bez njih. Hrvati katolici sačuvali su Bosnu i Hercegovinu kao hrvatski narodni prostor samo u zajednici s b.-h. muslimanima Hrvatima. Brojčani odnos između Hrvata katolika i Hrvata muslimana mijenjao se tokom stoljeća, ali su oni zajedno sve do početka 19. stoljeća sačinjavali više nego tri četvrtine cjelokupnoga b.-h. pučanstva ⁽²¹⁶⁾. I danas Hrvati muslimani i katolici čine solidnu većinu od 58% b.-h. stanovništva. Da Hrvati dobiju Bosnu i Hercegovinu, valja da to hoće i da to složno traže i Hrvati katolici i Hrvati muslimani.

Neki su Hrvati zabrinuti, što se b.-h. muslimani u popisima pučanstva poslije prošloga svjetskoga rata, amo od g. 1945, gotovo kao cjelina izjavljuju « neo-

⁽²¹⁶⁾ Vidi D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 519-522.

predijeljenima », a u najnovije vrijeme « narod Muslimanâ ». Zbog toga se neki boje, da bi se oni jednoga dana mogli priznati i Srbima.

Da držanje današnjih b.-h. muslimana mognemo pravo razumjeti i ocijeniti, valja da duboko uočimo stanje, koje je nastalo u hrvatskim i drugim okolnim zemljama iz drugoga svjetskoga rata. God. 1945 Srbi su pod krinkom komunizma prigrabili svu vlast u takozvanoj drugoj Jugoslaviji, a napose u Bosni i Hercegovini. Oni su odlučivali o životu i smrti pojedinaca i cijelih skupina. Od navedene godine do danas oni raspolažu sa svim gospodarskim blagom u zemlji i samo preko Srba može netko dobiti državnu službu, zaposlenje na radu i potrebna sredstva za nešto bolji život. Kod takva srpskoga pašaluka, junastvo je ne izjaviti se Srbinom i ne zasjesti za bogati čanjak, koji su oni nedemokratskim nasiljem prisvojili i drže ga isključivo u svojim rukama. Ako se pod takvim pritiskom b.-h. muslimani izjavljuju « neopredijeljenima » ili « narodom Muslimana », oni stvarno nijesu neopredijeljeni, nego time izjavljuju, da nijesu Srbi. Kada jedamput dođe do prave ljudske i državne slobode u Bosni i Hercegovini, tada će ti « neopredijeljeni » muslimani progovoriti jezikom krvi, koja u njihovim žilama teče, naime, da su oni Hrvati i drugo da ne mogu biti.

3. - Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi

Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu biti Srbi, jer to oni stvarno nijesu. Po hrvatskoj krvi i

jeziku, po svom vjerskom uvjerenju i misli, po kulturnom životu i pravom, dubokom osjećaju, oni su potpuno različiti od Srba i nigda se ne će moći s njima združiti i u jedan narod stopiti. Pojedinač iz osobnih interesa i sebi ljubljiva može izdati svoju krv i svoj narod. Takve mi prezirnim imenom zovemo izdajicama i renegatima. Ali jedan cijeli narod i jedan njegov znatan dio, kao što su b.-h. muslimani Hrvati, ne može i ne će nigda počinuti opće i potpuno izdajstvo samoga sebe, svoje krvi i svoje prave narodnosti.

Bosansko-hercegovački muslimani ne mogu se izjaviti Srbima ni zbog toga, što bi to značilo njihovu vjersku propast u nedalekoj budućnosti. Katolička i muslimanska vjera obje su univerzalne, opće ljudske vjere, i prema tome nijesu vezane ni istovjetne s pojedinim narodima. Katolik i musliman može biti Hrvat, Francuz, Englez, Egipćanin, Indijanac i Kinez. Dosljedno tome, i katolici i muslimani shvaćaju i znaju, da vjerni pripadnici raznih vjera mogu biti dobri članovi istoga naroda. Kao što su danas i protestanti i katolici dobri Nijemci, Englezi i Amerikanci, koji se između sebe poštuju i vole kao pripadnici istoga naroda, tako se i katolici i muslimani u Bosni i Hercegovini i u cijeloj Hrvatskoj mogu i moraju voljeti, pomagati i braniti kao članovi istoga hrvatskoga naroda.

Kod Srba je potpuno druga stvar. Kod njih pravoslavna vjera nužno ulazi u narodni pojam. Srbi nijesu vjernici koje mu drago pravoslavne crkve. Oni su samo i isključivo vjernici « srpske pravoslavne

crkve » ⁽²¹⁷⁾, sa svetim Savom i drugim srpskim svetiteljima, sa srpskim narodno-vjerskim običajima (krsna slava, badnjak, itd) i sa svojim srpskim patrijarhom, vrhovnim poglavarom njihove srpske crkve. Srbin nije puni ni pravi Srbin, ako nije član srpske pravoslavne svetosavske crkve. Zbog toga, da se b.-h. muslimani izjasne Srbima, njih bi sami duh i poimanje integralnoga i potpunoga srpstva prisilili, da jedamput prigrle srpsko pravoslavlje, bilo pojedinačno i postepeno, bilo skupno i najedamput.

Iz toga uključivanja pravoslavne vjere u srpstvo i njihovo istovjetovanje proizlazilo je, i uvijek će proizlaziti, traženje Srba, da b.-h. muslimani prijeđu na srpsko pravoslavlje, ili da budu uništeni. Istina, jedamput su se i Hrvati katolici i Hrvati muslimani između sebe lomili na Vrbasu i Uni: muslimani Hrvati, da sve druge Hrvate prevedu na islam i okupe oko Bosne, a Hrvati katolici, da se obrane i opet Hrvatskoj povrate Bosnu ⁽²¹⁸⁾. To je bilo u prvim stoljećima Novoga vijeka, kada su se vjerske borbe vodile i na Zapadu između pripadnika raznih vjera istoga naroda. Tada su katolici i protestanti između sebe vodili ratove i jedni druge ubijali i u Njemačkoj, i u Nizozemskoj, i u Francuskoj, i u Engleskoj. Tada je pjesnik Hasan Kaima, sarajevski Hrvat, pjevao ⁽²¹⁹⁾:

⁽²¹⁷⁾ Vidi pitanje tvrdnje archimandrita Justina u *Srpskom glasniku* g. 1940; H. Bošnjakin, *Hrvati i Herceg-Bosna* (Sarajevo 1940) 32.

⁽²¹⁸⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 172-176.

⁽²¹⁹⁾ M. Hadžijahić, *Hrvatska muslimanska književnost prije*

« O Hrvati, čujte me, čujte i počujte me
Islamu se prignite, Allahu se dignite.
Ne budite dušmani, prihvatite lijepi kur'an ».

Ta su vremena vjerskih ratova već odavna prošla. O njima danas Hrvati, i katolici i muslimani, s tugom u srcu govore i pišu, razmišljajući o njihovim žalosnim i štetnim posljedicama za jednu i drugu stranu. Danas nikakvu Hrvatu katoliku ne dolazi ni na pamet, da bi trebalo Hrvate muslimane silom prevoditi na katoličku vjeru, ni tvarnom ni moralnom silom.

Kod Srba je to potpuno drukčije. Zbog istovjetovanja pravoslavne vjere sa srpskom narodnošću, prvi narodni ljudi i najbolji srpski umovi uvijek su se zanosili mišlju i tražili, da muslimani prime pravoslavlje, ili da se istrijebe. Crnogorski vladika Petar Petrović Njegoš ispijevao je *Gorski Vijenac*, najbolje Crnogorsko pjesničko djelo, u kojem veliča vladiku Danila, što je nagovorio crnogorske pravoslavne prvake, da pokolju domaće muslimane, koji nijesu bili voljni prijeći na pravoslavlje. Tu Vladika, smatrajući se Srbinom, iz dubine srpske pravoslavne duše pjeva, ne samo, da je kršćanstvo nespojivo s islamom, nego da musliman ne može biti Srbinom, dok slijedi svoju islamsku vjeru. Njegoš stavlja u usta svojih junaka ove riječi ⁽²²⁰⁾:

1878 (Sarajevo 1938); V. Murvar, *Hrvatska i Hrvati* (Chicago 1953) 82.

⁽²²⁰⁾ Petar Petrović Njegoš, *Gorski Vijenac* (Beograd 1947) 129 i 133.

« Srb i Turčin ne slaže se nigda,
no će prije more oslaćati.

—————
—————
A u jedan kota da ih svariš,
ne bi im se čorba smiješala! »

Kada je Crni Đorđe g. 1804 podigao srpski ustanak, prva je stvar bila, da su Srbi 24.-25. srpnja poklali sve muslimane u Srbiji, koji nijesu mogli pobjeći preko granice. To Srbi i danas slave kao veliko djelo « pokolja dahija » ⁽²²¹⁾.

God. 1875 kada se spremao ustanak kršćana u Bosni i Hercegovini, da se oslobode Turaka, bosanski franjevac fra Anto Knežević posjetio je srpskoga ministra Blaznavca u Beogradu. Taj je zastupao staro srpsko mišljenje, naime, da b.-h. muslimane treba prisiliti, da se krste ili ise, a koji ostanu, da se isijeku. Blaznavac je ovako zaokružio svoje misli ⁽²²²⁾:

« Pazite, što ću Vam reći. Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: "ol nek se odmah krste, ol odmah nek se sele, kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni". Knežević mu je odgovorio: "Oprostite, gospodine, što se s Vama u toj stvari slo-

⁽²²¹⁾ Gl. St. Novaković, *Ustanak na dahije* (Beograd 1904); D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak* (Beograd 1949); N. Saulić, *Prvi srpski ustanak i narodne pjesme* (Beograd 1954).

⁽²²²⁾ J. Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci II* (Sarajevo 1915) 207 sl.

žiti ne mogu! Zar da mi počmemo činiti ono, što u njima osuđujemo? Sve da bi nam to zakon dopustio, kao što nikako ne dopušta, sve da oni nisu naša jednokrvna braća, kao što jesu, opet bi se to protivilo našem izobraženju i našoj uljudnosti».

Otac Knežević je zapriječio, da Blaznavčeve osnove nijesu bile tada ostvarene.

Za vrijeme prvoga svjetskoga rata, g. 1917, sastali su se u stanu kipara Ivana Meštrovića u Cannes-u hrvatski članovi « Jugoslavenškoga odbora » sa Stojanom Protićem, predstavnikom srpske vlade, da vijećaju o stvaranju zajedničke države, hrvatske i srpske. Kada je došao govor na Bosnu i Hercegovinu, Protić je izjavio, da oni, srpska vlada i Srbi, imaju za te zemlje već pripravljeno rješenje. Na upit Hrvata Ante Trumbića, Protić je odgovorio ⁽²²³⁾:

« Kada pređe naša vojska Drinu, dat će Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset osam, vremena, da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji ».

I samo posredstvom kipara Meštrovića i drugih hrvatskih članova na tom sastanku, nije došlo do ostvarenja tako strašne odluke Srba. Nedavno je otkrio dr. Juraj Krnjević, da mu je g. 1924 izjavio u beogradskom parlamentu jedan srpski narodni zastupnik,

⁽²²³⁾ I. Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje* (B. Aires 1961) 73.

da su Srbi i tada žalili, što se spomenuta osnova, koju je Protić iznio, nije ostvarila ⁽²²⁴⁾.

I u prošlom svjetskom ratu Srbi su se vratili svojoj staroj zavjetnoj misli o istrijebljenju muslimana. Draža Mihajlović, vrhovni komandant srpskih narodnih snaga u zemlji, sa znanjem i odobrenjem jugoslavenske (srpske) vlade u Londonu i kralja Petra na 20. prosinca 1941 izdao je opširnu "instrukciju" komandantima srpskih četnika. U 5. točki kaže se, da je cilj srpskih borba ⁽²²⁵⁾:

« Stvoriti neposredne-zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa, i Bosne i Hercegovine od muslimanskog i hrvatskog življa ».

Prema danim naputcima, četnički su komandanti odmah pristupili poslu. Osobito su strašna ubijanja muslimana, bez razlike spola i dobi, izvršena u kotarevima Čajniču, Foči, Rogatici i Višegradu. Računa se, da je koncem g. 1941 u kotarevima Foči i Rogatici ubijeno 6—7.000 muslimana muškaraca, žena i djece ⁽²²⁶⁾. Ubijanje se nastavilo i slijedećih godina. Dne 10. veljače 1943 komandant-poručnik Jovan S. Jelovac pisao je komandantu IV bataljona Baju Poveljinu ⁽²²⁷⁾:

⁽²²⁴⁾ *Opet Bosna i Hercegovina*, u *Hrvatski glas*, Winnipeg, Canada, 18. III. 1963, str. 1.

⁽²²⁵⁾ Stephen Clisold, *The Whirlwind* (London 1949) 313; *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića I* (Beograd 1945) 12; I. Omrčanin, *Istina o Draži Mihailoviću* (München - New York 1957) 171.

⁽²²⁶⁾ I. Omrčanin, *n. dj.* 128-142.

⁽²²⁷⁾ *N. dj.* 172.

« Postupajte i dalje prema već izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte sve muslimane, žene i djecu. Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, to je naređenje naših najviših starešina i to moramo izvršiti ».

Četnički komandant Pavle Đurišić, dne 13. veljače 1943, dao je ovaj izvještaj o pokoljima muslimana ⁽²²⁸⁾:

« Načelniku štaba Vrhovne komande (Draži Mihailoviću). Akcija u pljevaljskom, čajničkom i fočanskom srezu protiv muslimana izvršena je. Operacije su izvedene tačno po naređenju i izdatoj zapovesti... zatim je nastalo čišćenje. Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da nijedan njihov dom nije ostao čitav. Za vreme operacije se pristupilo uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti. Žrtve... kod muslimana oko 1200 boraca i do 8 hiljada ostalih žrtava: žena, staraca i dece... Moral kod muslimana bio je tako reći srušen. Zavladała je epidemija straha od naših četnika, tako da su bili prosto izgubljeni ».

Srbi će i u buduće, u danim prilikama, nastaviti s ovakvim postupkom protiv b.-h. muslimana sve dotle, dok budu imali nade, da će moći prevesti na srpstvo barem jedan dio muslimana. To će prestati onda, kada se b.-h. muslimani jasno i otvoreno izjave, da su ono, što i jesu po krvi, naime, Hrvati. Tada će svaki napadaj na b.-h. muslimane naići na zajednički, tvrdi i neprobojni otpor svih Hrvata od Boke Kotorske do Mure i od Trsta do Drine.

Spomen na 500-godišnjicu pada Bosne valja da u dušama svih Hrvata obnovi duboku svijest, da su Bosna i Hercegovina prave hrvatske zemlje, koje su takve postale naseljavanjem Hrvata kod njihova dolaska na Jadran i takvima ostale do danas. Živuci trajno u ogromnoj većini na svojim djedovskim posjedima kao katolici i muslimani, b.-h. Hrvati su za turskoga i austrijskog zaposjednuća i najnovijih « Jugoslavijâ », neprijeporno očuvali hrvatski narodni prostor u tim zemljama, a tim povijesno i stvarno pravo hrvatske države na Bosnu i Hercegovinu. Ta stvarnost valja da ojača ljubav svih Hrvata za Bosnu i Hercegovinu i očeliči njihovu volju u radu, da te neprijeporno hrvatske zemlje što prije podijele sudbinu s ostalom hrvatskom braćom u hrvatskoj državi.

Spomen na pad Bosne i Hercegovine neka, nadalje, osvježi i ojača ljubav svih Hrvata prema našoj braći bosansko-hercegovačkim muslimanima, koji su krv naše krvi, kost naših hrvatskih kostiju. Bosansko-hercegovačke muslimane taj spomen neka sjeti, da oni potječu od Hrvata bogomila i katolika, da su krvno čisti Hrvati i da njihova budućnost i sreća može biti samo u zajednici s drugom braćom Hrvatima. Zaklanjanje za « neopredijeljenost » ili « Muslimansku naciju » može časovito donijeti neku zaštitu, ali na dulje vrijeme to ne će biti izvor života i napretka nego umiranje. Čim prije se b.-h. muslimani izjave, javno i otvoreno i u državnim popisima pučanstva, da su ono, što oni i jesu po krvi i unutarnjim osjećajima, naime Hrvati, tim će prije doći do slobodne hrvatske države, u kojoj će svi Hrvati, muslimani i katolici, uživati punu ljudsku i vjersku slobodu i narodno blagostanje.

⁽²²⁸⁾ Clisold, n. dj. 331; Omrčanin, n. dj. 176.

U slobodnoj hrvatskoj državi Hrvati će znati osigurati Bosni i Hercegovini unutrašnju samoupravu, koju su te zemlje uživale od postanka stare hrvatske države, a koju traže i današnje vjerske i narodne prilike u tim zemljama. U toj samoupravi muslimani Hrvati, uz suradnju i pomoć braće Hrvata katolika, imat će glavnu, vodeću riječ u radu za blagostanje i napredak svih građana Bosne i Hercegovine, kojima će biti zajamčena sva ljudska, građanska i vjerska prava.

Chicago, dne 28. svibnja 1963.

III

BOSNA JE HRVATSKA

Današnja Bosna i Hercegovina (BiH) nemaju naravnih granica niti geopolitički čine samostalnu zaokruženu prostornu cjelinu. Ova politička jedinica plod je povijesno-kulturnoga razvoja, koji je počeo koncem 12. stoljeća za Kulina bana i dovršio se tek u našim danima. Po prirodnom obliku tla, po svojim gorskim spletovima i vodenom razvoju današnja BiH sastoji se od više dijelova, koji su jače prirodno povezani s okolnim hrvatskim zemljama nego između sebe. Zbog toga su praktični Rimljani posavske krajeve današnje Bosne dodijelili svojim panonskim provincijama, a srednju su Bosnu s porječjem gornjega Vrbasa, Tropoljem (Glamočko, Hlivanjsko i Duvanjsko polje) i cijelom današnjom Hercegovinom priključili provinciji Dalmaciji. Svojim planinskim spletovima, riječnim smjerovima i cijelom svojom geopolitičkom snagom BiH nastavljaju, popunjuju i zemljišno spajaju sjeverne, panonske hrvatske zemlje s južnim, jadranskim zemljama. Bez BiH hrvatske bi zemlje bile rastrgane, bez prirodnih veza i zemljišne zaokruženosti. Rijeka Drina sa svojim dubokim koritom i visokim okolnim

planinama zatvara hrvatske zemlje i dijeli ih od srpskih zemalja i srednjega Balkana. Na toj crti Rimljani su podijelili istočno i zapadno rimsko carstvo; tu se dijelila istočna i zapadna crkva, zapadna i istočna kultura ⁽¹⁾.

I. - HRVATI SU NASELILI BOSNU I HERCEGOVINU U 7. STOLJEĆU I OD TADA TU TRAJNO ŽIVE

Da su Hrvati kod svoga dolaska na jug g. 626 naselili BiH, da su tim zemljama vladali hrvatski vladari i da su tu Hrvati trajno živjeli, govore nam ovi dokazi:

1. - Stvarni dokazi

Bosna je bila od najstarijih vremena banovina. Banovi su njom neprekidno vladali do g. 1377, kada se tadašnji bosanski ban Tvrtko I proglasio kraljem ⁽²⁾. Banska je čast čisto hrvatska ustanova. Nju ne poznaju ni Srbi ni Bugari, niti drugi narodi ranoga

Srednjega vijeka u Europi ⁽³⁾. Zbog toga, svugdje, gdje vladaju banovi, moramo reći, da tu žive Hrvati, jer su samo oni mogli dati zemaljskom vladaru svoj čisto hrvatski naziv bana. Banska nam čast, dakle, svjedoči, da su u Bosni živjeli Hrvati od najstarijih vremena pa tijekom cijeloga Srednjega vijeka.

U Srednjem vijeku bosanski banovi i kraljevi, velikaši i široki narodni slojevi govorili su štokavskim narječjem ikavskoga govora. Povelje vladara i vlastele, i nadgrobni spomenici (stećci) pisani su ikavicom u srednjoj i zapadnoj Bosni. I sva književnost bosanskih krstjana ili bogomila napisana je ikavicom. Još od Srednjega vijeka u srednjoj i zapadnoj Bosni katolici i muslimani govore štokavskom ikavicom, a u istočnoj Hercegovini i Bosni pravoslavni ijekavski. Potomci pravoslavnih Vlaha iz tih krajeva raznijeli su ijekavicu po svoj Bosni, Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji. Selo uz selo, kuća do kuće, ali jedni govore ikavski, a drugi ijekavski. Taj je slučaj bio sve do naših vremena ⁽⁴⁾.

Druga upadna jezična pojava, koja muslimane i katolike spaja u tijesnu jezičnu zajednicu između sebe i s drugim Hrvatima, jest čakavština. Čakavskih osobina nalazimo u starim bosanskim poveljama, u sred-

⁽¹⁾ G. A. Lukas, *Orographie von Bosnien u. der Hercegovina* (Wiss. Mitteilungen aus B. u. H. VIII, Wien 1902) 303-333; F. Lukas, *Zemljopisni i geopolitički položaj hrvatskih zemalja* (Zemljopis Hrvatske I, Zagreb 1942) 39-77; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* (Chicago 1960) 163-166; Isti, *Herceg-Bosna i Hrvatska* (B. Aires 1963) 5-9.

⁽²⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* 47-53, 179-279; III (1967) 24-42.

⁽³⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967) 33-35.

⁽⁴⁾ D. Mandić, *Crvena Hrvatska* (Chicago 1957) 187-203; Isti, *Bosna i Hercegovina I* 36-46; Isti, *Etnička povijest BiH* 52-61; St. Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji*, u *Djela JA* 47 (Zagreb 1953); P. Ivić, *Die Serbokroatischen Dialekte, ihre Struktur und Entwicklung* (S. Gravenhage 1958).

njovjekovnim natpisima na stećcima i u ostavštini bosanskih krstjana. I danas muslimani i katolici u Bosni i Hercegovini izgovaraju neke riječi po čakavski i naglasuju ih prema čakavštini ⁽⁵⁾.

Društveno uređenje srednjovjekovne Bosne bilo je hrvatsko. Ono se osnivalo na plemenskoj osnovi kao i u drugim hrvatskim zemljama. Na čelu plemena stajao je plemenski starješina, koji je od najstarijih vremena nosio naslov « ban Bosne ». Bosansko plemstvo dijelilo se na razna bratstva, a ova na porodice ili kuće (hiže). Na čelu svakoga pojedinoga bratstva i porodice stajao je starješina. Starješinska čast bila je načelno izborna, ali se uvijek biralo najstarijega člana iste starješinske kuće, ako taj nije imao jačih naravnih nedostataka ⁽⁶⁾.

U početku u Bosni je bila sva zemlja zajednički posjed cijeloga plemena kao i u drugim hrvatskim zemljama. Zajedničko vlasništvo plemena, bratstva i roda u šumama i pašnjacima održalo se trajno u srednjovjekovnoj Bosni. Za razliku od feudalnih dobara, koje je netko primio na privremeno ili doživotno uživanje od svoga gospodara, naslijeđena plemenska

⁽⁵⁾ M. Rešetar, *Die Čakavština und deren einstige und jezige Grenzen*, u *Archiv f. slav. Philol.* XIII (1891) 93-109, 361-388; Isti, *Der štokavische Dialekt* (Wien 1907); M. Stojković, *Oko hrvaskoga jezika*, *Hrvatska Revija* (Zagreb 1940) 203 sl., St. Pavičić, *n. dj.*; D. Mandić, *Kako su govorili Hrvati i Srbi kod svoga dolaska na jug*, u *Hrvatska Misao*, XXV (B. Aires 1958) 91-99; Isti, *Etnička povijest BiH* 59-61, 361 sl.; C. A. Van Den Berk, *Y at-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*, S. Gravenhage 1959.

⁽⁶⁾ D. Mandić, *Etnička povijest BiH* 24-32.

dobra nazivala su se: didovina (djedovina), baština, očevina; plemenština, plemenita zemlja, plemenito ⁽⁷⁾.

Srednjovjekovna Bosna živjela je u kulturnoj zajednici s drugim hrvatskim zemljama, napose sa Jadranskom Hrvatskom. Katoličke crkve, vladarski i velikaški dvorovi i gradovi gradili su se po uzoru i prema građevinama u drugim hrvatskim zemljama. To nam svjedoče i danas brojni arheološki ostaci crkava, dvorova i gradova u Bosni i Hercegovini ⁸.

Također sva književna ostavština bosanskih krstjana (bogomila) osniva se na hrvatskoj baštini glagoljske književnosti hrvatske redakcije ⁽⁹⁾.

2. - Pisani izvori

Konstantin Porfirogenet u svom djelu *O upravi carstvom* zabilježio je, da su Hrvati kod svoga dolaska na jug naselili: Dalmaciju, Panoniju i Ilirik. Cijela današnja Bosna i Hercegovina ležale su u rimsko-bizantskoj Dalmaciji i Panoniji. Prema tome svu su BiH naselili Hrvati kod svoga dolaska na jug ⁽¹⁰⁾.

I stara hrvatska kronika *Kraljevstvo Hrvata* tvrdi,

⁽⁷⁾ *N. dj.* 24-33.

⁽⁸⁾ *N. dj.* 43-85.

⁽⁹⁾ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstjana* (Chicago 1962) 78-99.

⁽¹⁰⁾ « ...Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijelio se je jedan dio i zavladao Ilirikom i Panonijom », C. Porphyre, *De administrando imperio*, cap. 30 (izd. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Budapest 1949) 142, red 7-77; gl. *n. dj.*, cap. 31, str. 146. Vidi: D. Mandić, *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti* (Rim 1963) 69-73; Isti, *Hrvati i Srbi, dva stara različita naroda* (München-Barcelona 1971) 37-42.

da su Hrvati naselili BiH kod svoga dolaska. To djelo piše o prvom hrvatskom (« gotskom ») vladaru Stroilu⁽¹¹⁾:

« ...vaze kraljevstvo od Ilirije, a to jest sva zemlja ča jest s ovu stranu Valdemije (= Val-de-vino, Vinodol) deri do Polonije (= Apolonija u Albaniji)... i pride u Bosnu, i slize u Dalmaciju... donju zemlju i zagorsku... I bi kraljevstvo njegovo Bosna i Valde-min deri do Polonije, tako primorsko kako i zagorsko kraljevstvo... ».

Govoreći o političkom stanju sredinom 10. stoljeća, Porfirogenet spominje « zemljicu Bosnu » na kraju 32. poglavlja, u kojemu govori o Srbima, ali ne kaže, da je Bosna srpska. Porfirogenet je u 32. poglavlju spomenuo Bosnu, jer je njegov suvremenik i štićenik, srpski župan Časlav, bio tada (g. 949) zauzeo Bosnu i druge hrvatske zemlje do Vrbasa i rijeke Cetine. Međutim, oko g. 960 Krešimir II povratio je Bosnu Hrvatskoj⁽¹²⁾. Od tada do g. 1918 Bosna nije nigda bila u srpskoj državi ni pod srpskom vlašću.

K. Porfirogenet u pogl. 30. na osnovu jednoga staroga povijesnoga izvora, navodi, da Zahumlje « u planinama na sjeveru (graniči) s Hrvatima »⁽¹³⁾. Sredovjekovno Zahumlje protezalo se od Rame do utoka rijeke Sutjeske u Drinu, dotično do Ustikoline

⁽¹¹⁾ F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina* (Beograd-Zagreb 1928) 386-8.

⁽¹²⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 185 sl.; Isti, *Hrvati i Srbi* 74 sl.

⁽¹³⁾ C. Porphyry, n. dj., cap. 30, str. 144, red 102 sl. Vidi D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 236-38.

više Foče. Na sjeveru od toga ležala je sva srednjekovna Bosna. Ako po Porfirogenetu sjeverno od Zahumlja žive Hrvati, « zemljica Bosna » bila je hrvatski etnički prostor; to jest zemlja, u kojoj su u 10. stoljeću živjeli Hrvati.

Od svih povijesnih izvora o etničkoj pripadnosti Bosne najjasnije je i najvrjednije svjedočanstvo bizantskoga ljetopisca Ivana Kinamos. On je bio osobni tajnik bizantskoga cara Emanuela Komnenca (1143-1180), kojega je pratio na njegovim brojnim vojnama u Srbiji i u sjeverozapadnom Balkanu protiv ugarsko-hrvatskoga kralja Gejze II (1141-1161)⁽¹⁴⁾. O bosanskom banu Boriću, savezniku kralja Gejze, Kinamos ovako piše⁽¹⁵⁾:

« Kada je bio blizu Save, skrene odatle prema drugoj rijeci imenom Drina, koja, utječući drugdje, dijeli Bosnu od druge, srpske zemlje. A Bosna nije podložna velikom županu Srba, nego je sama za se; samostalan narod, koji svojim zasebnim načinom žive i sobom upravlja ».

U ovom svjedočanstvu Kinamos, očevdac i neposredni poznavalac prilika, izričito i jasno tvrdi, da je Drina granica između Bosne i Srbije te da u Bosni žive narod različit od Srba, sa svojim vlastitim narodnim običajima i upravom. Ovo Kinamosovo jasno i prvorazredno svjedočanstvo kaže nam, kako se ima shvatiti kratka vijest K. Porfirogeneta o « zemljici

⁽¹⁴⁾ Jireček-Radonić, *Istorija Srba* I 169; F. Šišić, *Poviest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića (1102-1301)* I Zagreb 1944) 69 sl., VI. Čorović, *Historija Bosne* I 160 sl.

⁽¹⁵⁾ J. Cinnamus, *Historiarum epitome* III, 7 (izd. A. Meineke, Bonn 1836) 104.

Bosni », naime, da je Bosna odijeljena i različita od Srbije i da u Bosni žive drugi narod, hrvatski, različit od srpskoga naroda.

Daljne dokaze o hrvatstvu BiH vidi u mojim djelima: *Bosna i Hercegovina*, sv. I-III, u raspravi (ovdje gore ponovno objavljenoj) *Herceg-Bosna i Hrvatska* i u knjizi *Hrvati i Srbi dva stara različita naroda*, München-Barcelona 1971.

II. - HRVATSKA SVIJEST KATOLIKA I MUSLIMANA U BiH

Od 12. do 15. stoljeća u Bosni nije bilo većega preseljavanja pučanstva. U zemlji su trajno živjeli isti starosjedioci, za koje Kinamos kaže, da nijesu bili Srbi. Ovo starosjedilačko pučanstvo počelo je jako isticati svoje hrvatsko ime, kada je Bosna došla pod Turke. Spomenimo samo ove primjere:

Kada je koncem 15. i početkom 16. stoljeća dio bosanskih starosjedilaca počeo bježati na zapad: Bunjevci, Vodeni (= Bosanski) Hrvati, Predavci i drugi, oni sami sebe nazivlju Hrvatima, a tako ih zovu i njihovi suvremenici ⁽¹⁶⁾.

Papinski poslanik A. Burgio g. 1526 piše, da « Bosna pripada Hrvatskoj » ⁽¹⁷⁾. Drugi papinski izaslanik

⁽¹⁶⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, 293-305.

⁽¹⁷⁾ « ...il principe Ferdinando ci attende volentieri per potersi intitolare Re di Bossina; appartenendo la Bossina a la Croatia », *Mon. Vat. Hung.* I (Budapestini 1884) 324.

g. 1580 bilježi, da je Una « glavna rijeka Hrvat-ske » ⁽¹⁸⁾.

Hrvatski pisac fra Franjo Glavinić, rođen g. 1585 u Glamoču u Bosni, svoj jezik naziva « hrvatski ». U svom djelu *Počeci* (franjevačke) provincije Bosne Hrvatske on piše: « Bošnjaci su isti narod s Hrvatima; a i jezik im je isti » ⁽¹⁹⁾.

Bosanski starosjedioci katoličke vjere, kada bi stupili u tursku vojničku službu, nazivali su sebe: « Junaci Hrvati ». To njihovo ime više puta zabilježio je turski putopisac Evlija Čelebija ⁽²⁰⁾, koji je Bosnom putovao u više navrata u 17. stoljeću. Čelebija bilježi, da su i pravoslavni stanovnici crnogorske Pive bili « pravi, čisti Hrvati » ⁽²¹⁾.

Fra Lovro Šitović, rodom musliman iz Ljubuškega, svoj jezik redovito naziva « hrvatski ». U predgovoru svojoj *Gramatici*, koju je namijenio mladeži iz Dalmacije, Bosne, Hercegovine, Slavonije i Bačke, on svima dovikuje: « Mi Hrvati » ⁽²²⁾.

Do konca 12. stoljeća sve je pučanstvo BiH-e bilo hrvatsko, i slijedilo je katoličku vjeru s rimskim obre-

⁽¹⁸⁾ « ...principalissimo fiume di Croacia », A. Theiner, *Vet. Mon. Slav. Mer.* II 75.

⁽¹⁹⁾ « I Bosnesi sono l'istessa nazione con i Croati, e tale è anco il linguaggio loro », F. Glavinich, *Origine della provincia Bosna Croatia* (Vdine 1648) 1.

⁽²⁰⁾ Evlija Čelebija, *Putopis* I-II (preveo H. Šabanović, Sarajevo 1957) I 207 i 211; II 177 i 226.

⁽²¹⁾ F. Spaho, *Hrvati u Evlija Čelebijinu putopisu*, Hrvatsko Kolo XII (Zagreb 1932) 49.

⁽²²⁾ L. de Gliubuschi, *Grammatica latino-illyrica* (Venetiae 1742) 1.

dom. Koncem 10. stoljeća pojavilo se bogomilstvo u Bosni, ali je ono zahvatilo većega maha istom početkom 13. stoljeća i to tako, da je početkom 14. stoljeća bogomilsko krivovjerje slijedila velika većina b.h. Hrvata. Radom franjevac provincije Hrvatske i Bosanske vikarije (1392-1463) vjernici bogomilske crkve bili su velikim dijelom povraćeni u krilo kat. crkve tako, da prigodom pada pod Tursku (1463) nije bilo bogomila više od 10% od svega tadašnjeg pučanstva BiH-e ⁽²³⁾.

Hrvati bogomili listom su prešli na islam. Hrvati katolici, iako su se naravnim putem jako množili, svakim su danom brojno opadali zbog turskih progona i manjka katoličkih svećenika. Da sačuvaju svoju katoličku vjeru, preko 300.000 iselilo ih se u slobodne hrvatske i druge krajeve. Zbog navedenih razloga prešlo je Hrvata katolika oko 500.000 na islam, a oko 50.000 na pravoslavlje ⁽²⁴⁾.

Do bečkih ratova (1683-1699) Hrvati muslimani živjeli su u tijesnoj vezi s Hrvatima katolicima: u istom mjestu i od istoga roda jedne su obitelji bile katoličke, a druge muslimanske; u nekim obiteljima roditelji su bili katolici, a sinovi muslimani ili muž musliman, a žena katolikinja. I muslimani i katolici, iako su ih drugi i oni sami sebe obično nazivali Bošnjacima ili Hercegovcima, bili su svjesni, da su Hrvati. I jedni i drugi govorili su starim hrvatskim

⁽²³⁾ D. Mandić, *Bogomilska crkva bosanskih krstiana* (Chicago 1962) 118-180; Isti, *Franjevačka Bosna* (Rim 1968) 55-152.

⁽²⁴⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 131-217, 360-65.

jezikom ikavskoga govora s jakim primjesama čakavštine; upotrebljavali su i dalje hrvatsko pismo, zvano bosančica; zadržali su mnoge stare hrvatske narodne običaje u obiteljskom i društvenom životu te starinsko narodno sujevjerje o vilama, vješticama i vukodlacima. I danas Hrvati katolici i muslimani u BiH-i čine posebnu zajednicu jezičnu i biološku, različitu od doseljenih Srba ⁽²⁵⁾.

Od sredine 15. do sredine 17. stoljeća b.h. muslimani Hrvati svojom sabljom i umom kao janjičari i državni upravitelji podigli su tursko carstvo do najveće moći i veličine. Dvadesetčetiri Hrvata, većinom iz Bosne, bili su veliki veziri carstva, a njih 23 carski zetovi. Neki od njih su se posebno dičili svojim hrvatskim imenom tako da ih i danas turski povjesničari zovu Hrvatima, kao veliki veziri: Mahmud-paša Hrvat, Veli (Sveti), Rustem-paša Hrvat, Sijavuš-paša Hrvat, Murad-paša Hrvat, itd ⁽²⁶⁾.

Ni drugi b.h. muslimani Hrvati nijesu se stidjeli svoga hrvatskoga imena i jezika u stranom svijetu. Oni su u janjičarskoj školi u Carigradu i na državnim položajima širom carstva govorili hrvatski, pa su prisilili i službenike drugih turskih naroda, da uče i govore hrvatski, što su činili i neki sultani, kao Sulejman Velikanstveni ⁽²⁷⁾. O tome g. 1567 bečki poslanik A. Pigafetta piše: « Govorili smo hrvatski. U Carigradu je običaj, da govore hrvatski, koji jezik poznaju gotovo

⁽²⁵⁾ N. dj. 332-351.

⁽²⁶⁾ N. dj. 335-345.

⁽²⁷⁾ N. dj. 348-351.

svi Turci [službenici], a posebno ljudi ratnici »⁽²⁸⁾. U 16. i 17. stoljeću hrvatski jezik bio je drugi diplomatski jezik u turskom carstvu⁽²⁹⁾.

Mehmed-paša Sokolović (o. 1510-1579), rodom iz istočne Bosne kod Višegrada, nakon što je svršio visoke škole s posebnom odlikom, upitan od sultana Sulejmana II, odakle je, odgovorio je: « Iz Hrvata »⁽³⁰⁾. Sokolović je bio najveći državnik Turske svih vremena.

III. - VLASI I SRBI SU STRANI DOSELJENICI U BiH-i

U BiH-i, koje su bile čisto hrvatske zemlje, strani živalj počeo se doseljavati tijekom 11. stoljeća, kada su bosanski velikaši počeli dovoditi u zemlju etničke Vlahe, mauro-afričkoga podrijetla, da im služe kao vojnici i čuvari stada. Koncem bosanskoga kraljevstva u BiH-i bilo je oko 100 vlaških katuna (malih sela) s nekih 15.000 duša, većinom katoličke vjere⁽³¹⁾.

Doseljenje neslavenskih Vlaha pojačali su Turci,

⁽²⁸⁾ « Parlar in croato... et ciò usassi parimente a Constanti-nopoli... in croata lingua parlavano, la quale è familiare à tutti quasi i Turchi, e specialmente a gli huomini di guerra », A. Pigafetta, *Itinerario* (London 1585); *Starine Jug. akademije* X (Zagreb 1878) 14 sl.

⁽²⁹⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 348-351.

⁽³⁰⁾ « From the Croats », H. Lamb, *Suleiman the Magnificent* (Garden City, N. J. 1957) 53.

⁽³¹⁾ D. Mandić, *Postanak Vlaha*, Hrvatska Misao (Buenos Aires 1956) 18-19; *Isti, Rasprave i prilozi iz stare hrv. povijesti* (Rim 1963) 515-558.

koji su Vlahe upotrebljavali u vojničkoj službi kao upadne čete i čuvare granica. God. 1540 u bosanskom Sandžaku bilo je 9.879 vlaških kuća, starih i novih Vlaha. Novi turski Vlasi sve do bečkih ratova (1683-1699) govorili su svojim romanskim jezikom⁽³²⁾.

Srba nije bilo u Hercegovini do Nemanjića, a u Bosni do turskih vremena, osim pojedinih najamnika i goniča trgovačke robe, koje su unajmljivali bosanski velikaši i dubrovački trgovci za pregon robe s mora u unutrinu zemlje⁽³³⁾.

U vremenima nakon kosovske bitke (1389) etnički Srbi pod pritiskom Turaka povlačili su se uz Ibar i Moravu prema Dunavu i Vojvodini. I velika seoba Srba pod Arsenijem Crnojevićem g. 1690 išla je prema sjeveru. Povijesno se ne može dokazati, da se ijedna veća skupina etničkih Srba doselila u Bosnu do austro-ugarskog zaposjednuća g. 1878⁽³⁴⁾.

ZAKLJUČNA RIJEČ

Današnje pučanstvo BiH-e ima ovo narodno podrijetlo:

Hrvati katolici su oko 95% potomci starih b.-h. Hrvata katolika, 2-3% potječu od starih pohrvaćenih

⁽³²⁾ N. dj. 558-564; *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 495-507.

⁽³³⁾ D. Mandić, *Sredovječna Bosna bez Srba*, u *Hrvatska Revija* 5 (B. Aires 1955) 450-60; *Isti, Rasprave i prilozi* 507-514, 544-64.

⁽³⁴⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* 507-512.

Mauro-Vlaha, a 3-4% od raznih narodnih manjina ⁽³⁵⁾.

Muslimani su potomci b.-h. Hrvata bogomila 10-12%, od poislamljenih Hrvata katolika oko 85%, turskoga ili istočnoga podrijetla oko 2-3%, 1-2% vlaškoga podrijetla ⁽³⁶⁾.

« Srbi » potječu od Hrvata katolika i bogomila, prevedenih na provoslavlje, oko 33%, od neslavenskih Mauro-Vlaha 50-52%, raznoga narodnoga podrijetla oko 6%, od etničkih Srba 8-10%. Pravih, etničkih Srba najviše se doselilo u BiH za Austro-Ugarske i prve i druge « Jugoslavije ». Pravoslavni Hrvati i neslavenski Vlasi srbizirani su putem srpske pravoslavne crkve koncem 18. i tijekom 19. stoljeća ⁽³⁷⁾.

⁽³⁵⁾ N. dj. 404-407.

⁽³⁶⁾ N. dj. 131-281.

⁽³⁷⁾ N. dj. 495-518.

IV

KAKO SE DANAS IMAJU NAZIVATI HRVATSKE ZEMLJE?

U *Slobodnoj Dalmaciji*, 14. IV. 1969, Vojko Mirković izrazio je veliko negodovanje, što neki Hrvati upotrebljavaju naziv « Južna Hrvatska » mjesto « Dalmacija ». Dne 8. V. iste godine to je još jače naglasio Živko Vekarić. Na to je prof. O. Lehman u *Hrvatskom književnom listu*, broj 14, god. II, lipanj 1969, str. 7, pod natpisom: *Bit i naziv Hrvatskog Primorja*, istakao povijesne štete, koje je ime « Dalmacija » prouzrokovalo Hrvatima, i predložio:

« Analogno prema Slovenskom primorju i Crnogorskom primorju, moralo (bi se) cjelokupno primorje SR Hrvatske nazivati nikako drugačije nego Hrvatskim primorjem ».

U *Hrv. knjiž. listu* (broj 16, god. II, kolovoz 1969, str. 4) dr. Ivo Mrkušić u natpisu: *Dalmacija ili Južna Hrvatska* iznio je iz povijesti još više primjera o štetnosti imena « Dalmacija » i založio se, da se u buduće hrvatski jadranski krajevi zovu Južna ili Primorska Hrvatska.

Etničke granice Hrvatske.

U mojim djelima iz hrvatske povijesti meni se to pitanje pred dulje vremena nametnulo, i ja sam o tome pomno razmišljao i došao do zaključka, da « Primorska » ili « Južna » Hrvatska svojim jezičnim značenjem ne označuju sav prostor, koji je u starini u jadranskom području pripadao hrvatskom etničkom i državnom tijelu.

I za druge krajeve, koji su negda pripadali hrvatskom narodnom i državnom biću, ima neispravnih i krivih naziva. Ako naime u nekim krajevima, koji su

negda etnički i pravno pripadali hrvatskoj državi, žive i danas znatan broj pučanstva, koje je svjesno svoga hrvatskoga etničkog podrijetla, ti krajevi imaju pripadati današnjoj državi Hrvatskoj i biti izraženi nazivom, koji jezično izrazuje današnju stvarnost, a nije u sukobu sa starim hrvatskim etničkim ni državnim stanjem.

A sada vidimo naše prigovore pojedinim nazivima u jadranskom području i naš prijedlog o punoznačajnom nazivu toga prostora. Današnji nazivi također drugih hrvatskih krajeva i zemalja moraju biti punoznačajni i u skladu s hrvatskom narodnom i državnom povijesti i današnjom stvarnosti.

1. - Hrvatska « jadranska »

« Primorska » Hrvatska nije punoznačajan izraz za sve hrvatske jadranske krajeve. « Pri-morje » jezično označuje samo krajeve pri moru, i to suhozemne, kontinentalne krajeve uz Jadransko More. U tom nazivu nijesu uključeni jadranski otoci, koji su od starine pripadali hrvatskom etničkom i državnom tijelu, pa i danas imaju pripadati državnom prostoru Hrvatske.

Ni « Južna » Hrvatska nije dobar naziv. Taj izraz dolazi u sukob sa starom hrvatskom poviješću. Kako je poznato, na hrvatskom saboru na Duvanjskom Polju, g. 753, hrvatske jadranske zemlje bile su razdijeljene na « Crvenu » ili « Južnu » Hrvatsku, od rijeke Cetine i Duvanjske župe na jugoistok do Valone u

današnjoj Albaniji. Imenom « Bijela » ili « Zapadna » Hrvatska nazvan je državni prostor od rijeke Cetine i Duvna do rijeke Raše u Istri ⁽¹⁾. Glavni dio Istre, iako su u njoj živjeli etnički Hrvati, za duga stoljeća nije pripadao hrvatskoj državi. Usto, glavnoj osovini današnjih hrvatskih zemalja, pa i podnevniku samoga Zagreba, dobar dio jadranskih krajeva ne leži na jugu, nego na sjeverozapadu. Prema tome naziv « Južna » Hrvatska nije dobar ni adekvatan za sve hrvatske jadranske krajeve.

I naziv « Dalmacija » za sve hrvatske jadranske krajeve nije povijesno ispravan, a stvarno je veoma štetan. Već prvih godina iza dolaska na jug, g. 626, Hrvati su preoteli od Avara i pridružili svojoj hrvatskoj državi sve jadranske krajeve, osim otokâ te Zadra i Trogira, koje Avari nijesu bili osvojili. Kada su Hrvati koncem 7. i tijekom 8. stoljeća zauzeli i naselili također jadranske otoke ⁽²⁾, tada je ime (Bizant-ske) « Dalmacije » bilo svedeno samo na tri kvarner-ska otoka (Osor, Krk i Rab), na stare gradove Zadar i Trogir i na novoosnovane gradove: Split, Dubrov-nik (Ragusa), Kotor i Bar ⁽³⁾. Svi su drugi krajevi

⁽¹⁾ Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 9 (Šišić 305-307; Mošin 53-55); D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 151-54; Isti, *Rasprave i prilozi* 32-35.

⁽²⁾ C. Porphyry, *De adm. imperio*, cap. 30, izd. Gy. Moravcsik-Jenkins, Budapest 1949, str. 146, red 19-142; D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 1-4; Isti, *Rasprave i prilozi* 30-44, 376-89; Isti, *Hrvati i Srbi* 37-42, 60-62.

⁽³⁾ Porphyry, *De administrando imperio*, cap. 29 (124, red 49-53); D. Mandić, *Rasprave i prilozi* 90-108.

bili u hrvatskoj državi i zvali su se jednostavno *Hrvatska* ⁽⁴⁾.

Naziv « Dalmacija » nastao je od imena ratobornoga ilirskog plemena Delmata, kojih je glavno uporište bilo Delminion (Dalma) na planini Hlibu u jugoistočnom dijelu današnjega Duvanjskog Polja. No već od početka 2. stoljeća pr. Krista grčki i rimski pisci nazivlju to ilirsko pleme: Dalmati, a njihovu zemlju Dalmacija ⁽⁵⁾.

Kako smo već spomenuli, Hrvati su nakon svoga dolaska g. 626 do konca 8. stoljeća sveli ime « Dalmacije » samo na tri kvarnerska otoka i na šest primorskih gradova na jadranskom suhozemlju ⁽⁶⁾. Međutim, osvajanjem čistih hrvatskih etničkih i državnih krajeva Venecija, od g. 1076 do 1718, proširuje ime « Dalmacija » sve do bosanskih planina ⁽⁷⁾.

Na osnovu imena rimske pokrajine Dalmacije i mletačkih osvajanja, Italija je tražila Londonskim ugovorom, 26.IV.1915, da bi dobila od Saveznika: Istru, jadranske otoke i suhozemne krajeve od ušća Zrmanje do rijeke Krke s dubokim zaleđem oko Zadra ⁽⁸⁾. Zauzimanjem predsjednika SAD N.D. Wilsona

⁽⁴⁾ Porphyry, *n.dj.*, cap. 30 (146, red 118-142); D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 37-49.

⁽⁵⁾ D. Mandić, *Crvena Hrvatska* 51-54; Isti, *Rasprave i prilozi* 32-35.

⁽⁶⁾ Gore bilj. 3 i 4.

⁽⁷⁾ G. Novak, *Prošlost Dalmacije* (Zagreb 1944) I 181-215; II 221-49; F. Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* (Zagreb 1962) 360-64; D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 171-75; V. Vojnović, *Histoire de Dalmatie* I (Paris 1934); G. Praga, *Storia di Dalmazia* (Padova 1954).

⁽⁸⁾ M. Paulova, *Jugoslavenski odbor* (Zagreb 1925) 41-57; S. Clissold, *A short history of Yugoslavia* (Cambridge 1968) 161;

zahtjevi Italije smanjeni su, ali je ona ipak *Rapallskim ugovorom*, 12.XI.1920, dobila cijelu Istru, Zadar s okolicom i jadranske otoke Lastovo i Palagruž ⁽⁹⁾. *Netunskom konvencijom*, 20.VIII.1925, karadorđevićka « Jugoslavija » priznala je Italiji Rijeku i druge dotle osvojene hrvatske krajeve ⁽¹⁰⁾.

Još je pogubniji za Hrvate i hrvatsku državnost bio *Rimski ugovor*, 18.V.1941, koji je Mussolini iznudio od poglavnika Ante Pavelića. Po tom ugovoru Hrvatska je izgubila cijelu Istru, Rijeku, gotovo sve jadranske otoke i dalmatinsko suhozemlje do Boke Kotorske ⁽¹¹⁾. Nakon kapitulacije Italije, 8.IX.1943, Poglavnik Pavelić poništio je *Rimski ugovor* od g. 1941, a partizani Josipa Broza-Tita zauzeli su Istru, jadranske otoke i sve suhozemne krajeve u bivšoj Dalmaciji. Granice između Italije i komunističke « Jugoslavije » utvrđene su *Mirovnim ugovorom*, 10.II.1947, a *Sporazumom* g. 1954 « Jugoslavija » je zaposjela zonu B, jugoistočno od grada Trsta ⁽¹²⁾.

Kako se iz navedenih činjenica vidi, ime « Dalmacija » za Hrvate je često bilo štetno i u tom će se imenu ne mala pogibao kriti i u budućnosti. Zbog toga ime « Dalmacija » valja potpuno brisati iz hrvatskih mjestopisa (topografije).

D. Mandić, *Hrvati i Srbi* 244-47; M. Marjanović, *Londonski ugovor iz god. 1915* (Zagreb 1960).

⁽⁹⁾ S. Clissold, *n.dj.* 167; F. Tuđman, *Velike ideje i mali narodi* (Zagreb 1969) 299.

⁽¹⁰⁾ F. Tuđman, *n.dj.* 300.

⁽¹¹⁾ M. Kovačić, *Od Radića do Pavelića* (München-Barcelona 1970) 131-49, posebno str. 138 sl.

⁽¹²⁾ S. Clissold, *n.dj.* 234 sl.; F. Tuđman, *n.dj.* 327 i 338 sl.

Nazivi glavnih dijelova Hrvatske, određenih prema geofizičkoj i povijesnoj razdiobi.

1. - *Hrvatska jadranska* obuhvata prostor između Jadranskog Mora od sjeverozapadnog vrha Istre preko otokâ do ušća rijeke Bojane, te sa sjeverne strane do crte Portorož - zapadna Čičarija - Kastav - razvođe povrh Rijeke - Velebit do Vaganskog Vrh - povrh Zrmanjskog Vrela - Šator-planina - Staretina - Cincar-planina - Kupres - Raduša - Ivan-planina - Jahorina do Goražda na Drini - Hum kod ušća Tare i Pive - Pivske planine - Njegoš-planina - Lovćen - Spič na Bojani.

2. - *Hrvatska zagorska* obuhvata prostor sjeverno od gore spomenute crte Portorož-Spič, a južno od crte Petrova Gora - Zrinska Gora — Una kod Kostajnice - Unom do Save - Savom do Zemuna; istočna granica Drinom i preko Drine obuhvativši hrvatski etnikum Sandžaka.

3. - *Hrvatska panonska* obuhvata sve zemlje od sjeverne granice Zagorske Hrvatske do Mure zapadno od Ptuja, zatim Murom i Dravom do Barča u južnoj Mađarskoj. Odatle južno od crte povučene ispod Bača i Baje na Horgoš na Tisi. Istočna granica Panonske Hrvatske je crta povučena od Horgoša preko Vrbasa na Bačku Palanku na Dunavu, zatim Dunavom do Zemuna i Savom do utoka Drine u Savu.

Pravo i punoznačajno ime za jadranske zemlje imati *Jadranska Hrvatska*, koja u svom imenu obuhvata i jadranske otoke i suhozemlje od Istre do Boke Kotorske.

«Jadranska» Hrvatska može se dijeliti na «Južnu» (Crvenu) Jadransku Hrvatsku od rijeke Cetine i sedla Vranić kod Posušja na jug, do Boke Kotorske; na «Zapadnu» (Bijelu) Jadransku Hrvatsku od Cetine i Vranića na zapad, i na «Istru».

Od jadranskoga suhozemlja u «Jadransku» Hrvatsku imaju se uključivati svi krajevi do razvođa između jadranskih i bosanskih rijeka, koje utječu u Savu. Prema tome poriječje rijekâ Zrmanje, Krke i Cetine spadaju u «Zapadnu» (Bijelu) Jadransku Hrvatsku, a poriječje rijeke Neretve, koje se od god. 1448 naziva «Hercegovina» ⁽¹³⁾, i Dubrovački krajevi, spadaju u «Južnu» (Crvenu) Jadransku Hrvatsku.

2. - Hrvatska «zagorska»

Promatramo li geofizičko obilježje tla i sami tip naroda, koji na njemu obitava sa svom njegovom povijesnom baštinom, onda krajevi od Velebita do Petrove Gore, te od gorskog spleta Kupres, Zec-planina i Ivan-planina do Bosanske Posavine, a prema istoku do Drine, posve ispravno i opravdano trebaju se nazivati «Zagorska» Hrvatska. To je uostalom povijesni naziv,

⁽¹³⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina I* (Chicago 1960) 118-131.

povijesno ime, koje se mora među Hrvatima oživotvoriti i dati mu njegovo puno, jedinstveno i naravno značenje. Još na Duvanjskom saboru, g. 753, kada su se svi Hrvati osjećali jedna etnička i politička cjelina, ti su se krajevi zvali «Zagorje» (Montana) tadašnje hrvatske države ⁽¹⁴⁾.

U feudalnoj srednjovjekovnoj dobi, naravski, uz prvotna glavna imena nastala su na hrvatskom tlu i druga pokrajinska, koja su dobivala na značenju, proširivala se i suživala već prema političkoj sreći i uspjehima pojedinih feudalaca i velmoža. Zapadni dio Bosne od 16. stoljeća do g. 1878, i pod otomanskom vlašću zvao se «Turska Hrvatska». Taj kraj izravno je pripadao kraljevstvu Hrvatske do turskoga osvojenja. Bihać je duže vremena bio glavni grad Hrvatske ⁽¹⁵⁾. Od g. 1412 do sredine 17. stoljeća franjevačka vikarija, a zatim provincija, od Trsata kod Rijeke do Drine zvala se je «Hrvatska Bosna» (Bosna Croatiae) ⁽¹⁶⁾.

3. - Hrvatska «panonska»

Geofizičko jedinstveno obilježje kao i povijesnu bližu sudbinsku povezanost čine krajevi na sjeveru Petrove Gore i Save, koji se imaju nazivati «Panonska» Hrvatska. Ona obuhvaća tako zvanu «Bansku»

⁽¹⁴⁾ Kraljevstvo Hrvata i Pop Dukljanin, *Ljetopis*, pogl. 9 (Šišić 305-307, 398 sl.; Mošin 53-55).

⁽¹⁵⁾ D. Mandić, *Bosna i Hercegovina*, I 152-162; Isti, *Hrvati i Srbi* 58-70.

⁽¹⁶⁾ Fr. Glavinić, *Origine della Provincia Bosna Croatia e come fu divisa dalla Provincia di Bosna Argentina*, Udine 1648;

Hrvatsku, koja je između Petrove Gore i Save, te se proteže na sjever do Drave i Mure, a zatim zapadnu Bačku, Baranju i zemlje « Vodenih » (bosanskih) Hrvata do Blatnoga Jezera ⁽¹⁷⁾.

Krajnje je vrijeme, da se u našem suvremenom služenju zemljopisnim imenima jedne te iste domovine Hrvatske ne povraćamo unatrag na feudalizmom uvedenu rastrganost u provincijalizme i da te provincijalizme ne ističemo niti naglašavamo u našem govoru i pisanju. Mi smo danas jedan narod i imamo jednu domovinu, koja se zove vlastitim imenom *Hrvatska*.

Jadranska Hrvatska, Zagorska Hrvatska i Panonska Hrvatska nazivi su, koji odgovaraju sadašnjem stanju hrvatskih zemalja i onome u prošlosti.

U buduću samo ovim imenima trebalo bi nazivati *hrvatske zemlje*, pri čemu, naravski, oznake « jadranska », « zagorska » i « panonska » ne bi smjele nikada biti tako prenaplašene, da u bilo kojem smislu umanjuju ili cijepaju jedinstveni pojam imena *Hrvatska*, koja kao takva u svakome smislu kao i u stvarnosti jest samo jedna.

D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I 156 sl.; Isti, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine* (Rim 1967) 288-305.

⁽¹⁷⁾ D. Mandić, *Etnička povijest* 6, 281, 293-5, 331.

KAZALO IMENA

osobnih i zemljopisnih

Abesinija 112	Bakar 43 53
Akvilski Bernardin 107-8	Baličević F., b. bosanski 129
Albanija 13-22 79 85 90 95 97	142
144 172 184	Balkan 15 89 91-2 149-51 168
Aleksandar, kralj 69 70 72	173
Alpe 81 85	Ballif Ph. 155
Alvernijski Bartul 107	Bambalona (Bandalon) 20 97
Amerika 64 66	Banffy 60
Andrija II, kralj 47	Banja Luka 41
Andrijašić D. 132 139	Banjanin J. 64
Ana, supruga Ferdinanda I 40	Bar 16 134-5 146 184
Ankara 32	Barada M. 26
Antofagasta 64	Baranja 81-2 143-4 153 190
Anžvinac Ladislav 32	Barč 187
Aragonski Berengar 107	Barišić F. 15 93
Asiz 107	Barkan O. L. 33 115 124 145
Atena 15	152
August, car 90	Bašagić S. 59 141 148
Austrija 40 55-6 60 112 147	Batinić M. V. 48-50 126 130
Austro-Ugarska 39-59 61 64-5	Beč 41 47 66 90
67 180	Bejtić A. 118
Azija 125	Belgija 9
	Beograd 50 52 75 161
Babinger F. 34	Bihać 33 36 42 47 75 189
Baburica P. 64	Bijela, mjesto 136
Bač 187	Bijela krajina 82
Bačka 81-3 143-4 175 190	Bilino polje 104
Bačka Palanka 83 187	Biograd stolni 40
Baćan Franjo, ban 126-7	Bizant 13 15 18 20 22-3 79
Baja 187	93 97

Bizzi Marin 146
 Blatno jezero 81-2 190
 Blaznavac, ministar 161-2
 Bobovac 84
 Bodin, kralj 29
 Bogomil, pop 103
 Bojana 146 187
 Bojničić I. 56
 Boka Kotorska 18 71 79 82-3
 95 164 186 188
 Boljević Rufin II 147
 Bonaldi J. 134
 Bonifacije IX, papa 108
 Boppe P. 43
 Borić, ban 99 173
 Borje 88 90 95-6 98 100 102
 Borna 21
 Bosanski Brod 48
 Bosanski pašaluk 45 92
 Bosanski sandžakat 19
 Bosna, rijeka 136 154
 Bosna 18 25-6 29 33 35-8 47-
 52 54 56 58-60 71 82
 Bosna i Hercegovina 167-80
 Bospor 33
 Bošnjani H. 58 147 159
 Brač 65
 Branimir, vojvoda 23 102
 Brčko 136
 Brda 147
 Brestovsko 35
 Brguljanin Martin 128 131-2
 135
 Brka, rijeka 136
 Broz J. Tito 75 78 186
 Brusa, grad 32
 Bucholz F. B. 40
 Buconjić P. 58-9
 Budin 32 41 53
 Budimir, kralj 20
 Budisavljević S. 69
 Budva 18 23 95 144

Bugarska 103
 Burgio A. 174
 Cannes 162
 Carigrad 15 118-19 128 151
 171
 Casamare I. 104
 Cetin, grad 41 59 146
 Cetina 33 79 96-7 100 102 124
 134 154 172 183-4 188
 Chicago 64 166
 Chile 64
 Cincar-planina 187
 Clissold S. 54 75 163-4 185-6
 Cres 101
 Crna Gora 59 62 64 79 80 82
 85 95 110 140 144-6 163
 Crni Đorđe 161
 Crnogorsko primorje 181
 Crnojević Arsenije III i IV
 80 179
 Crno more 87
 Cvetković D. 71-2
 Čačvina 120
 Čajniče 163
 Časlav, župan 24 42 172
 Čaušević H. M. Dž. 59
 Čazma 43 146
 Čelebija Evlija 175
 Češka 40 112
 Čulinović F. 66 68-9 76
 Ćatić Ćazim M. 59
 Ćićarija 82 187
 Ćiril, sv. 103
 Ćirković S. 118
 Ćorović V. 33-4 37 84 173
 Ćupić N. 127

Dalma (Delminion, Duvno) 20
 185
 Dalmacija, mjestimice

Danilo, vladika 147 160
 Dedier V. 75
 Delivić M. 136
 Derenčin, ban 37
 Derventa 48
 Dežman M. 61
 Dinić M. 105 127
 Dioklecijan 22 91
 Dlugosz Jan 37 140
 Domagoj, vojvoda 23
 Donji kraji 88 104
 Drač 20
 Draganović K. 105 130 132
 145-6 155
 Dragonja, rijeka 82
 Drava 17 23-4 31 54 81 95 97
 102 154 187 190
 Drim 79
 Drina 17 23 71 85 87 89 91-2
 94-6 98-9 102 155 162 164
 167 172-3 187-9
 Drinovci 50
 Drinjača 87 95
 Držislav Stjepan, kralj 26
 Dubrovnik (Rausion, Ragusa)
 16 64 98 101 184
 Duklja 25 144-5
 Dunav (Danubium) 15 17 22-
 4 31 81 89 94 97 149-50 179
 187
 Durmitor 95 111
 Dursun-beg, ljetopisac 140
 Duvanjsko polje 97 167 185
 Duvno 49 79 87-8 96-7 102
 105 184
 Dvornik F. 93
 Đurišić P. 164
 Egejsko more 15
 Egnacije 21
 Elezović G. 140
 Engleska 9 39 107 159

Englez Ivan 107
 Englez Matija 107
 Epir 18
 Erdedi Ivan, ban 53
 Erdedi Nikola, ban 47
 Erdedi Šimun, b. 126
 Europa 10 24 33 36 41 58 97
 107 115 140 150 169
 Eusebius 91
 Fancev F. 53
 Fazli-paša 57
 Ferdinand I, vojvoda 40 41 43
 127 130 174
 Fermendžin E. 132
 Filipović F. 141
 Filipović Mehmedbeg 141
 Foča 105 118 127-8 163 173
 Fojnica 116 122
 Fokolo, general 134-5
 Franačka 22
 Francuska 9 159
 Franjo Ferdinand 64
 Franjo Josip, car 54 60
 Fresne-Canaye F. 127
 Fulkoin, b. 29
 Gaj Lj. 53 57
 Galipolje 33 150
 Gebizon, opat 29
 Gejza II, kralj 173
 Genadije, patrijarh 151
 Glamoč 87-8 96 101 105 175
 Glamočko polje 167
 Glavaš R., stariji 58
 Glavinić F. 175 189
 Glina 36
 Gonzaga F. 122
 Goražde 187
 Gospodsvetsko 80
 Gradac 133
 Gradački Blaž 132

Grahovo 87-8 96
 Grčka 15 18 93
 Grgur VII, papa 29
 Grmeč 90 95
 Gross M. 61 63
 Grude 50
 Gvozd 30
 Gvozdansko 42

 Hadžijahić M. 159
 Hammer J. v. 33 151
 Handžić Mehmed 137
 Hauptmann Lj. 54 80 93
 Helada 18
 Heraklije I, car 15 16 21 94 100
 Herceg-Bosna 84-166
 Hercegovina 33-6 48-52 54 56-60 71 82
 Himara, planina 13-21 79
 Hinković H. 64
 Hlivanjsko polje 167
 Hlivno 49 87-8 96 101 105 119 141 185
 Hodidid 33
 Holjevac V. 39 65
 Horgoš 83 187
 Horn G. 56
 Horvat J. 53 56 68-70
 Horvat K. 127 131 142
 Hrvatska 10 i mjestimice
 Hrvatska, banovina 71-2
 Hrvatska, banska 60 62-3 189-90
 Hrvatska, bijela 25-6 29 93 97 184
 Hrvatska, crvena 25-6 79 97
 Hrvatska, jadranska 22 30 32-3 183-8
 Hrvatska, južna ili primorska 181-3
 Hrvatska, karantanska 80

 Hrvatska, nezavisna država 74
 Hrvatska, panonska 26-7 30 33 187 189-90
 Hrvatska, posavska 37
 Hrvatska, turska 126 189
 Hrvatska, zagorska 187-9
 Hrvatsko primorje 181
 Hrvoje, herceg 37
 Hum 187
 Husrev-beg 41

 Ibar 79 150 179
 Idris 98-9
 Ilirik (Ilirija) 16-19 22 89 90 94-8 144 171-2
 Imotski 49 50
 Imotsko-bekijsko polje 87
 Indija 38 112
 Inn 90
 Inocencije III, papa 104
 Istra 13-21 23 54-5 79 82 91 94-7 113 154 184-8
 Italija 9 64 107 112 185-6
 Ivan IV, papa 101
 Ivan X, papa 24 103
 Ivanplanina 119 187-8
 Ivić P. 169
 Izacije 15
 Izidor Seviljski 18

 Jadran (Jadransko more) 15 17 21 23 27 29 31 38-9 43 63 78-9 89 91-8 100 108 112 144-5 165 183 187
 Jagić V. 131
 Jahorina 187
 Jajce 33 35-6 41 75 84
 Jakub-paša 37
 Jareb J. 70-72
 Jaszi O. 57
 Jelačić Josip, ban 54-5 57
 Jelenić J. 50 122 135-6 139 161

Jelić Donat 134
 Jelovac J. S. 163
 Jireček K. 105 140
 Jireček-Radonić 33 150 173
 Johannes Diaconus 23
 Jorga N. 33 128
 Josip II, car 53
 Jugoslavija 60-78 81-2 157 165 180 186
 Jukić I. F. 48 57-8
 Jurišić B. 58
 Jurišić N. 41
 Jurjević A. 130-31 143
 Justinijan I, car 92

 Kaima Hasan 159
 Kapistran Ivan 109
 Karađorđević Pavle 72
 Karađorđević Petar 72 73 75 163
 Karaman Lj. 21
 Kara-Su 148
 Karlobag 43
 Karlo III, kralj 52
 Karlo V, car 40
 Karlo Robert, kralj 88
 Karlo Štajerski 43
 Karlovac 43
 Karlovci 50
 Karlo Veliki 21-2
 Karpati 13 93 108
 Kastav 187
 Kašić Bartul 129-30 142
 Kašić D. Lj. 43
 Katić L. 37 141
 Katona S. 35
 Khuen-Hederváry 61-2
 Kinamos Ivan 99 173-4
 Kiseg 41
 Kiszling R. 54 56
 Kladuša 42
 Klaić N. 24

Klaić V. 32-3 37-8 40-42 52 84 111 126 140
 Klis 92
 Klukas 106
 Ključ 41
 Knežević A. 161-2
 Koloman, herceg 104
 Koloman I, kralj 30
 Kolubara 90-1 150
 Komnenac Emanuel 99 173
 Konstantin V, car 21
 Konstantin VIII, car 26
 Konstantin Veliki 91
 Konjic 92 104 122
 Korana 43
 Korčulanin Ivan 107
 Korošec A. 67
 Korvin Matija, kralj 111
 Kosovo 80
 Kostajnica 47 187
 Kostrenčić M. 24 28
 Kotor 16 155 184
 Kotromanić Stjepan II, ban 106
 Kovačević D. 38 105
 Kovačić M. 186
 Kraljevica 53
 Krbava 41
 Krbavsko polje 37
 Kreševljaković H. 59
 Kreševo 122
 Krešimir I, kralj 24
 Krešimir II, kralj 26-8 172
 Krešimir IV Petar, kralj 26
 Krivaja 87 95
 Krk 32 101 184
 Krka 154 185 188
 Krnjević J. 162
 Kruševac 152
 Kukuljević I. 46 52-3
 Kulin, ban 86 106 167
 Kupa 36 39 43 95

Kupres 49 149 187-8
 Kuripečić B. 148
 Kvarnersko primorje (krajina)
 21 29
 Lakapenus Roman, car 24
 Lamb H. 178
 Lastovo 186
 Laszowski E. 40 127 141
 Latas Omer-paša 57
 Lehman O. 181
 Lemmens L. 108
 Leon III, papa 21
 Leonida, novi 42
 Lika 41 51 143-4 153
 Lim 109
 London 64-5 73 75 163
 Lopašić R. 43 45 88 144
 Lorković M. 39 61 65 141
 Lošinj 101
 Lovćen 187
 Luca 26
 Lučić-Bogoslavić Jeronim, Beh-
 rem, Alija, Pervan 132
 Ludovik II, kralj 40
 Lukas F. 85 87-9 168
 Lukas G. A. 85 168
 Ljubinje 114
 Ljubuški 175
 Ljubuško-rastočko polje 87
 Maček V. 70-72
 Mačva 80
 Mađarska 54-5 82 107 112 187
 Maglaj 119
 Mahmud-paša Hrvat 177
 Makarska 122 128
 Makedonija 15 141
 Mala Azija 32 150
 Mamuzić I. 53
 Mandić D., mjestimice
 Manjača 90 95
 Maravić M. 133
 Marija Terezija, carica 52
 Marjanović M. 186
 Markijski Jakov 107
 Marković I. 145
 Marseille 71
 Martić G. 57-9
 Masarechi P. 122-3 130 139
 142 151
 Massaryk T. 61
 Mat (Mathis) 21-2 79 90 91
 Matasović J. 35 128
 Matić Toma 109
 Mauni, otok 28
 Mauretanijska (Maurska) 111
 149
 May A. J. 56
 Mažuranić V. 97
 Medvjedović B. 132
 Međumurje 40 82
 Mehmed II Osvajač 33 35-7
 84 100 111 116-17 151
 Mešić A. 59
 Meštrović I. 63-4 66 71-2 162
 Methodos, djelo 97
 Metod, sv. 102-3
 Mezopotamija (Irak) 148
 Michael Humski 24
 Mihajlo Dukljanski 29 144
 Mihajlović Draža 163-4
 Mili 106
 Milodraž 35 116-17
 Mirković V. 181
 Mislav, vojvoda 22
 Mletačka republika 32
 Mohač 40
 Mommsen Th. 95 101
 Montalbano 138-9
 Morava 91 150 179
 Mostar 49 122 142
 Mrežnica 43

Mrkušić I. 181
 Mrnavić I. T. 131
 Mura 17 95 164 187
 Murad-paša Hrvat 177
 Murat II, sultan 110 117
 Murvar V. 160
 Mussolini B. 186
 Mutimir, vojvoda 23
 Mužić I. 61 63 65 69 71 75
 Nemanja Stefan 145
 Nemanjić Sava 145
 Nenadić I. 142
 Neretva 25-6 28 34 87 92 102
 133 154 188
 Nevesinje 105
 Nikefor I, car 21
 Nikola III Grammaticus 20
 Nikola V, papa 116
 Nizozemska 9 159
 Novak G. 185
 Novaković St. 161
 Novi Pazar 119
 Nutjak 120
 Njegoš P. Petrović 160
 Njegoš-planina 187
 Njemačka 9 73 107 159
 Obrovac 33 41
 Odonis Geraldo 106
 Ogramić N. 135-6
 Okić M. T. 124 148
 Olesnicki A. 37
 Omrčanin I. 40 163-4
 Orahovica 41
 Orbini M. 123
 Osman, emir 32
 Osman II, sultan 128
 Osor 101 184
 Ostović P. 69
 Ostrogorsky G. 33 91 93
 Ostrožac 42 92
 Pag 32
 Pakrac 41
 Pakrački sandžakat 149
 Palagruž 186
 Pandžić B. 132
 Panonija 16 17 90 93-5 97
 171
 Pantelić D. 161
 Pariz 64
 Pašalić E. 155
 Pašić N. 65-6 69
 Patsch K. 95
 Paulova M. 64-8 185
 Pavao V, papa 129-30 142
 Pavelić A. 186
 Pavelić A., zubar 67 69
 Pavičić St. 169
 Pavić A. 131
 Pečuh 130
 Peloponez 15
 Pertusi A. 91
 Perzija 112
 Petar, b. visočki 107
 Petar, car 103
 Petar IV, kralj aragonski 107
 Petar (Svačić), kralj 30
 Petrinović F. 64
 Petrova gora 30 95 187-90
 Philalethes Ph. 50 60
 Phrantzes G. 151
 Piccolomini A. S. (Pio II) 109
 Pigafetta A. 178
 Pilot 79
 Pisanski Bartolomej 108
 Pitomača 43
 Piva 109 187
 Pivske planine 95
 Pleva 26
 Podravina 43
 Podrinje 91 109-10
 Podunavlje 92
 Pokuplje 47

Polonija (Apolonija, Polina) 18 19 98 172
 Poljska 107
 Pop Dukljanin 18 20 21 24 26 98 144 184 189
 Popović D. 66
 Popović P. 64
 Popovsko-trebinjsko polje 87 132-3
 Porfirogenet Konstantin 16 19 22-5 38 93-5 97 100 103 171-3 184-5
 Porga 100
 Portorož 187
 Portugal 9
 Posavina 17 89 94-6 102 105 110 188
 Posušje 188
 Potočnjak F. 64
 Pounje 47 110 153
 Poveljanin B. 163
 Požarevac 50
 Požega 41 52 126 142-3
 Prag 61
 Praga G. 185
 Predimir, vojvoda 25
 Predojević Hasanpaša 42
 Predolje (Praevallis) 91
 Prelog M. 48 60
 Pribičević Sv. 62-3 66-71
 Primorje 20 54
 Prizren 152
 Prološko jezero 49
 Protić S. 162-3
 Prvovjenčani St. 145
 Ptuj 187
 Rab 101 184
 Raba, rijeka 46
 Rački F. 22 27-8 93 105 146
 Radica B. 63
 Radić A. 155
 Radić St. 61 70
 Radonić J. 147
 Radošević St. 107
 Raduša 187
 Rama 49 172
 Raša, rijeka 17 23 82 90-95 184
 Raša, pokrajina 80 99
 Ravenjanin Ivan 101
 Restić, b. 132
 Rešetar M. 170
 Ribnica (Podgorica) 145
 Rijeka 19 52 54 67 97 146 186-7 189
 Rim 130-32 139 142 146
 Ristori I. 107
 Rogatica 163
 Rogošić R. 91
 Rothenberg G. E. 43
 Rudolf II 43
 Rusija 9
 Rustem-paša Hrvat 177
 Ruticinio Deodat, sv. 107
 Saksonac Peregrin 106-7
 Samuel II, car 26
 Sana 41 101 104 111 119 126
 Sandžak (Podrinje) 80 147 163 187
 Sanuto M. 37 141
 Sarajevo 33 38 48 64 84 141
 Saria B. 95
 Saulić N. 161
 Sava 48 80 81 88-9 99 102 150 154 187-90
 Savojski Eugen 48
 Selvo D. 29
 Sigismund, kralj 140
 Simeon Veliki, car 24
 Simović D. 72-3
 Sinj 120
 Sisak 43 141

Sivajuš-paša Hrvat 177
 Sjedinjene Am. Države 9 66
 Skadarsko jezero 85
 Skilices I. 144
 Skok P. 20
 Skoplje 33 38 80 141
 Slavac, kralj 28-9
 Slavonija (Slovinje) 26 29 30 33 36-7 40 41 51 54-5 62 67 80 107 113 125 127 129 142-4 149 153 169 175
 Slovenija (Slovenačka) 80 82 112 163
 Slovensko primorje 181
 Smederevo 152
 Smičiklas T. 143-4
 Smith Pavelić A. 63 66 68
 Snježnik 95
 Sobieski Ivan, kralj 47
 Sokolović Mehmed-paša 173
 Soli 88
 Solin 101
 Solovjev A. 35 38 113-14 134 137 140 152
 Solun 20
 Spaho F. 59 175
 Spič 134 187
 Split 16 92 98 101 107 184
 Spreča 120 136
 Srbija 59 62 64-5 68-9 82 89-92 99 153 162-3 173-4
 Srebrenička banovina 33
 Sredozemno more 38
 Srijem 15 33 52 92-3 129 143-4 153 155
 Srškić M. 64
 Staljin Visarionovič J. 75
 Stanojević St. 152
 Starčević A. 58
 Staretina 187
 Stjepan II, kralj 29
 Stjepan, herceg 109

Stočević Ali-paša 57
 Stojanović Lj. 100 117
 Stojanović N. 64
 Stojanović S. 145
 Ston 98-9 101
 Straganz M. 108
 Stroil 18
 Sula, diktator 89
 Sulejman II 37 41-2 178
 Sulejman Veliki 152
 Supilo F. 63-5
 Suronja Svetoslav 26
 Sutjeska, rijeka 172
 Sutjeska 121 130
 Sv. Gospođa, samostan 146
 Sv. Gotthard 46
 Sv. Krševan, samostan 27
 Sv. Nikola, samostan 146
 Sviolad 18
 Šabanović H. 3'-5 41 45 88 92 111 119-20 124 142 149 175
 Šar-planina 79
 Šator-planina 187
 Šepić D. 63
 Šestani 146
 Šibenik 131
 Šidak J. 39 56-7 62
 Šišić F. 15 18 20 22 29 32 34 40-47 50 52-3 56-7 66-9 172-3 185
 Šitović L. 175
 Šoić-Mirilović Petar i Mate 48
 Španjolska 9 107
 Štajerska 40
 Štedimlija S. M. 21
 Šučević B. 43
 Šufflay M. 21
 Tara 187
 Tardić Muradbeg 141
 Tavelić Nikola, sv. 107

Teba 15
 Temišvar 130
 Teodozije Veliki 91
 Theiner A. 117 175
 Tirol 40
 Tisa 15 187
 Tisovac 95
 Toma Arhiđakon 26 101
 Tomaš, kralj 108-9 116-18
 Tomašević Stjepan, kralj 33 84
 116 118
 Tomašić I. 37
 Tomašić Toma, b. hvarski 109
 116-17
 Tomislav, kralj 23-4
 Trajanova vrata 26
 Travunja 25-6 87 96 110 114
 Trogir 16 184
 Tropolje 88-9 105 167
 Trpimir I, kralj 22-3
 Trsat 189
 Trst 164 186
 Trumbić A. 63-6 162
 Tuđman F. 70 72 75 82 186
 Turkestan 32
 Turković M. 43
 Turska 32-9 92 126 128 142-3
 176 178
 Turska (Mađarska) 16
 Tvrtko I, kralj 109 168

 Ugarska 26 30 31 37 41 51-6
 Ugrin, nadb. kalocki 104
 Ukrina 105
 Una 39 48 88 96 101 105 111
 126 154 159 175 187
 Urban VIII, papa 122 131
 Uroš II 110
 Uskoplje 26
 Usora 88 120
 Ustikolina 172
 Uzunčaršili I. H. 116

 Vaganski Vrh 187
 Valdemija (Valdemin, Vinodol)
 18-20 97-8 172
 Valona 15-21 95 97-8 144 183
 Valpovo 41
 Van Den Berk C. A. 170
 Vardar 91
 Vareš 131-2 135
 Vasilije I, car 102
 Vasilije II, car 26
 Vasiljević D. 64
 Vašvar 46
 Vekarić Ž. 181
 Velebit 43 111 187-8
 Velika, mjesto 142-3
 Veliki Varadin 107
 Venecija 21 26 31-2 47 185
 Vilagoš 54
 Vinaver V. 38 140
 Virovitica 52 126
 Visoko 48 106 119 122
 Višegrad 80 163 178
 Vladislav, vojvoda 22
 Vlašić 87-8 96 98 100 102 111
 Vojna krajina 43-7 56
 Vojslavić Petar 116-17
 Vojvodina 82 142 150 179
 Volga 93
 Vrana 32
 Vraneš Herak 149
 Vranica 87-8 96 102 111
 Vranić 188
 Vranjica, otok 146
 Vrbas 48 83 89 96 101 104
 154 159 167 172 187
 Vrhbosanski Anđeo 117
 Vrhbosna 33 84
 Vučitrn 152
 Vukoslavić P. 133
 Vušković J. 146

 Waddingus 109

Wilson N. D. 185
 Wilson W. 66-7

 Zadar 16 27 31-2 101 184-6
 Zadrani Mihovil 117
 Zagorje (Montana) 97 189
 Zagreb 37 53 67-70 140 184
 Zahumlje 25-6 87 96 98-9 101
 110 114 172-3
 Zalka Blaž 107
 Zaninović V. 61
 Zapoljski Ivan, kralj 40
 Zdeslav, kralj 23 102
 Zec-planina 188
 Zemun 52 187

 Zenica 104
 Zeta 79
 Zlatarić J. 127 138
 Zlatibor 80
 Zlatović St. 49 50 126
 Zrin 42
 Zrinska gora 187
 Zrinski Nikola 40 42
 Zrinski Nikola, mlađi 46
 Zrmanja 29 33 41 43 96 100
 185 188
 Zvizdović Andeo 116 118
 Zvonimir (Dmitar) Svetoslavić,
 kralj 26-7 29
 Zvornik 124

Stampato nel novembre 1973
dalla Tipografia A. Picchi - Tel. 328610
Villa Adriana - Tivoli